Samaj Foundation Chen

કહંડિયો

મહેલ

પુસ્તક

૧૭

કિંમત —

.. ૩-૦-૦

કૃતિ રક્ષક
ં સાહિત્ય
ામીલ્વ
ડોદરા

omain. Gurukul Kangri C

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

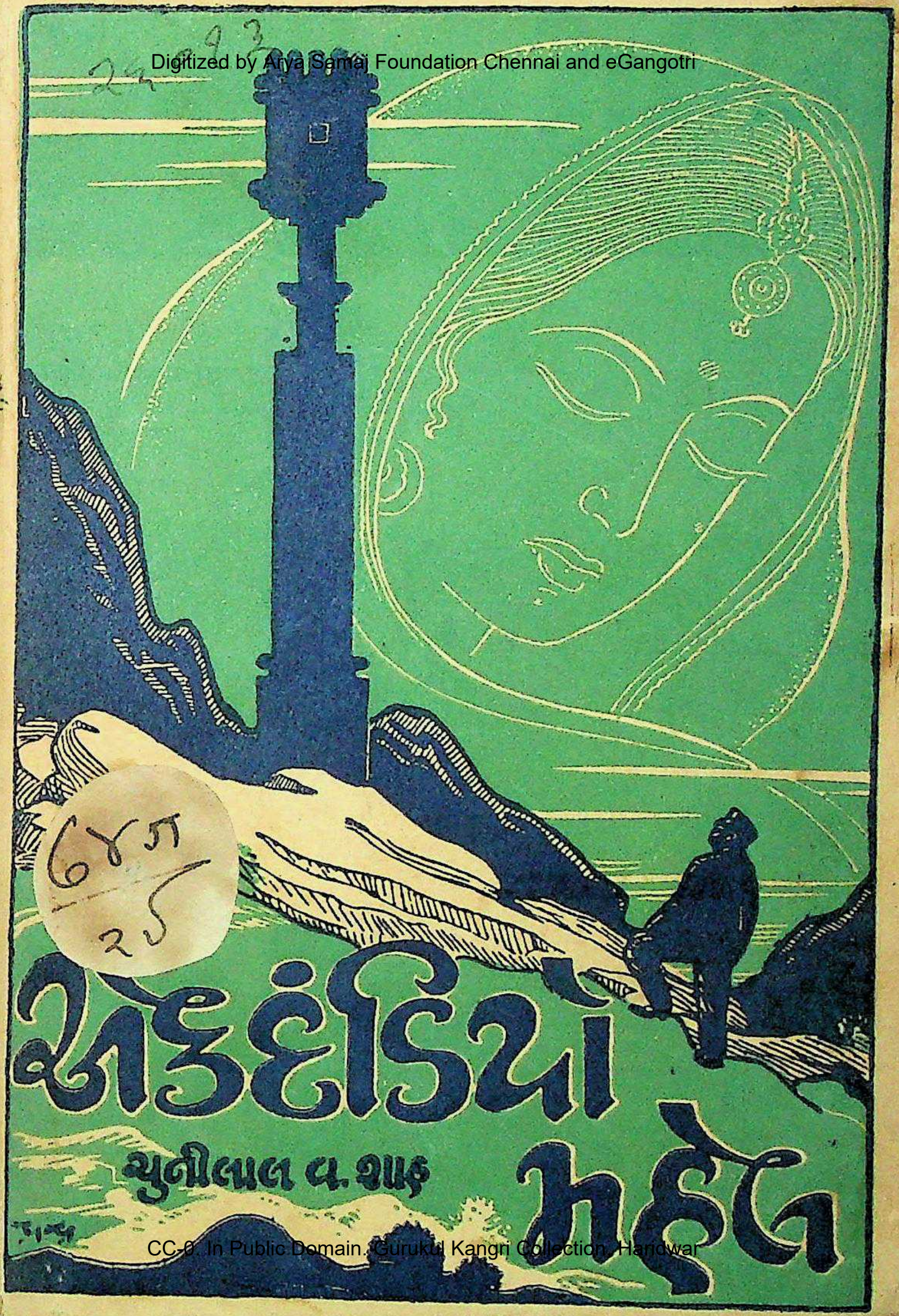

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या ..... 64 ग 2-5

पञ्जिका संख्या 26013

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકદંડિયો મહેલ
૬૬

[illegible] and Sunil Kumar [illegible]

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

એકદંડિયો મહેલ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકદંડિયો મહેલ

અને

બીજી વાતો

લેખક

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः
64 ग/२
२६.१.३
CHECKED 1973
Initial

સંસ્કૃતિ રક્ષક સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય, વડોદરા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક :
સંસ્કૃતિ રક્ષક સસ્તું સાહિત્ય મંડળ
તરફથી
ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ,
રાવપુરા – વડોદરા

[સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન]

પ્રથમ આવૃત્તિ
વિ. સં. ૨૦૦૭
ઈ. સ. ૧૯૫૦

મૂલ્ય રૂ. ૩

મુદ્રક :
મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી
આદિત્ય ... મુદ્રણાલય
રાયખડ ... અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

卐

'કુત્કાર' તથા 'રૂપાનો ઘંટ અને બીજી વાતો' પછીનો આ મારો ત્રીજો નવલિકાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

'અણોજો', 'નવું રેલવે સ્ટેશન', અને 'ધરતીને ખોળે' એ પુસ્તિકારૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ગએલી નવલિકાઓને બાદ કરતાં બાકીની બધી નવલિકાઓ અહીં પહેલી વાર ગ્રંથસ્થ થાય છે, જોકે ઘણીખરી નવલિકાઓ સામયિકોમાં તો પ્રસિદ્ધ થયેલી. 'સ્રગ્ધરા' માત્ર રેડિયો મથકેથી બ્રોડકાસ્ટ થએલી.

ગ્રંથસ્થ નહિ થએલી મારી બધી નવલિકાઓમાંથી મને ઠીક-ઠીક રસપ્રદ લાગી તથા પ્રકાશકને પણ રોચક લાગી તે પસંદ કરીને આ સંગ્રહમાં લીધી છે; અને જરૂર જણાઈ તેનું પુનઃસંસ્કરણ પણ કર્યું છે. એકંદરે સત્તર નવલિકાઓમાંથી પહેલી ચૌદ સામાજિક ભૂમિકાવાળી અને છેલ્લી ત્રણ ઐતિહાસિક ભૂમિકાવાળી છે.

આઠેક વર્ષના ગાળામાં છૂટક છૂટક લખાએલી આ નવલિકાઓ મોટે ભાગે મૌલિક છે. કોઈ કોઈ નવલિકાનાં બીજ ઇતર ભાષાના વાઙ્મયના વાચનમાંથી મળેલાં કે સૂઝેલાં છે, પરન્તુ અનુવાદ તો એક જ છે 'ધરતીને ખોળે', જે ટૉલ્સ્ટૉયની એક કથાનો છે.

'શ્રી-કુટિર', ગિરધરનગર
શાહીબાગ, **અમદાવાદ**
તા. ૧-૧૨-૫૦

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

———

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

❋

નવલિકા		પૃષ્ઠ
૧	એકદંડિયો મહેલ	૩
૨	પારકું દુઃખ	૧૭
૩	રામભટને તેડું	૨૯
૪	મોટર બસની મુસાફરી	૪૦
૫	સમયપત્રક	૫૪
૬	સવારની ચાહ	૬૯
૭	અણોજો	૭૬
૮	અપલક્ષણ	૧૦૪
૯	રસ્તો ભૂલતાં	૧૨૫
૧૦	નવું રેલવે સ્ટેશન	૧૩૪
૧૧	પતન ?	૧૪૫
૧૨	નિર્વેદ	૧૫૨
૧૩	સ્રગ્ધરા	૧૬૧
૧૪	ધરતીને ખોળે	૧૭૩
૧૫	ખુદાનો સાથ	૨૦૨
૧૬	પિતૃભક્ત કે રાજભક્ત ?	૨૧૬
૧૭	મોહની આગ	૨૨૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાર્યાલય તરફથી

"સંગઠન કરો, સંગઠન કરો"નાં પોકારસૂત્રોનો અમલ કરવા જૈન સિદ્ધાંત (સ્થાનકવાસી તંત્રી સંચાલિત માસિક-જેને હવે પછી અત્રે નં. ૧ તરીકે સંબોધેલ છે) અને संस्कृति रक्षक सस्तुं साहित्य ગ્રંથમાળા (મૂર્તિપૂજક તંત્રી સંચાલિત દ્વિમાસિક-જેને હવે પછી નં. ૨ તરીકે સંબોધેલ છે) ને સંયુક્ત કરી પ્રગટ કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

આ કાર્યમાં ચાર પક્ષને સંબંધ છે. બે સંપાદકો, અને બીજા બે તેમના ગ્રાહકો. અમારી સમજ પ્રમાણે આ ચારે પક્ષોને આ યોજનાથી લાભ જ છે. જો કે અમે બંને સંપાદકો આવા વિચારના થયા હોવા છતાં, લોકશાહીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે, બન્નેના ગ્રાહકોની સંમતિ માટે રજુ કરવાની અમારી ફરજ સમજીએ છીએ.

એક નિયમ એ છે કે, જ્યારે કોઈ પણ જાતના ફેરફાર થાય છે, ત્યારે શરૂઆતમાં લાગતાવળગતાને કાંઈક અગવડ ભોગવવી પડે છે તેમ ભોગ પણ આપવો પડે છે જ. પરંતુ અંતે-પરિણામે સારાં ફળ ચાખવાનો સમય આવે છે. વળી આ યોજના તો માત્ર અખતરારૂપે એક વર્ષ માટે જ છે. દરમિયાન કોઈ પણ ગ્રાહકબંધુ પોતપોતાના વિચાર વિનાસંકોચે જણાવી શકે છે: જેથી તે સર્વેનું મનન કરી, આ યોજનાને કાયમ બનાવવી કે પડતી મૂકવી તેનો નિર્ણય અમે કરી શકીએ.

સંયુક્ત કરવામાં મુખ્યપણે નીચેની શરતો ઠરાવી છે.

તા. ૧-૧-૫૧ થી ૩૧-૧૨-૫૧ સુધીના બાર માસ માટે, જૈન સિદ્ધાંત અને संस्कृति रक्षक साहित्यની દ્વિમાસિક હળવી વાંચનમાળાની શ્રેણિને, બંનેના સંયુક્ત નામે પ્રગટ કરવી, માસિક તરીકે.

(૧) બંને પક્ષે, જે જે લખાણ પ્રગટ કરવાનું હોય તે (તૈયાર છે તે, તેમ જ હવે પછી તૈયાર કરાવાય તે) વાંચી જતાં, અરસ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરસના ધાર્મિક સિદ્ધાંતને જો ભંગ કરતું લાગે, તો કોઈ પણ જાતની ચર્ચામાં ઊતર્યા સિવાય, એકબીજાએ રદ કરવું.

(૨) નં. ૧ તરફથી અત્યારે પૃષ્ઠો ૧૨૫×૧૨ માસ=૧૫૦૦નું વાંચન અપાય છે અને નં. ૨ તરફથી લગભગ ૨૭૫ પૃષ્ઠોનું એક પુસ્તક × વાર્ષિક છનું = ૧૬૫૦ પૃષ્ઠોનું વાંચન અપાય છે. તે સ્થાને નં. ૧ના નમૂના પ્રમાણે ૧૫૦૦નું વાર્ષિક વાંચન ઉપરાંત વર્ષે ૪૫૦ થી ૬૦૦ પાનાનું ભેટ પુસ્તકોનું વાંચન મળશે.

(૩) નં. ૧નું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૫) પાંચ છે તે નં. ૨ વાળાએ પણ (પોતાના કાગળ બંધાઈ ઈ. જતું કરી) તેજ લવાજમ રાખવું

(૪) પ્રગટ કરવાનું તથા પોસ્ટીંગ કરવાનું સઘળું કાર્ય નં. ૧ વાળાએ કરવાનું છે.

(૫) ઉપરમાં જણાવ્યા સિવાયનું, બીજું કામ, જે તે સંસ્થા ચલાવે છે તે પ્રમાણે કાર્ય કર્યે જવું.

(૬) નં. ૨ના ગ્રાહકોને નં. ૧ના ગ્રાહકની પેઠે, ભેટનાં પુસ્તકો પણ મળશે. અને જે જે ગ્રાહકો નોંધાયા છે (સીધા કે એજન્ટો મારફત) તે સર્વેને સંવત ૨૦૦૭ના ચોથા વર્ષનું (એટલે કે, આ નવા અખતરા પ્રમાણે ૧-૧-૫૧ થી ૩૧-૧૨-૫૧ સુધીનું વર્ષ) લવાજમ વસુલ કરવા ૧૯૫૧ ના જાન્યુઆરીનો અંક વી. પી.થી રવાના કરવામાં આવશે. (અમારા આજીવન સભ્યોને એમ ને એમ મળ્યે જશે.) જેઓને ગ્રાહક ન રહેવું હોય તેમણે, જે બે મહિનાની હજુ વાર છે તે દરમ્યાન પોતાની ઇચ્છા ટપાલથી લેખિત અમને જણાવી દેવી.

(૭) આ યોજના માત્ર બાર માસ માટેની છે. દરમ્યાન ગ્રાહકોની નામરજી લેખિત આવશે તો (ગ્રાહક સંખ્યાથી ½ અથવા વધારે) પૂર્વની માફક દ્વિમાસિક પુસ્તક સં. ૨૦૦૮ના કાર્તિક સુદ ૧ થી પ્રગટ કરવાનું શરૂ કરી દેવામાં આવશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સિવાય કોઇ વસ્તુ જણાવવી હોય કે પૂછાવવી હોય તો પોતપોતાની મૂળ સંસ્થાને લખવું.

રાવપુરા, વડોદરા,	સેવક
સં. ૨૦૦૭ કાર્તિક સુદ ૫	ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ
	મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી.

અથવા

સ્પષ્ટપણે મતલબ એ કહેવાની છે કે,

(૧) ત્રીજા વર્ષની પૈસા સંબંધી લેણદેણ અમારી સાથે.

(૨) અને ચોથા વર્ષની લેણદેણ જૈન સિદ્ધાંત સભા નં. ૨૫૯, લેમિંગ્ટન રોડ, શાંતિસદન, મુંબઈ નં. ૭ સાથે કરવાની છે; જેથી જે જે ગ્રાહકબંધુઓ પાસે અમારું કાંઇ પણ લેણું નીકળે છે તે દર્શાવતું પોસ્ટ કાર્ડ આ સાથે છાપીને મોકલ્યું છે; અને પંદર દિવસમાં તેનો વિરોધ કરતો જવાબ ફરી નહીં વળે તો ત્રીજા વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક (એટલે નં. ૧૮ મું=મહાપ્રભાવિક આર્દ્રકુમાર) તેટલું લેણું વસુલ કરવા વી. પી.થી મોકલીશું. અને ચોથા વર્ષનું લવાજમ વસુલ કરવા, તે વર્ષનું પ્રથમ પુસ્તક અથવા ભેટ પુસ્તક જૈન સિદ્ધાંત સભા તરફથી રૂા. ૫) પાંચ (અને ખરાજાતના)નું વી. પી. કરશે. આવી રીતે, ડીસેમ્બરથી ફેબ્રુઆરીના દોઢથી બે મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં બે વખત વી. પી. આવશે તેની જાણ રહેવા માટેજ આ ચેતવણી સમજવાની છે. ફાયદો એ થશે કે, બન્ને પક્ષે (પ્રકાશન વિભાગ અને ગ્રાહકબંધુઓ) ચૂકતો હિસાબ થઈ જશે.

થોડીઘણી મુશ્કેલી કદાચ ભોગવવી પડશે તે માટે ક્ષમા ચાહીએ છીએ. એ જ વિનંતિ.

વડોદરા, રાવપુરા	સેવક
	વ્યવસ્થાપક
તા. ૨૦-૧૦-૫૦	સંસ્કૃતિ રક્ષક સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાહેરાત

વિ. કે મુંબઈના દૈનિક પત્ર જન્મભૂમિ તા. ૬-૧૧-૫૦ પૃ. ૨ ઉપર જે જાહેરાત અમે છપાવી છે અને આ નીચે ઉતારી છે તેથી અમારા સર્વ સ્નેહીઓ, મિત્રો, સંબંધીઓ તથા ગ્રાહક બંધુઓને વિનંતિ છે કે તે ઉપર પૂરતું લક્ષ આપે. ભાઈ વસંતલાલની ઓળખમાં, તેમના આખા મોંએ શીળીનાં ચાઠાં છે, ડોળા મોટા છે, કાયાએ જરાક શ્યામવર્ણ તથા ઊંચા છે; વળી ખૂબ વાચાળ છે માટે કોઈ રીતે ભોળવાતા કે ઠગાતા નહીં. બલકે નજરે પડે તો અમોને તુરત ખબર પહોંચાડશોજી.

જન્મભૂમિમાં આવેલ જાહેર ખબર

ભાઈ વસંતલાલ પ્રેમચંદ શાહ વઢવાણવાળા; જણાવવાનું કે તા. ૨૭-૧૦-૫૦ ના રાત્રિના વગર રજાએ તમો ચાલ્યા ગયા છો. વળી સંસ્થાનું કેટલુંક દફતર તથા રબર સ્ટાંપ્સ પણ તમારી પાસે છે. તમે હવે આવવાના નથી એમ પણ ટપાલથી અમને લખ્યું છે. છતાં હજુ અમારા નામે યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાપરી પૈસા લ્યો છો. તેમ જ નોકરીમાં હતા ત્યારે પણ અનેક બહાને વેપારી તથા સ્નેહીજનો પાસેથી પૈસા ઉઘરાવ્યા છે. આવાં તમારાં વિશ્વાસઘાતી અને ફોજદારી કૃત્યો વાસ્તે શા માટે કાયદાસર પગલાં ન ભરવાં તે પંદર દિવસમાં એટલે તા. ૨૦-૧૧-૫૦ સુધીમાં અત્રે જણાવશો. તમારા ઠેકાણાની જાણ ન હોવાથી જાહેર પત્રમાં આ ખબર છપાવવી પડી છે. ઉપરની મુદત વીત્યા બાદ કાયદાપૂર્વક સલાહ પ્રમાણે પગલાં ભરવામાં આવશે.

રાવપુરા, ⎫ ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ
⎬ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી
વડોદરા ⎭ સંસ્કૃતિરક્ષક સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકદંડિયો મહેલ

અને બીજી વાતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકદંડિયો મહેલ

(૧)

કેટલાક લોકો એવું માને છે કે રેલવે ટ્રેનના બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાથી કોઈ વાર એવી ઓળખાણો થઈ જાય છે કે જેથી આપણા ધંધાને સારો વેગ મળે છે.

એક વાર દિલ્હીથી અજમેર આવતાં મને બીજા વર્ગમાં વેજલગઢના જુવાન રાણાજીની ઓળખાણ થઈ ગઈ હતી. રાણાજી પોતાના કારભારી સાથે દિલ્હીથી અજમેર આવવા નીકળ્યા હતા અને પછી અજમેરથી ગાડી બદલી વેજલગઢ જવાના હતા. વેજલગઢનું નજીકના એક મોટા રાજ્ય સાથે જોડાણ થવાનું હતું તે અંગેના કામ સારુ રાણાજીને દિલ્હી જવું પડ્યું હતું.

રાણાજી મળતાવડા માણસ હતા અને અમે બેઉ એક જ ડબ્બામાં હતા એટલે અમારે ઘણી બાબતો વિષે વાતો થઇ હતી. હું અજમેરનો એક વકીલ છું એવું જાણીને રાણાજીએ કહેલું: “ અમારો સ્ટેટ વકીલ તો વેજલગઢમાં છે, પણ કાયદાનો સારો જાણકાર નથી, એટલે અમને ઘણી વાર સારા વકીલોની સલાહની જરૂર પડે છે. કોઈ વાર તમને હું વેજલગઢ બોલાવું તો આવશો ને ? અલબત્ત, તમને જેટલો વખત રોકીશું તેટલા વખતની ફી અમે આપીશું. ”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં કહેલું : "જરૂર આવીશ."

અને એક દિવસ રાણાજીનો તાર આવ્યો કે "તમે વહેલી તકે વેજલગઢ આવો. એક બાબતમાં તમારી સલાહની જરૂર છે. સ્ટેશન પર તમારે માટે વાહનનો બંદોબસ્ત રહેશે. કઈ ટ્રેનમાં આવશો તે તારથી જણાવો."

મેં તારથી જવાબ આપ્યો અને બીજે દિવસે સવારની ટ્રેનમાં નીકળી, હું બારેક વાગ્યે વેજલગઢને સ્ટેશને પહોંચ્યો. સ્ટેશન પર રાણાજીના કારભારી સજ્જનસીંગ રાઠોડ જાતે મને મોટર સાથે લેવા આવ્યા હતા. કારભારી પ્રૌઢ વયના અને રાણાજીના જેવા જ મળતાવડા માણસ હતા. સ્ટેશનથી અર્ધોએક માઈલ દૂર આવેલા રાજ્યના ગેસ્ટ હાઉસ-અતિથિગૃહમાં તે મને લઇ ગયા અને બોલ્યાઃ "અહીં આપને માટે ભોજનની, રહેવાની, સૂવાની, બધી વ્યવસ્થા કરી છે. રસોઇ તો ચારેક વાગતાં તૈયાર થશે, પણ હમણાં નાસ્તો આવશે, તેથી ચાલશે ને?"

"હા, ચાલશે. અને રાણાજી ક્યારે મળશે?"

"સાંજે આપને રાણાજી મળશે; પણ તે પહેલાં હું આપની પાસે વેળાસર આવીશ અને આપને જે કામ માટે બોલાવ્યા છે તેની વાતથી માહિતગાર કરીશ."

"બહુ સારું." મેં કહ્યું.

"દરમ્યાન આપને કાંઈ કામકાજ હોય કે કાંઇ જોઇતું કરતું હોય તો ગેસ્ટ હાઉસનો રખેવાળ છે તેને કહેજો." એમ કહી કારભારીએ બૂમ મારી : "અરે કીશનમલ! અહીં આવ."

બુઢ્ઢો કીશનમલ દોડતો આવ્યો અને કારભારી સામે હાથ જોડીને ઊભો રહ્યો એટલે કારભારીએ કહ્યું: "જો, આ વકીલ સાહેબ રાણાજીના મહેમાન છે. તેમની ખાતર બરદાસ્ત બરાબર કરવાની. રસોઇ તૈયાર થાય એટલે તેમને ખબર આપજે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"જી હજૂર!" કહેતાં કીશનમલે નીચા નમી સલામ કરી.

(૨)

અતિથિગૃહના ઓટલા ઉપર ઊભા રહેવાથી જોઇ શકાતું હતું કે, નજીકમાં જમણે હાથે પોસ્ટ ઓફિસ હતી, તેની પાસે છોકરાઓની નિશાળ તથા એકાદ નાની ધર્મશાળા અને શિવાલય હતાં, અને ત્યાંથી એકાદ ફર્લાંગ દૂર કિલ્લાબંધ વેજલગઢ નગર હતું. પાછળના ભાગમાં થોડે દૂર રેલવેનું સ્ટેશન હતું. સામે લાંબી લાંબી વિસ્તરેલી પર્વતાવલિ હતી જે આગાવલિની જ એકાદ શાખા હતી, અને તેમાંથી ખડકોની વચ્ચેથી વહી રહેલી નદી દેખાતી હતી. નદીના મૂળની દિશામાં આવેલી એક ઊંચી ટેકરી પર એક જૂનું. વિસ્તારમાં નાનું પણ ખૂબ ઊંચું વિલક્ષણ મકાન એકલું ઊભું હતું જેનો અર્ધો ભાગ આસપાસના ખડકો અને નાનીમોટી ટેકરીઓથી ઢંકાઇ જતો હતો. મેં કીશનમલને પૂછ્યું : "કીશનમલ! પેલા એકલા અટૂલા મકાનમાં કોણ રહે છે?"

કીશનમલે જવાબ આપ્યો : "એ એકદંડિયો મહેલ છે, તેમાં હવે કોઇ રહેતું નથી, સાહેબ!"

"ત્યારે પહેલાં કોઈ ત્યાં રહેતું હતું ખરું?"

"જી હા, ઘણાં વર્ષો અગાઉ ત્યાં વેજલગઢના રાણાની એક અણમાનીતી રાણી રહેતી હતી એમ લોકો કહે છે."

"એમ! તે રાણાને અણગમતી કેમ થઈ ગઇ હશે?"

"હાલના રાણાજીના વડદાદાની એ રાણી બદચાલની નીકળી, એટલે તેમણે તેનો ત્યાગ કર્યો હતો. વાત એવી છે કે એક આહીર ગાયોના ધણ સાથે વેજલગઢને પાધર પડેલો તેની એક જુવાન ખૂબસૂરત દીકરી હતી. રાણાજી ઘોડે બેસી ફરવા નીકળેલા તેમણે તેનું તસતસતું જોબન, રૂપાળું મ્હોં અને ઘાટીલું શરીર જોયું અને તે મોહી પડ્યા. પોતાની દીકરી રાજાની રાણી થાય છે એવું જોઇને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આહીરે રાણાજીની માંગણી સ્વીકારી અને તે દીકરીનું લગન કરીને જતો રહ્યો. એ આહીરાણીની ખૂબસૂરતીએ તો રાણાજીના મહેલમાંની બત્રીસે રાણીઓને ઝાંખી પાડી દીધી. સોળેક વર્ષની ઉંમર, રોજ શરીરે ફુલેલ તેલ ચોળાય, ગુલાબજળના હાંડા ભરીને દાસીઓ તેને ન્હવડાવે, ભાતભાતનાં ભોજન મળે, ફૂલની સેજમાં સૂવાનું મળે, પછી એ આહીરાણી મટીને અપસરા બની જાય અને રાણાજી તેની ઉપર ગાંડા-ઘેલા બની જાય તેમાં કાંઇ નવાઈ છે સાહેબ? પણ દૂધે નાહેલી ગધેડી ઉકરડે આળોટચા વિના રહેતી નથી તેમ રાજ-મહેલમાં રહ્યા છતાં કજાત કોઈ દિવસ છૂપી રહેતી નથી.

"બેએક વર્ષ ગયાં એટલે રાણાજીને વૃદ્ધાવસ્થા ઘેરવા લાગી. તે પૂજાભક્તિમાં વધુ વખત ગાળવા લાગ્યા. કોઇક દિવસ આહીરાણીને ઓરડે જાય અને બીજી રાણીઓનું તો મ્હોં પણ ન જુએ. એક દિવસ રાતને વખતે રાણાજી અચાનક આહીરાણીને ઓરડે જઇ ચડચા, તો તેમના જાણવામાં આવ્યું કે રાણીના શય્યાખંડમાં રાણીની સાથે મહેલનો દરવાન એક જુવાન રજપૂત હતો!

"રાણાજીએ તે જ વખતે એ દરવાનનું માથું ધડથી જુદું કરાવી નાંખ્યું અને રાણીનો ત્યાગ કર્યો. પછી તેમણે પહાડ ઉપર આ એકદંડિયો મહેલ બંધાવ્યો અને ત્યાં આહીરાણીને પૂરી રાખી. આહીરાણી કોઇનું મ્હોં જોઈ શકે નહિ કે બહાર નજર કરી શકે નહિ, અને કોઇ તેનું મ્હોં પણ જોઇ શકે નહિ એવો એ મહેલ છે. એક દાસી રોજ બે રોટલા ને માટલી પાણી લઇ જાય, તેને કાવડમાં મૂકી દોરી ખેંચે એટલે એ કાવડ ઉપર જાય અને રાણી તે લઇને ખાય પીએ એટલું જ. પણ આઠેક દિવસ પછી કાવડમાંનું ખાવાનું ઉપર ને ઉપર લટકી રહેતું જણાયું, આહીરાણી તે લેતી નહિ, એટલે તે મરી ગઇ હશે એમ માનીને રાણાજીએ તે મોકલ-વાનું બંધ કર્યું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પણ પછી તેના મુડદાને બહાર કાઢીને બાળી નાંખવામાં આવ્યું હશે ને?" મેં પૂછ્યું.

"ના, સાહેબ! એવી બદચાલની બાઈના મુડદાને વળી બાળે કોણ? એ તો અંદર ને અંદર સડી ગયું હશે."

એ સ્થાન જોવાનું મને મન થયું અને મેં કહ્યું: "તો કીશનમલ! તું મારી સાથે ચાલ, મારે એ મહેલ બરાબર જોવો છે."

કીશનમલ બોલ્યો: "એમાં શું જોવું છે સાહેબ? એ તો મશાણ છે મશાણ. ત્યાં વેજલગઢના રાજા-રાણીઓનાં મુડદાં બળાય છે અને એ મશાણમાં જ મહેલ બાંધ્યો છે. લોકો કહે છે કે રોજ ત્યાં ચૂડેલો રાસડા ગાય છે અને ભૂતાવળ નાચે છે."

એટલામાં રસોઈયો પૂરી ને દૂધનો નાસ્તો લઇને આવ્યો અને ખંડની વચ્ચેના ગોળ મેજ પર મૂકી ચાલ્યો ગયો. નાસ્તો આરોગતાં મારી દૃષ્ટિ દ્વારવાટે એ મહેલ ઉપર અને ટેકરીઓથી ઘેરાવાને લીધે અણદીઠ રહેલી એ રાજવંશી સ્મશાનભૂમિ ઉપર જ લાગી રહી. પ્રતિક્ષણે કલ્પના કુતૂહલને વધુ ને વધુ જાગ્રત કરવા લાગી. જૂના વખતના આપણા દેશના રાજવંશીઓએ પણ પોતાના જીવનનાં કેવાં વિલક્ષણ ઐતિહાસિક સ્મારકો ઊભાં કર્યાં છે ને!

નાસ્તો આરોગી રહીને મેં ઘડિયાળમાં જોયું તો એક વાગ્યો હતો. હવે ચાર વાગ્યા પહેલાં કારભારી આવવાના નહોતા અને રાણાજીને તો છેક રાત્રે મળવાનું હતું. મેં કીશનમલને ફરીથી કહ્યું: "કીશનમલ! ચાલ, આવે છે? મારે એ મહેલ જોવા જવું છે."

કીશનમલના વદન પર અનિચ્છાની રેખાઓ તરી આવતી જોઇને મેં પૂછ્યું: "તને બીક તો નથી લાગતી ને?"

"નહિ સાહેબ! મને બુઢ્ઢાને વળી બીક શાની? પણ આપ રાણાજીના મહેમાન છો, આપને કાંઇ ચોટ લાગી જાય..."

મેં હસીને કહ્યું: "તારે મારી ચિંતા ન કરવી; ચાલ, હું તને રાજી કરીશ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તુરત કીશનમલ પાઘડી ને પગરખાં પહેરી, હાથમાં લાકડી લઇ તૈયાર થઇ ગયો.

(૩)

મધ્યાહ્નનો સમય હતો પણ હેમંત ઋતુ ઊતરતી હતી એટલે તાપ જરાએ લાગતો નહોતો, ઊલટું પહાડ પરથી વાઇ રહેલી શીતળ હવા ત્વચાને આહ્લાદક લાગતી હતી.

પહેલાં પથરાળ ભોં, પછી ભેખડોની વચ્ચેથી જતો માર્ગ, આગળ ખડકોની બાજુએ થઇને જતી પગથી પર અમે ચાલવા લાગ્યા. ચઢાણ જરાએ વસમું નહોતું.

જેમ જેમ અમે આગળ વધતા જતા હતા તેમ તેમ મહેલનો નીચેનો ભાગ વધુ ને વધુ દૃષ્ટિપથમાં આવતો જતો હતો. એમાં એક વાર વસી રહેલી અપ્સરા જેવી આહીરાણીની કલ્પના મારા મસ્તિષ્કમાં અભિનવ આકારો ધારણ કરતી હતી.

અહો ! એ પત્થરમઢ્યા તુરંગમાં વસેલી સુંદરીએ પોતાના જીવનના અવશેષ રહેલા ગણ્યા-ગાંઠ્યા દિવસો કેવી રીતે ગુજાર્યા હશે ! તેના સૌંદર્યે કેવી વિકૃતિ ધારણ કરી હશે ! મનના ભાવોને અને અભિલાષોને ભસ્મીભૂત કરતાં તેણે કેવી વેદના વેઠી હશે ! શું તેણે રુદન કર્યું હશે ? ના, ના, તે રડી શકી જ નહિ હોય. દિવસે વાદળાં અને રાત્રે તારા સિવાય બીજું કશું જેની દૃષ્ટિનો વિષય જ ન બની શકે તેના હૃદયને રુદન પણ કેવી રીતે સાંપડે ?

શ્મશાનભૂમિમાં અમે જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં જમીનદોસ્ત થઇ ગએલાં નાનાં શિવમંદિરોના ઇંટ-પત્થર-ચૂનાના ઢગ હતા. કેટલાક ચણેલા તુલસીક્યારા હતા જેમાંના એક-બે જ અખંડ હતા. બાકીના બધા અર્ધજીર્ણ અને પડી ગએલા હતા. લીલો કે સુક્કો તુલસીનો છોડ તો તેમાંના એકકમાં નહોતો. કીશનમલે કહ્યું તે ઉપરથી મેં જાણ્યું કે જ્યાં જ્યાં શિવમંદિર હતું ત્યાં ત્યાં વેજલગઢના રાજવંશી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરુષોને બાળવામાં આવ્યા હતા અને જ્યાં તુલસીક્યારા હતા ત્યાં નાનાં બાળકો ને બાળકીઓને બાળવામાં આવી હતી. તે ઉપરાંત છૂટાછવાયા સતીઓના પાળિયા પણ હતા, જેમાંના કોઈ સીધા, કોઇ વાંકા વળી ગએલા અને કોઇ ઊખડીને ભોંયે પડેલા હતા.

સૌથી વધારે આકર્ષક તો એક અર્ધજીર્ણ શિવમંદિર હતું જેની આસપાસ ગોળાકારે હારબંધ સતીના હાથ કોતરેલા પત્થરના પાળિયા ઊભા હતા. મેં એ પાળિયા ગણી જોયા તો બરાબર એકત્રીસ થયા. મેં કીશનમલને પૂછ્યું : " આ એક જ શિવમંદિરની આસપાસ આટલી બધી સતીઓની ખાંભીઓ કેમ ? "

કીશનમલ બોલ્યો : " મેં આપને રાણાજીના વડદાદાની જે વાત કહી તે મહારાણા અરજણમલજીની આ સમાધિ છે. તેમની પાછળ તેમની બધી રાણીઓ સતી થએલી તેમની એ ખાંભીઓ છે. "

" શું એકી સાથે એકત્રીસ રાણીઓ સતી થઇ હશે ? "

" હા સાહેબ ! પોતાનું સોહાગ ગયા પછી રાણીઓ સતી ન થાય તો બીજું શું કરે ? એ કાંઈ આજનો જમાનો થોડો જ હતો ? " કીશનમલ આગળ બોલ્યો : " મહારાણા અરજણમલજીને બત્રીસ રાણીઓ હતી. મહારાણા મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે એક રાણી પોતાના મહિયરમાં હતી તે સતી થવા નહિ આવી શકી હોય, બાકીની એકત્રીસે રાણીઓ અહીં મહારાજાની ચિતાની આસપાસ સતી થઈ. "

હું દિગ્મૂઢ બનીને એ દૃશ્ય જોઇ રહ્યો. દરેક સતીના પાળિયા પર લેખો કોતરેલા હતા તે એકસરખા હતા. દરેકમાં રાણીનાં જુદાં જુદાં નામ લખેલાં હતાં અને સંવતનો આંકડો જોતાં બરાબર સિત્તેર વર્ષ વીતી ગએલાં જણાતાં હતાં. રાણા અરજણમલજીની સમાધિના શિવમંદિર પર એવો જ શિલાલેખ ચોડેલો હતો.

સામે ઊભેલો પેલો એકદંડિયો મહેલ આશરે સાઠેક ફીટ ઊંચો હતો, અને તેની અંદર જવા માટે એક પણ બારણું નહોતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છેક ટોચે પત્થરનો એક ગોખલો માત્ર હતો, તે સમચોરસ છ-આઠ ઇંચથી વધુ મોટો ન હતો. એ ગોખલા વાટે જ આહીરાણીને રોટલા ને પાણી પહોંચાડાતું હશે એવું અનુમાન કરી શકાતું હતું.

મારાં રોમ કંપી ગયાં. એ પત્થરના તુરંગમાં એ અપ્સરા કેવું કરુણ મૃત્યુ પામી હશે! મેં કીશનમલને કહ્યું: "કીશનમલ! અરજણ-મલજીએ પેલા દરવાનને તલવારને ઝાટકે મરાવ્યો તે સાથે એ આહી-રાણીને પણ કાપી નાંખી હોત તો વધારે સારું હતું."

કીશનમલ ગંભીર બનતો બોલ્યો: "એ શું બોલ્યા સાહેબ? અમે ટોડા રજપૂત: કોઈ દિવસ સ્ત્રીહત્યા ન કરીએ!"

મેં નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. મને કીશનમલની રાજપૂતીની દયા આવી. તલવારથી માથું કાપી નાંખવાની હત્યા એક સ્ત્રીને આમ રિબાવીને મારવા કરતાં વધારે સારી હતી—ઓછી દોષપાત્ર હતી એ વાત હું તેને ક્યાં સમજાવવા બેસું?

હું એ ગોઝારી શ્મશાનભૂમિના ચિંતનમાં ડૂબી ગયો.

જાણે મહારાણાનું શબ પૂરા ઠાઠમાઠથી સુશોભિત પાલખીમાં પધરાવવામાં આવ્યું છે. રાજમહેલમાં કોલાહલ મચી ગયો છે. સતી-યજ્ઞની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. સૌભાગ્યનાં ચિહ્નો તથા રત્નોનાં આભૂષણોથી રાણીઓના દેહનો શૃંગાર વડારણો કરી રહી છે; પણ રાણીઓ માથાના કેશ ખેંચતી, છાતી કૂટતી વિલાપ કરી રહી છે, પહેરાવવામાં આવતા શૃંગારો તોડી-તોડીને ફેંકી દે છે; પરન્તુ હવે મહારાણા બનેલા યુવરાજની અને રાજવંશી પુરુષોની એવી આજ્ઞા છે કે રાજમાતાઓને સારી પેઠે શૃંગારો.

આંસુભરી આંખો, બોખું મ્હોં અને અર્ધશ્વેત વાળવાળી પચાસેક વર્ષની વયની રાજમાતા ચિત્કાર કરી રહી છે: "હાય રે! મારા પેટે જન્મેલો મારો જ પુત્ર આજે મારો જીવ લેવા બેઠો છે! હાય હાય! મેં તો વીસ વરસથી તેના પિતાનું મ્હોંય જોયું નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે શોકયોને ઓરડે તે જતા હતા તેમને લઇ જાઓને, હું તો ક્યારનીય રાંડી ચૂકી હતી!"

એક જુવાન રાણીની લોહીભરી આંખોમાંથી જાણે આગ વરસી રહી છે. તેને શૃંગાર પહેરાવવા આવનારી દાસીઓને તે લાત-મુક્કીઓથી પીટી રહી છે, અને તેના હાથપગ બાંધીને છેવટે તેને આભૂષણો તથા અલંકારો પહેરાવવામાં આવે છે.

એક ઘરડી વડારણ બે દાસીઓને આજ્ઞા કરે છે: "રાણીઓને તરસ લાગે ત્યારે તેમને પાણીને બદલે મદ્ય પીવા આપજો!"

કેટલીક રાણીઓ શૂનમૂન બની ગઈ છે અને ઘૂંટણ પર માથું ટેકવી ભયથી કંપી રહી છે. વીસેક વર્ષની એક સુંદર રાણી દબાયેલા ધ્રુસ્કા છોડી રહી છે. એક બીજી રાણીને વાઈ આવવાથી ભોંયે પછડાઈ છે અને તેના હાથ પગ ખેંચાઇ જાય છે.

બધી રાણીઓ શૃંગારભૂષિત થઇ જાય છે અને મદ્યપાનથી મત્ત પણ બની જાય છે. કોઇ ઝોલાં ખાય છે, કોઇ ચિત્કાર કરે છે, અને કોઈ હસે છે પણ ખરી. તેમને વધુ મદ્ય પાવામાં આવે છે. રાજમહેલના આંગણામાં મ્યાના, પાલખીઓ અને ડોળીઓ તૈયાર છે. મત્ત રાણીઓને બેસાડી બધાં વાહનો સેવકોને ખભે ચડી ચાલવા લાગે છે. તેમની સાથે ઢોલ, નગારાં, તાંસાં, શરણાઇઓ અને ભૂંગળો વાગી રહ્યાં છે. સૌની પાછળ સોનારૂપાના શણગારવાળી પાલખીમાં મહારાણાના શબને હાથમાં ખુલ્લી તલવાર પકડાવીને બેસાડવામાં આવ્યું છે. યુવરાજ અને બીજા રાજવંશીઓ ચાલતાં ચાલતાં સોનારૂપાનાં ફૂલ ઉછાળે છે તે વીણી લેવાને ગરીબો પડાપડી કરે છે.

સરઘસ પહાડ પર રાજવંશી શ્મશાનભૂમિમાં આવી પહોંચે છે. મધ્યમાં ચંદનકાષ્ટની ખડકેલી ચિતા પર મહારાણાના શબને પધરાવવામાં આવે છે. તેની આસપાસ ગોળાકારે ખડકેલી ચિતાઓમાં, તલવારભાલાથી સજ્જ થએલા યોદ્ધાઓથી ઘેરાયેલી રાણીઓના જીવતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

દેહોને ખડકવામાં આવે છે. ચિતાઓની વચ્ચેથી કોઈ રાણી ઊઠીને નાસવા જાય તો તેને પકડીને ચિતામાં ખોસવામાં આવે છે. કોઈ રાણી હસે છે, કોઈ ઉદાસીનતાથી મૂંગી બની ગઈ છે, કોઈ આંસુ વહાવી રહી છે.

ચિતાઓ સળગે છે, રાણીઓ ખળભળે છે, પણ યોદ્ધાઓ પોતાના હાથમાંના ભાલાને ઉગામીને સાવધાન ઊભા છે. અનેક ચિત્કારો ઊઠે છે, પણ તે જોરશોરથી વાગતાં ઢોલનગારાંની ત્રમઝટમાં દબાઈ જાય છે અને આગની જવાળાઓ ભભૂકી ઊઠે છે.

એ શિવમંદિર તથા એ સતીઓની ખાંભીઓ પરથી ખસીને મારી દૃષ્ટિ એકદંડિયા મહેલ પર ગઈ અને ચિંતન નવા આકારો ધારણ કરવા લાગ્યું.

જાણે મહેલ કંપી રહ્યો છે, તેના છેક ઉપરના ગોખલામાંથી આહીરાણી નીચે ઊતરે છે. બાજુએ ઊભેલા વૃક્ષ પરથી એક રાજપૂત જુવાન નીચે આવે છે, સ્મશાનભૂમિને સ્થાને બગીચો બની ગયો છે, ચોપાસ અંધકાર છવાઈ ગયો છે, એ અંધકારમાં આહીરાણી જુવાનના કંઠમાં પોતાનો બાહુ આરોપે છે, જુવાન કંપી ઊઠે છે અને ધીરેથી બોલે છેઃ " મહારાણી ! "

રાણી કહે છેઃ " મહારાણી નહિ, આહીરાણી છું હું, વહાલા ! મહારાણાએ તો મને ઝાડ પરથી તોડી, ચાખીને એક ફળની જેમ ફેંકી દીધી છે; પણ મારામાં ય દિલ છે, એ દિલને બહેલાવવાની મને હોંશ છે, પ્રિયતમ ! તે માટે હું આ આકરું સાહસ કરું છું, મોટું જોખમ ખેડું છું......" અને બેઉ પરસ્પરના નિઃશ્વાસોનો ઉચ્છ્વાસ ભરતાં કંપી રહે છે.

" આહીરાણી ! પણ દગાખોરીનો બદલો..."

" જાણું છું, જુવાન ! પણ હું તારી સાથે દગો નથી ખેલતી... આહીરાણીનો સાચો પ્રેમ તને મળે છે..."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલામાં હવામાં ખડ્ગ વીંઝાય છે, રાણીની નજર સામે જુવાનનું માથું ધડથી જુદું થઈને ભોંયે પછડાય છે.

આહીરાણીના મુખમાંથી નીકળી પડેલી ચીસ મને સંભળાય છે: પણ ના, એ તો સ્ટેશન પર આવેલી ગાડીના એન્જિનની સીટી વાગી હતી. મેં ચોંકીને બાજુએ જોયું એટલે કીશનમલ બોલ્યો: "સાહેબ ! હવે બહુ વાર થઇ. ચાલો, જમવાનો વખત પણ થવા આવ્યો છે."

અને એક વાર ફરીથી એ મહેલ તથા ખાંભીઓના દર્શનથી આંખોને ભરી લઇને હું મૂગો મૂગો કીશનમલની પાછળ ચાલ્યો.

(૪)

ભોજન તૈયાર જ હતું એટલે અતિથિગૃહમાં પહોંચતાં મેં તુરત જમી લીધું. થોડી વાર આરામખુરશીમાં પડી પેલી સતીઓના અને આહીરાણીના જીવનની કલ્પનાઓમાં હું રમતો હતો એટલામાં સજ્જનસીંગજી આવ્યા અને મારી સગવડ–અગવડની પૃચ્છાનો વિવેક કરીને સામે ખુરશી પર બેઠા.

મેં પૂછ્યું: "રાણાજીને મળવાનો સમય કયારનો ઠરાવ્યો છે?"

"રાતના આઠ વાગ્યાનો. હું વખત થયે મોટર લઈને આપને લેવા આવીશ. હવે જે બાબતમાં આપની સલાહ લેવાની છે તે બાબત એક રીતે જોઈએ તો નાની છે અને બીજી રીતે જોઈએ તો મોટી છે. નાની એટલા માટે છે કે રાણાજીનાં એક વડદાદીમાએ બે એક વર્ષ પર રાણાજી ઉપર પોતાના ભરણપોષણનો દાવો માંડ્યો છે. ડોસી મૂળથી જ પોતાના પિયર ટોડાગઢમાં જ રહેતાં આવ્યાં છે, પણ આજસુધી ભરણપોષણ માંગેલું નહિ; હવે પિયરમાં પોષણ થાય એવું નહિ રહ્યું હોય એટલે તે રાણાજી પાસે માંગે છે. આ નાની બાબત મોટી એટલા માટે છે કે આવી રીતે જો બધી વિધવા રાણીઓ પિયરમાં રહીને ભરણપોષણની રકમ માંગે તો રાજ્ય મોટા ખર્ચમાં ઊતરી જાય, કારણકે પહેલાંની પેઠે હવે કાંઈ રાણીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સતી થતી નથી. હા, અહીં રહીને તેઓ જીવે ત્યાંસુધી ખાય તો તેમને માટે રાણાજીનું રસોડું ખુલ્લું છે. આજે પણ બાવીસ રાંડેલી રાણીઓને અમે રોટલા નીરીએ છીએ, પણ એ બધી ય જો પિયરમાં રહીને ભરણપોષણ માટે અન્નવસ્ત્ર માંગે તો તે રાજ્યને કેમ પાલવે? એટલા માટે આ કેસ રાણાજી ખૂબ ચીવટથી લડવા માંગે છે કે જેથી કોઈને ય ભરણપોષણની રોકડી રકમ ભરી આપવાનો ભાર રાણાજી ઉપર પડે એવો દાખલો કોરટથી બેસી જવા પામે નહિ."

"ટોડાગઢવાળાં રાણી રાણાજીનાં વડદાદીમા થતાં હોય તો તે અરજણમલજીનાં જ રાણી હોવાં જોઈએ."

"હા, બરાબર."

"તે તો અરજણમલજીના મૃત્યુ પૂર્વેથી એટલે કે સિત્તેર વર્ષ ઉપરાંતથી ત્યાં જ રહે છે, ખરું ને?"

"જી હા, આપ તેમને ઓળખતા હો તેમ લાગે છે. આજે કાંઈ નહિ તો પંચાશી–સત્યાશી વરસનાં હશે. બહુ તો બેચાર વરસ જીવશે, એટલે તેમના ભરણપોષણની રકમ બહુ મોટી તો નહિ થાય, પણ એથી બીજી રાંડેલી રાણીઓ અંગે દાખલો બેસી જાયને સાહેબ!"

"અરજણમલજી ગુજરી ગયા, ત્યારે જે એક રાણી સતી થયા વિનાનાં રહી ગયાં તે જ આ ડોસી, ખરું ને?"

"જી હા, આપ વેજલગઢનો ઇતિહાસ સારી પેઠે જાણતા હો તેમ લાગે છે."

"પહેલાંની પેઠે હવે રાણીઓ સતી થતી નથી અને રાંડેલીઓનો ભાર રાજ્યને ખૂંચે છે, એટલે વેજલગઢના રાણાઓ હવે રામની પેઠે એકપત્નીવ્રતધારી થયા હશે."

કારભારી સ્મિત કરીને બોલ્યા: "એવું તો કાંઈ નહિ, સાહેબ! અમારા રાણાજી હજી જુવાન વયના છે તો ય ચાર રાણીઓ પરણ્યા છે. તેમના બાપ મૂઆ ત્યારે તેમની નવ રાણીઓ જીવતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાણાજીની દાદીમાઓ પણ આજે સાતેક તો હયાત છે ને રોટલા કૂટે છે… "

"સમજ્યો, સમજ્યો." મેં કહ્યું.

"ત્યારે હવે હું જઉં છું અને બરાબર વખત થશે એટલે આપને રાણાજી પાસે લઈ જવા હાજર થઇશ."

"ઠીક છે." મેં કહ્યું.

કારભારી હવે ખુરશી પરથી ઊઠ્યા કે તુરત એકદંડિયા મહેલ અતિથિગૃહના ખુલ્લા દ્વાર વાટે મારા દૃષ્ટિપથમાં આવીને ઊભો. તેના છેક ઉપરના ગોખલામાંથી જાણે એક રૂપાળું મ્હોં દેખાયું, તેણે મારા ભણી તીવ્ર દૃષ્ટિપાત કર્યો અને ભમ્મર ચડાવી હોઠ ફફડાવ્યા.

હા, તે હોઠ મને કહેતા હતા: "અરે ઓ વકીલ! મારું તો જીવન ખૂટયું અને હું ગઇ, પરંતુ જે એક મારી જ બહેનને ઇશ્વરે જીવન આપ્યું છે છતાં રોટલાનાં સાંસાં પાડ્યાં છે, તેને ઘડપણમાં ભૂખે મારવા સારુ તું વકીલાત કરવા આવ્યો છે!"

એ ઠપકાના વેણે મારા હૃદયમાં ઊંડો ચીરો પાડ્યો.

સાંજના ૭ વાગતાં અજમેર પાછા જવાની ગાડી મળતી હતી. ઘડિયાળમાં હજી પાંચ વાગ્યા હતા.

મેં તત્ક્ષણ કપડાં પહેરી, બેગ હાથમાં લઇ, સ્ટેશન પર જવાની તૈયારી કરીને કીશનમલને બોલાવી કહ્યું: "લે કીશનમલ! આ પાંચ રૂપિયાની નોટ હું તને બક્ષીસ આપું છું અને પાછો અજમેર જઉં છું. કારભારી સાહેબને કહેજે કે રાણાજીને કેસની બાબતમાં મારી જે સલાહ જોઇએ છે તે સલાહ મારી પાસેથી લેવા કરતાં પોતાની રાણીઓ પાસેથી જ મેળવી લે એ વધારે ઠીક છે."

કીશનમલના હાથમાં નોટ સ્થિર બની ગઇ. તેણે આશ્ચર્યથી મારી સામે તાકી રહેતાં પૂછ્યું: "સાહેબ! આપ કેમ પાછા જાઓ છો? હું કાંઇ સમજી શકતો નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તારે સમજવાની જરૂર નથી, કીશનમલ!" એમ કહી મેં ચાલવા માંડ્યું.

"પણ સાહેબ! સ્ટેશન પર શું આપ પગે ચાલીને જશો? રહો, રહો. હું આપની બેગ ઉપાડીને સાથે આવું."

મેં કહ્યું: "રહેવા દે ભાઈ! હૈયાના ભાર કરતાં તો આ બેગનો ભાર બહુ ઓછો છે."

અને છેલ્લી વાર આહીરાણીના એકદંડિયા મહેલને આંખોથી અર્ઘ્ય અર્પીને હું અતિથિગૃહમાંથી નીકળી સ્ટેશન તરફ ઊપડ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પારકું દુઃખ

ડાકોરને સ્ટેશને ગાડી થોભી અને હું તેમાંથી ઊતર્યો કે તુરત એક ભટજીની આંખે મને પકડ્યો. બીજી જ ક્ષણે ભટજી મારી સામે ધસી આવ્યા અને હું મારો સામાન ઊતરાવીને સ્વસ્થ થઉં તે પહેલાં તો તેમણે વોરંટ બજાવ્યું: “આપને હું ઓળખું છું. આપ મારા જ યજમાન છો. આપ વણિક છો, ખરું ને?”

મારી સાથે પુષ્કળ સામાન હતો. બે પેટીઓ, બિછાનું, ભાતાનો દાબડો, પાણીનો કૂજો, ફ્રૂટની ટોપલી અને છત્રી–લાકડીનું બંડલ: એ બધું ધ્યાન રાખીને ઊતરાવવાનું હતું, મજૂરની જરૂર હતી, એટલે મેં ભટજી સામે જોયા વિના જ જવાબ આપ્યો: “હા, હું વણિક છું; પણ ડાકોરમાં મેં કોઇ ગોર સ્થાપ્યો નથી, ભટજી! અને તમે મને ક્યાંથી ઓળખો?”

ભટજીએ લાગલો જ હાજરજવાબ આપ્યો: “અરે, આપ નાના હતા ત્યારે આપના પિતાજીની સાથે આવેલા અને મારે ત્યાં જ ઊતરેલા. મારા ચોપડામાંથી આપનું નામ પણ નીકળશે.”

ભટજીની વાત સાંભળીને મને હસવું આવ્યું. મારા પિતાની

 CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાથે હું કોઈ વાર ડાકોર આવ્યો હોઉં એમ મને સાંભરતું નહોતું. કદાચ બચપણમાં આવ્યો હોઉં તો પચીસ–ત્રીસ વર્ષ પછી મારા ચહેરા પરથી આ બ્રાહ્મણ મને ઓળખી કાઢવાનો દાવો કરે તે તેની થાપબાજી સિવાય બીજું શું હોય? પણ મેં ગમ ખાધી. હું ડાકોરનાથનાં દર્શન કરવા જ અહીં ઊતર્યો હતો, અને કોઇ ગોરને ત્યાં ઉતારો તો કરવો જ હતો, તો પછી બીજા કોઇને શોધવાને બદલે આ ચાલી–ચલાવીને સામે આવ્યો હતો તે શો ખોટો હતો, એમ માનીને મેં ભટજીની આ થાપબાજીનો પ્રતિકાર કર્યો નહિ.

ભટજીનો વિનય હવે આગળ વધવા લાગ્યો. તેમણે મજૂરને બોલાવી મારા દાગીના ગણી કાઢ્યા અને તે તેના માથા ઉપર ચડાવતાં કહ્યું: "જો, કોઈ સારી ગાડીમાં સામાન બરાબર ગોઠવીને મૂકજે, કાંઇ ભાંગે–તૂટે નહિ, હોં! નહિતો પૈસા નહિ મળે!"

મજૂર સામાન ઊંચકીને ચાલવા લાગ્યો એટલે ભટજી મારી સાથે વાતો કરતા મજૂરની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું: "સામાન પુષ્કળ છે, પણ ચિંતા નથી. મારે ત્યાં પુષ્કળ જગ્યા છે. હું આપને માટે એક સ્વતંત્ર રૂમ કાઢી આપીશ. નિરાંતે પાંચ દિવસ રહેવું હશે તો ય ગમશે."

મેં કહ્યું: "નહિ, નહિ, હું કેવળ દર્શન માટે જ ઊતર્યો છું."

મારા હાથમાંની કલકત્તાથી ખંભાત સુધીની સેકંડ કલાસની ટીકીટ જોઈને ભટજીની આંખોમાં ચમક આવી, અને તે બોલ્યા: "અરે સાહેબ! આ લડાઈના દિવસોમાં ડાકોરનાથે આપને હેમખેમ દેશમાં પહોંચાડ્યા, તો એમ માત્ર દર્શન કરીને જવાય? નિરાંતે બે દિવસ રોકાઓ, પૂજા–પ્રસાદની બધી વ્યવસ્થા હું કરી આપીશ."

મેં કહ્યું: "મને ઉતાવળ છે, જલ્દી ઘેર પહોંચવું છે."

એમ વાતો કરતા અમે બહાર નીકળ્યા. સામાન એક ભાડાની ગાડીમાં ગોઠવાઇ ગયો હતો, તે મેં બરાબર તપાસી લીધો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મજૂરને પૈસા આપી વિદાય કર્યો અને હું તથા ભટજી તેમના નિવાસસ્થાને આવ્યા.

ભટજીનું મકાન મેડાબંધ હતું અને બહુ સુઘડ તો નહિ પણ સારી પેઠે હવા-ઉજાસવાળું હતું. નીચેના ભાગમાં ભટજી સહકુટુંબ રહેતા હતા અને ઉપર મારા જેવા યજમાન-યાત્રાળુઓને ઉતારો મળતો. ઉપર ત્રણ-ચાર નાની ઓરડીઓ હતી અને બે ખંડ કાંઈક મોટા કહેવાય તેવા હતા. પૂનમનો દિવસ હોય તો એ બધાય ખંડ યાત્રાળુઓથી ભરાઇ જાય, પરંતુ અત્યારે બહુ યાત્રાળુઓ નહોતા. એક મોટા ખંડમાં કોઈ ઘાંચી કુટુંબ ઊતર્યું હતું અને પાસેના બીજા મોટા ખંડમાં કોઇ બે બાઈઓ હતી, તે બાઇઓને છેક છેવાડેની નાની ઓરડીમાં ખસેડીને ભટજીએ મારા માટે મોટો ખંડ ખાલી કરાવ્યો, શેતરંજી પાથરી આપી, પાણીનો ઘડો મુકાવ્યો, સાંજ પડી હતી એટલે દીવો પણ લાવીને મૂકયો. એમ બધી તૈયારી કરીને મને ભટજી ઉપર લઈ જઇને મારા માટેનો ખંડ બતાવતાં બોલ્યા: "કેમ સાહેબ! વ્યવસ્થા બરાબર છે ને? વધુ હવા જોઈતી હોય તો આ કરા પરની બારી ખોલી નાંખજો એટલે મહાબળેશ્વરની હવા છૂટી જાણો! એક ઊંઘે જ સવાર પડી જશે."

મેં કહ્યું: "મને પણ એ જ જોઇએ છે, ભટજી! બે દિવસની સળંગ મુસાફરીના થાકથી ઊંઘ તો આંખોમાંથી ઊભરાઈ રહી છે."

ભટજીએ પૂછ્યું: "વારુ, ત્યારે આપને માટે ભોજનની શી વ્યવસ્થા કરું?"

મેં કહ્યું: "જુઓ ભટજી! પંદર દિવસથી સૂકું-લૂખું ભાતું ખાઇને કંટાળી ગયો છું, એટલે મારે તો રોટલી-દાળ-ભાત ખાવાં છે."

ભટજી ચોંકીને બોલ્યા: "રોટલી-દાળ-ભાત? એમ તે હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

६१०.४
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા મહેરબાન ? હવે તો જાણે આપ પોતાને ઘેર આવીને બેઠા છો એમ સમજજો. કહો તો લાડુ બનાવરાવું."

મેં કહ્યું : "લાડુનું સવારે બની રહેશે, અત્યારે તો મને તમારે ધરાઈને ખવડાવવું હોય તો રોટલી-દાળ-ભાત બનાવરાવો."

મારા આગ્રહને માન્ય રાખી ભટજી બોલ્યા : "તો ભલે તેમ. યજમાનની ઇચ્છા એ જ અમારે મન પ્રભુની ઈચ્છા."

હું સમજ્યો હતો કે ભટજી ખુશામત કરવામાં એક્કા છે અને જીભ ઉપર મધ રાખીને ફરે છે, પણ એ તો ધંધા અંગે બંધાએલી ખાસિયત હતી. તે ઉપર હસવાનું હોય નહિ કે ગુસ્સો કરવાનો હોય નહિ.

ભટજીએ બારી પાસે જઈને નીચે નજર કરી બૂમ મારતાં કહ્યું : "અરે લલિતા ! શેઠ સાહેબ માટે પહેલાં નહાવાનું ગરમ પાણી ઓરડીમાં મૂકી દે." એમ કહેતાં ભટજી નીચે ગયા અને થોડી વારે મારે માટે સ્નાનનું પાણી તૈયાર હોવાની વરધી આવી.

સારી પેઠે નહાવાથી શરીર હળવું ફૂલ થઈ ગયું, અને ચિત્તમાં પ્રસન્નતા સ્ફુરી. અહો, એવી પ્રસન્નતાને હું કેટલા દિવસથી ઝંખતો હતો !

હું રંગુનથી નીકળ્યો ત્યારે ત્યાં જાપાનનાં વિમાનોનો બોંબમારો શરુ થઈ ચૂક્યો હતો. એ જ દિવસમાં સેંકડો માણસોનો ઘાણ નીકળી ગયો હતો, ડઝનબંધ મકાનો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં હતાં, આગથી મકાનોની હારોની હારો સાફ થઇ ગઈ હતી, અને લોકો જાન બચાવવાને જે કાંઈ માલમિલકત સાથે લઈ શકાય તે ઊંચકીને નાસતા હતા. એવે વખતે કોણ કોનો ભાવ પૂછે ! રંગુનમાં અમે ગુજરાતીઓ શાન્તિથી રહેતા હતા, બે પૈસા કમાઈ સુખી થયા હતા, કેટલાક તો દેશમાંથી કુટુંબને બોલાવી બાળ-બચ્ચાં સાથે રહેતા હતા; એ બધાને જીવ બચાવવા ટોળાબંધ નાસભાગ કરવી પડે, સ્ટીમરમાં જગ્યા મેળવવા ... છતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

૯૪ ૪ ર૬૦૧૩ ૨

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ટીમરમાં જગ્યા ન મળે ત્યારે પગપાળા નાસવું પડે; તેમ કરતાંય પોતાનો અને સ્વજનોનો જીવ બચાવવા સરસામાન ફેંકી દેવો પણ પડે. આવી સ્થિતિમાં પોતાના સગાનું શું થયું, પડોશી ક્યાં ગયો કે મિત્રની શી દશા છે તે પૂછવા કે જાણવા કોણ નવરું હોય? બોમ્બમારો શરુ થયા પહેલાં જ કેટલાકો તો ઘરને તાળાં વાસી નાસી છૂટ્યા હતા અને લેવાય તેટલું લઇને બાકીનું સારી રીતે ઠેકાણે પાડીને નીકળ્યા હતા. કોઈને લુંટાઈ જવાની અને માયાને કારણે કાયા ભયમાં આવી પડે એવી બીક હતી, એટલે તેઓએ કિંમતી વસ્તુઓને પાછળ રહેવા દઈ જમીનમાં દાટી દીધી હતી, તો કોઇએ જાન અને માલ બચાવવાની હામને લીધે સાથે રાખી હતી. જેઓ માયાને પાછળ મૂકી ગયા હતા તેઓની માયા રંગુનનું પતન થતાં જમીનમાંથી પણ ચોરાઇ-લુંટાઇ ગઇ હતી અને જેઓ સાથે લઈ નીકળ્યા હતા તેઓમાંના કેટલાક માર્ગમાં લુંટાઈને પહેર્યે લુગડે માંડમાંડ કલકત્તા ભેગા થયા હોવાના બનાવો બન્યા હતા. આવી સ્થિતિની વચ્ચે હું મારો જરૂરી સામાન અને કિંમતી વસ્તુઓ તથા રોકડ લઇને અથડાતો કુટાતો સ્ટીમર રસ્તે સલામત કલકત્તે પહોંચ્યો હતો, તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે હું એકલો હતો. મારે સ્વજનોને સંભાળવાની તકલીફમાં ઊતરવું પડ્યું નહોતું. રંભા બિચારી બહુએ રંગુનમાં મારી પાસે આવી રહેવા ઇચ્છતી હતી. એ વર્ષ મેં વાયદા કરીને કાઢ્યાં, ત્યાં લડાઇ જાગી; લડાઈ પત્યે રંભાને જરૂર રંગુન બોલાવી રાખવાનો મારો મનોભાવ હતો, પણ લડાઈ લંબાઈ અને છેવટે રંગુન સુધી આવી એટલે એ મનનો ભાવ મનમાં જ સમાઈ ગયો અને મેં માન્યું કે રંભાને સાચવીને દેશમાં લઇ જવાની ચિંતાથી હું મુક્ત રહ્યો, તો જ જાન અને માલને સલામત રાખીને દેશભેગો થઇ શક્યો, એમાં ઇશ્વરની ઇચ્છા જ કારણીભૂત હોવી જોઇએ.

હું કલકત્તે ઊતર્યો ત્યારે મેં હાશકારો કર્યો. ચિંતા, થાક અને કંટાળાનો તો પાર નહોતો. શરીર ગારા જેવું થઇ ગયું હતું.

पुस्तकालय
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
गुरुकुल कांगड़ी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજાઓને નજરોનજર મુશ્કેલીમાં જોતો, રવડતાં જોતો, અરે રડતાં પણ જોતો! કોઇ વાર દિલમાં અનુકમ્પા જાગતી પરંતુ દિલ નિષ્ક્રિય રહેતું. ગમે તેવું પણ એ महदपि परदुःखं–મોટું પણ પારકું દુઃખ હતું. પોતાના જાનમાલના સંરક્ષણની ચિંતા પારકા દુઃખની ચિંતાને મગજમાં પ્રવેશ કરવા દેતી જ નહિ. મનમાં તો હતું કે કલકત્તામાં અઠવાડિયું રોકાઇને થાક ખાઉં, આરામ લઉં, અને સ્વસ્થ થઉં, પણ હવે તો ઘરભેગા થયા વિના વળી સ્વસ્થતા કેવી! મેં દેશમાં રહેતાં માતા-પિતાને તાર કરી જણાવ્યું કે હું કલકત્તે સલામત પહોંચ્યો છું અને હવે બે-ત્રણ દિવસમાં ત્યાં આવવા નીકળીશ. રંગુનથી ઉતાવળે નીકળવું પડેલું અને રહેવું કે જવું તે વિચારમાં ઘણા દિવસોથી ઘેર પત્ર જ લખાયો નહોતો, એટલે મેં માન્યું કે મારો તાર વાંચીને માતા-પિતાની તેમ જ રંભાની ચિંતા ટળી જશે. પછીના ત્રણ દિવસમાં લાંચ આપીને પણ હું માંડમાંડ ટીકીટ મેળવી શક્યો અને ટ્રેનમાં બેઠો. અહો! એ દિવસોની મારી મનઃસ્થિતિની શી વાત કરું! ટ્રેનમાં બેઠો એટલે મેં બીજો હાશકારો કર્યો. ઘેર પહોંચતાં પહેલાં ડાકોર જઇ રણછોડરાયજીનાં દર્શન કરું એવી ઇચ્છા પણ એ હળવી બનેલી મનઃસ્થિતિને આભારી હતી. અને ભટજીને ત્યાં નાહી હું જરા સ્વસ્થ થયો ત્યારે મારા મુખમાંથી ત્રીજી વાર 'હાશ' નીકળી.

એટલામાં ભટજી ઉપર આવીને બોલ્યા : "મંદિરે દર્શન કરવા જવાનું તો સવાર પર જ રાખશો ને?"

મેં કહ્યું : "હા, સવારે જ. અત્યારે તો જરા જમીને ખૂબ ઊંઘવું છે."

ભટજી બોલ્યા : "ભલે, પણ સવારમાં બ્રહ્મભોજનની વ્યવસ્થા કરવાની હોય તો મને અત્યારે કહો તો હું બધી સામગ્રી તૈયાર રાખું."

હું જરા ચીડાયો. એ બ્રાહ્મણનું મન લડવામાં જ ભમ્યા કરતું હતું, તેને યજમાનની સ્વસ્થતા-અસ્વસ્થતાની જરાય ચિંતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન્હોતી. શાની હોય ! આ જગતમાં પારકા દુઃખની ચિંતા હું કરતો ન્હોતો તો એ સ્વાર્થલોલુપ બ્રાહ્મણ શાનો કરે ? મેં કહ્યું : "ભટજી ! એ બધું સવારે નહિ થાય ? મને જરા નિરાંત તો કરવા દો !"

ભટજી સમજી ગયા. હું જરા આડો પડીને ઘરના વિચારો કરવા લાગ્યો. પિતાજીને મારો તાર મળી ગયો હશે, અને મને મળવાને ઘરનાં બધાં અધીરાં થઇને બેઠાં હશે, પાંચ વર્ષે રંભાનું મ્હોં જોવા પામીશ, તે ખરેખર બદલાઇ ગઇ હશે : એવા કાંઇ કાંઈ વિચારો મનમાં આવ્યા અને ગયા. એટલામાં તો ભોજન તૈયાર થયું હોવાની ખબર આવી અને હું નીચે ઊતર્યો. એ દાળ-ભાત-શાક-રોટલીમાં ઝાઝો શક્કરવાર ન્હોતો. છતાં ઘણે દિવસે ઊની ઊની રસોઈ જમવા મળી હતી, એટલે હું પેટ ભરીને જમ્યો. પછી ઉપર આવીને જોયું કે ભટજીએ મારે માટે પથારી પથરાવીને તૈયાર રાખી હતી.

રાત બહુ ગઇ ન્હોતી નવ-યુદ્ધસમયની ઘડીઆળના દસ પણ વાગ્યા ન્હોતા. નીચે ભટજીના ઘરમાં વાસણ મંજાતાં હોવાનો ખખડાટ થતો હતો. પાસેના ઓરડામાં ઊતરેલો ઘાંચી બાળકોને સુવાડી દઇને બૈરી સાથે વાતો કરતો હતો. નજીકમાં કોઇ ભજન ગાતું હોય એમ લાગતું હતું. હું પેલી મહાબળેશ્વરની બારી ખોલી નાંખીને પથારીમાં પડી આળોટવા લાગ્યો, આંખો ઘેરાવા લાગી અને ઊંઘ પણ આવી ગઇ.

પૂરો કલાક પણ થયો નહિ હોય, એવામાં હું ઝબકીને જાગ્યો. કોઇ ઊંચે સ્વરે ભજન ગાઇ રહ્યું હતું, જોરથી તાલોટા પાડતું હતું, તેથી મારી ઊંઘ ભાંગી હતી. ભજન પૂરું થવાની રાહ જોતો હું બિછાનામાં પડી રહ્યો. પરંતુ એક ભજન પૂરું થતાં તુરત બીજું ભજન ઊપડ્યું અને સ્વરમાં તથા તાલોટામાં વધારે બળ પુરાયું, અથવાતો રાત વધુ શાન્ત થતી જતી હોવાથી ભજન-તાલોટાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવાજ વધારે ઉગ્ર બનતો જતો મારા કાન સાથે અથડાવા લાગ્યો, અને મારી ઊંઘને ઉડાડી દેવા લાગ્યો.

થોડી વધુ વાર રાહ જોઈ, પણ ભજન બંધ ન જ થયું. મેં ઘડીઆળમાં જોયું તો બાર વાગેલા. મેં બૂમ મારીને ભટજીને બોલાવ્યા. તે ઉપર આવ્યા અને બોલ્યા: "શો હુકમ છે સાહેબ?"

મેં કહ્યું: "આ તાલોટા પાડીને ગાય છે કોણ? મધરાત થઇ છે તોય..."

ભટજીએ જવાબ આપ્યો: "એ મારાં જ યજમાન છે, ભજન ગાય છે."

મેં કહ્યું: "તે હશે, પણ મોડી રાત સુધી આવી રીતે અવાજ કર્યા કરે તો મારા જેવાને ઊંઘ શી રીતે આવે?"

તે બોલ્યા: "ઠીક, હું તેમને ધીમે ધીમે ગાવાનું કહું છું." એમ કહીને ભટજી ગયા.

પાછી એએક મિનિટ ભજન બંધ થયું અને પાછું પૂર્વવત્ ચાલુ થયું:

રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે;
ધ્રુવને વાગ્યાં, પ્રહ્લાદને વાગ્યાં...

હું પાછો અકળાયો, એટલામાં ભટજી પાછા આવ્યા અને બોલ્યા: "સાહેબ! વાત એવી છે કે બાઇ ગાંડી થઈ ગઇ છે, તે કોઇનું કહ્યું માનતી નથી. તેની માશી તેની સાથે છે, તેણે બહુએ કહ્યું પણ તે સાંભળતી જ નથી; એ તો ભજન ગાવામાં જ મસ્ત છે."

હું ખૂબ ચિડાયો અને બોલ્યો: "પણ આ તે ગોરનું ઘર છે કે પાગલખાનું છે?"

ભટજી કશું ન બોલ્યા.

મેં કહ્યું: "એ ગાંડીની પાસે એની માશી તો છે ને? એ એના મ્હોંમાં ડૂચો મારીને એને બોલતી બંધ કેમ કરતી નથી?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભટજીએ ઓશિયાળા થઇને જવાબ આપ્યો: "એવું તો કાંઇ થાય છે સાહેબ? બાળક હોય તો જુદી વાત!"

હું બોલ્યો: "અરે. બાળક હોય કે બાયડી હોય, બીજાની ઊંઘ એ લૂંટી લે અને તમારાથી કાંઇ ન બને?"

ભટજી મૂગા મૂગા ગયા. વળી બે મિનિટ ભજન બંધ થયું અને પછી વધારે જોરથી આગળ ચાલ્યું:

કડવો લીંબડો ને એક ડાળ મીઠી
કે રણછોડ રંગીલા!
એવી સરવરની પાળે મેં દીઠી
કે રણછોડ રંગીલા!

હું ધુંવાંપુંવાં થઇ ગયો અને પથારીમાંથી ઊઠ્યો. હું પોતે જઇને એ બાઈને બોલતી બંધ કરું એમ મનમાં થઇ આવ્યું, પણ એટલામાં તો ભટજી આવ્યા અને બોલ્યા: "સાહેબ! બાઇનું ગાંડપણ તાજું છે. બાઈના ચિત્ત પર દુ:ખનો ઓચિંતો ધક્કો લાગવાથી તે ગાંડી થઇ ગઇ છે. તેને કાંઇક સારું થાય તે માટે તો ડાકોરનાથની બાધા રાખીને બેઉ આવ્યાં છે."

હું કંટાળીને બોલ્યો: "પણ તેનું મારે શું? તમે તેને ઘરમાંથી વિદાય કરો કે ચૂપ રાખો. બેમાંથી કાંઇ તમે કરી શકો તેમ ન હોય તો પછી હું મારે ચાલ્યો જઉં અને કોઈ ધર્મશાળામાં જઇને પડું!"

ભટજી બોલ્યા: "એ તો બે ચાર દિવસ રહેવાનાં હતાં, પણ હું હવે તેમને સવાર પડતાં જ વિદાય કરીશ. અત્યારે રાતને વખતે એ બિચારાં ક્યાં જાય?"

હું બોલી ઊઠ્યો: "જહન્નમની ખાડીમાં જાય! આટલી બધી દુનિયા પડી છે, ડાકોરમાં આ એક જ ઘર નથી, તેને ગમે ત્યાં બીજે જાય!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા જેવા યજમાનને ગુમાવવા ભટજી તૈયાર નહોતા, એટલે ત્રીજી વાર તે પેલી બાઇને સમજાવવા તેની ઓરડી તરફ ગયા. મેં જોઈ લીધું કે ભટજી નરમ માણસ હતા, અથવા તો યજમાન પાસે સ્વાર્થવશ નરમ બની જતા હતા; તેમનાથી એ બાઈને બરાબર ધમકાવી શકાતું જ નહિ હોય; એટલે હું પણ તેમની પાછળ પાછળ ગયો. મકાનની બાજુએ લાંબો રવેશ હતો, એ રવેશમાં થઈને છેવાડેની એ ઓરડી તરફ અમે ગયા. તે વખતે તાલોટા સાથે ગવાતું હતું :

ચિત્ત તું શિદને ચિંતા કરે,
કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

ઓરડીનું દ્વાર બંધ હતું તેને ભટજીએ ધક્કો માર્યો એટલે ભજન બંધ થઈ ગયું. અંદર પેલી ગાંડીની માશીએ દ્વાર ઉઘાડ્યા વિના જ પૂછ્યું: " શું છે ભટજી ? "

ભટજી ગુસ્સો કરીને બોલ્યા : " જુઓ, એ ગાંડીને તમે ચૂપ રાખી શકતાં નથી, માટે અત્યારે ને અત્યારે તમે ઓરડી ખાલી કરીને ચાલ્યાં જાવ ! "

બાઇ બોલી : " અત્યારે રાતને વખતે અમે ક્યાં જઇએ ? સવાર પડવા દો, સવારે એમ બીજે ક્યાંક જઇને રહીશું. "

ભટજી બોલ્યા : " નહિ, નહિ, એ કાંઈ ચાલશે નહિ. આગળના રૂમમાંના શેઠ ગુસ્સે થઈ ગયા છે, તમારા ઘોંઘાટથી તેમને ઊંઘ આવતી નથી. "

બાઈ બોલી : " ભટજી ! એમને અમારી વતી પગે પડીને કહો કે અમે દુઃખિયાં છીએ, રાતની રાત અહીં પડી રહેવા દેવાની મહેરબાની કરો; સવારે અમે ઓરડી ખાલી કરીશું. "

મારો મિજાજ હવે ગયો. એ સવારે અહીંથી જાય ત્યાંસુધી મારે ઉજાગરો કરવો એવો જ એના બોલવાનો અર્થ હતો ને ? મેં એકદમ ભટજીને બાજુએ હડસેલીને ઓરડીના બંધ બારણાને લાત મારતાં કહ્યું : " અરે ઓ બેવકૂફ બાઇ ! એક વાર તું બારણું ઉઘાડ ! "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ બાઈએ બારણું ઉઘાડ્યું નહિ. મેં ફરી બારણાને જોરથી લાત મારીને કહ્યું : "તું બહેરી છે? સાંભળતી નથી?"

બાઇ બારણું ઉઘાડ્યા વિના ગળગળે સાદે બોલી : "અમને દુ:ખિયાંને શાને હેરાન કરો છો ભાઈ? ફક્ત આટલી રાત જવા દો!"

મેં કહ્યું : "પણ તારી ગાંડી બકવાટ કરીને મને ઊંઘવા દેતી નથી તે મારી હેરાનગતિ તારા ધ્યાનમાં નથી આવતી?"

તે બોલી : "હું સમજું છું, પણ શું કરું? એ ગાંડીનું મગજ ઠેકાણે નથી, અને મારું કહ્યું માનતી નથી. ગાંડું માણસ અને અણસમજુ બાળક, બેઉ સરખાં."

મેં કહ્યું : "પણ તું તો ગાંડી નથી ને? તેને લઇને જા, ડાકોરનાથના મંદિરને ઓટલે જઈને પડ. એટલે ડાકોરનાથ તેને ડાહી કરી દેશે, અને હું રાતની રાત ઊંઘી શકીશ."

બાઈએ બારણું ઉઘાડીને બે હાથ જોડી લાચારીથી કહ્યું : "ભાઈલા! અમે રહ્યાં બાઈ માણસ; એમ મંદિરને ઓટલે અમારાથી ઉઘાડામાં કેમ પડી રહેવાય? તમે દયાળુ છો, સમજુ છો!"

બારણું ઊઘડ્યું એટલે મેં જોયું કે ઓરડીની વચ્ચોવચ્ચ પથારીમાં તદ્દન સુકાઈ ગએલા મ્હોં અને શરીરવાળી એક બાઈ મારી સામે જોવાની પણ પરવા કર્યા વિના બેઠી હતી. એ જ પેલી ગાંડી હતી.

હું તેને સહજ જોઇ રહ્યો એટલે તેની માશી મારી દયા ઉશ્કેરવા બોલી : "એ મારી ભાણેજી થાય. એ એને સાસરેથી પિયર આવી ત્યારે તો સાજીસમી હતી, પણ પંદર-વીસ દિવસથી તેને ગાંડપણ લાગ્યું છે, ત્યારથી તેણે અન્નનો દાણો ય મ્હોંમાં નાંખ્યો નથી. પાશેર દૂધ સવારે ને પાશેર દૂધ સાંજે માંડમાંડ પીએ. એની માય એનું ગાંડપણ જોઈને માંદી પડી ગઇ છે, એટલે ડાકોરનાથની બાધા રાખીને હું તેને અહીં લાવી છું. પણ દિવસે દિવસે એનું ગાંડપણ વધતું જાય છે. ભાઇ! તમને ઊંઘ નહિ આવતી હોય, પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું લાચાર છું. એને ભજન ગાવાની ધૂન લાગી છે એ પણ એનું ગાંડપણ જ છે. અમારું આવું દુઃખ જોઈને કોઈને પણ દયા આવ્યા વિના રહે નહિ."

એમ પારકા દુઃખની પરવા કરું એવો હું નહોતો, એટલે મને દયા તો ન આવી, પણ એ બાઈની મૂર્ખાઈભરી વાત સાંભળીને ચીડ ચડી. મેં કહ્યું: "ગાંડી થઈ હોય તો ડાકટરની દવા કરવા એને ઇસ્પીતાલમાં લઇ જા, અહીં ડાકોરનાથ શું કરી દેવાના હતા ?"

બાઇ બોલી: "એના શરીરમાં કાંઇ રોગ નથી. એના ચિત્તને ચોટ વાગી છે તેથી ગાંડપણ લાગ્યું છે. જે દિવસે રંગુન પર બોમ્બમારો થયાની અને ઘણા ય માણસો મરી ગયાની વાત છાપામાં આવી, તે દિવસથી તે ગાંડી થઇ ગઇ છે."

મેં પૂછ્યું : "એનું સાસરું ક્યાં આવ્યું ?"

બાઇએ કહ્યું : "ખંભાતમાં."

મેં પૂછ્યું : "અને એનું નામ ?"

જવાબ મળ્યો : "રંભા !"

હું ત્યાં જ બેસી ગયો. એ સુકાઈ ગએલા વદન પરની જૂની રેખાઓ પાંચ વર્ષે ફરી સ્મરણમાં તાજી થઈ. તેના વદન સામે તાકી રહી હું બોલ્યો : 'રંભા ! મારી રંભા !"

હું જેને પારકું દુઃખ માનતો હતો તે હવે મારું પોતાનું જ દુઃખ હતું ! ખરેખર, પારકા દુઃખને પોતાનું કર્યા વિના માનવતા મ્હોરતી નથી. એ દુઃખના ભાને મારી ઊંઘને ઉડાડી મૂકી.

મારો ઉદ્‌ગાર સાંભળીને રંભાએ મ્હોં ફેરવી મારા ભણી જોયું. તે તાકી રહી, મને ઓળખ્યો અને તત્ક્ષણ તાલોટા પાડી ગાવા લાગી :

"જય જય ડાકોરનાથ !
જય જય ડાકોરનાથ !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રામભટને તેડું

કૂટપીટિયાની પોળમાં રામભટ પોતાના બાપીકા નાના બે માળના ઘરમાં એકલા રહેતા હતા. પત્ની જુવાનીમાં વિદાય થઈ હતી, પુત્રી પોતાને સાસરે બહારગામ રહેતી હતી, એટલે ભટજી એકલા ઘડપણ ગાળતા હતા. જીવનભર રસોઇનો ધંધો કરીને તેમણે જે પાંચ પૈસા બચાવ્યા હતા તેમાંથી તે નિરાંતે રહેતા હતા, રોજ સ્વયંપાક કરી જમતા હતા અને પ્રભુભક્તિમાં વખત ગાળતા હતા.

બે વર્ષથી તેમણે રણજિતલાલ શેઠના રસોઇયા તરીકેની નોકરી છોડી હતી અને બીજે ઘણે સ્થળેથી તેમને નોકરીનાં માગાં આવતાં હતાં પણ તેમણે ક્યાંય નોકરી લીધી નહોતી. તેમને ઘડપણ લાગ્યું હતું ખરું, કોઈ વાર પગના ઘુંટણ વાથી અકડાઇ જતા, પરન્તુ રસોઇ કરવાની શક્તિ તેમણે ગુમાવી નહોતી. કશા કામ વિના આખો દિવસ આળસમાં ગુમાવવાનું તેમને ગમતું નહોતું, એટલે કામ તેમને જોઇતું હતું એમ ખરું; પરન્તુ આજસુધીમાં તેમને નોકરીનાં માગાં આવ્યાં હતાં તેમાંનું કોઈ તેમને ગમ્યું નહોતું.

રણજિતલાલ શેઠ કેવા કુલીન, ઉદાર અને મમતાળુ માણસ હતા તે રામભટને બરાબર સાંભરતું હતું. પંદર વરસ તેમણે શેઠને ત્યાં રસોઇ કરી પણ ઘરમાં જેવું શેઠની પેઢીના મુનીમનું માન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેવું રામભટનું માન. ઘરના નોકર-ચાકર રામભટના બોલને શેઠનો બોલ સમજે. રામભટનું કામ તો રસોઈ કરવાનું હતું પરન્તુ ચાકર માંદો પડ્યો હોય તો રામભટ જાતે શાક સમારે અને વાસણ પણ માંજી નાંખે. ચાકર કામથી થાકે તો ભટજી તેને ટપારે: "જુવાન જોધ છે ને થાક શેનો લાગે છે? કામમાં દગડાઈ કરીશ તો જિંદગીમાં ક્યાંય ઠેકાણે પડીશ નહિ." શેઠનો છોકરો નોકર પાસે પાણી માગે, નોકર કયાંક ગયો હોય તો રામભટ પાણીનો પ્યાલો આપે અને કહે: "નાના ભાઇ! પાણીનો પ્યાલો હાથે ભરીને પીવા જેટલું તો શરીરને કસતાં શીખો, નહિતો કોઈ વાર મુંઝાઇ જશો." નાના ભાઇ હસીને સાંભળી લે અને વિવેકથી કહે: "ભટજી! તમારી શિખામણ સાચી છે." કોઇ વાર ભટજીને શરીરે ઠીક ન હોય તો શેઠાણી રસોઇમાં મદદ કરવા ય આવે, પણ રામભટ તેમને કામ કરવા ન દે, અને દિલ દઇને બધું કામ કરે. આવા મમતાળુ ખાનદાનમાં પોતે રસોઈ કરતો હતો તેનો રામભટને ગર્વ પણ હતો.

રણજિતલાલ શેઠની પહેલાં વીસ વરસ સુધી રામભટે આચાર્ય રામભદ્રાનંદજીને ત્યાં રસોઇયા તરીકે નોકરી કરી હતી. આચાર્ય પણ એવા સજ્જન પુરુષ હતા કે જીંદગીભર રામભટને તેમને ત્યાંથી છૂટા થવાનું મન થાય તેમ નહોતું, પરન્તુ પચાસ વર્ષની વયે આચાર્ય રાંડ્યા અને તે નવી વહુ પરણ્યા એટલે ઘરનો ઘાટ બદલાયો તે રામભટને રુચ્યો નહિ. નવાં વહુજી તોછડાં, ગર્વિષ્ઠ અને સખ્તાઈ વર્તાવનારાં હતાં. તે મહાસુખ માણવા માટે ઘરડા વરને પરણ્યાં હતાં. તેમના પ્રભાવે આચાર્યનો સુશીલ સ્વભાવ પણ પલટાવા લાગ્યો હતો. એ સ્થિતિમાં સ્વમાની રામભટને વેગાસર નોકરી છોડવામાં જ ડહાપણ જણાયું હતું.

ભલેને પાંચ મીલનો ધણી હોય પણ સ્વભાવનો રાવણ હોય તો તેની રસોઈ કરવાની રામભટ સાફ ના પાડી દેતા. ભલેને ઊંચા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુળનો કોઇ બ્રાહ્મણ શેઠિયો હોય પણ તેના આચારવિચાર શૂદ્ર સરખા હોય તો તેના ઉપર રામભટની પસંદગી ઊતરે જ નહિ. એ રીતે તેમણે ઘણાં કહેણ નકાર્યાં હતાં અને સાચી ખાનદાનીવાળું કુટુંબ ન મળે ત્યાંસુધી નોકરી નહિ કરવાની જ તેમણે ગાંઠ વાળી હતી.

એક વાર રામભટની પોળમાં જ રહેતા સેશન્સ કોર્ટના એક કારકુને આવીને રામભટને કહ્યું: " ભટજી! તમારે માટે એક સરસ નોકરી છે, કહો સ્વીકારશો ? "

" કહોને, કોને ત્યાં છે ? "

" અમારા નવા સેશન્સ જજ પ્રેમાનંદ પટણીને ત્યાં જ. બહુ જ લાયક માણસ છે અને ઘરનાં બધાં સુશીલ માણસો છે. સાહેબે આજે મને પૂછ્યું કે કોઇ સારો રસોઇયો હોય તો લાવી આપો એટલે તરત તમે જ મારા ધ્યાનમાં આવ્યા. મને લાગ્યું કે એ નોકરી તમારે લાયક જ છે. "

" હું તો એમને કે એમના કુટુંબને નથી ઓળખતો ભાઇ... "

" તો હું તમને ઓળખાવું. ચાર વરસ પહેલાં પટણી સાહેબ અહીં જ આસીસ્ટંટ સેશન્સ જજ હતા અને સાંકડી શેરીની પેલી ચંદાને તથા તેના વરને એમણે જ નિર્દોષ ઠરાવીને છોડી મૂકયાં હતાં. "

" એ જ આ પટણી સાહેબ ? "

" હા......આ ! "

ચંદા અને વિદ્યાનંદનો એક ચકડોળે ચડેલો કેસ હતો. ચંદાએ ઘર છોડી જઇને વિદ્યાનંદ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પછી તેના પિતાએ બેઉ ઉપર ઘરમાંથી દસ હજારના દાગીના ચોરી જવાનો આરોપ મૂકયો હતો. બધા લોકો જાણતા હતા કે આરોપ ખોટો છે, પરન્તુ ચંદાના બાપે એવું મજબૂત ચોકઠું ગોઠવ્યું હતું કે કેસ સેશન્સ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માં ગયો હતો અને સેશન્સમાં એઉને સજા થાય એવો જ રંગ દેખાતો હતો. પટણી સાહેબનું વલણ છેવટસુધી આરોપીઓને સજા થાય એવું જ દેખાતું હતું; પરન્તુ છેવટે તેમણે ચુકાદો આપતાં એઉને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકયાં હતાં. લોકોમાં એમ બોલાતું હતું કે પટણી સાહેબનાં પત્ની પાર્વતી બહેને જ એ નિર્દોષ બાળાને નાહક કુટાઇ જતી બચાવી હતી.

રામભટને એ બધું સાંભર્યું, અને પટણી સાહેબનું કુટુંબ સારું હોવાનું તેમને લાગ્યું એટલે તેમણે નોકરી સ્વીકારી.

પટણી સાહેબે ભટજીને પગારનું નામ પાડવાનું કહ્યું એટલે ભટજી બોલ્યા: “ સાહેબ ! આપ તો મોટા ન્યાયાધીશ છો, તો મનેય ન્યાય આપજો; મારે નામ પાડવું નથી. ”

ભટજીનો આ જવાબ સાંભળીને પાસે ઊભેલાં પાર્વતી બહેન પણ જાણે ખુશ થયાં હોય એવી પ્રસન્ન મુદ્રાથી એ ડોસાને જોઇ રહ્યાં.

ભટજીએ ઉત્સાહથી નોકરી લીધી હતી અને તે ઉમંગથી કામ કરતા હતા. પોતાની અંગત અગવડ તેમને જોવાની જ નહોતી. કામ કરવું એ તેમનો ખોરાક હતો. નોકરો પાસેથી કામ લેવામાં તે અણછતી સખ્તાઇથી વર્તતા. અઠવાડિયાની અંદર જ પટણી કુટુંબને લાગ્યું કે આવો સરસ રસોઇયો તેમને જિંદગીમાં મળ્યો ન હતો.

સાહેબને ઘેર ટેલિફોન હતો તે તેમના શય્યાખંડની બહાર રહેતો. ટેલિફોનનું સુંદર રીસીવર લઇને જ્યારે પાર્વતીબહેન કોઈની સાથે વાતો કરતાં ત્યારે રામભટ કુતૂહલપૂર્વક જોઈને સાંભળી રહેતા. ટેલિફોનની ઘંટડીનો મંદ અવાજ તેમને મધુર લાગતો અને પાર્વતીબહેનના કંઠનો ચાંદીની ઘંટડી જેવો અવાજ તેમને આહ્‌લાદ ઊપજાવતો.

“ હલ્લો, ડૉકટર સાહેબ કે ?...હાં...જુઓને, સાંજે ચારેક વાગતાં જરા બંગલે આવી જશો ?...અમારો ચાકર દેવજી માંદો પડ્યો છે... ના, એ બિમારી ... કેવી રીતે આવી ... ? ... અત્યારે જ તેને એક સો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને પાંચ ડીગ્રી તાવ છે...જરૂર આવજો, કદાચ ઈંજેકશનની જરૂર પડે તો એ સામગ્રી પણ લેતા આવજો...સાહેબજી..."

રામભટ સાંભળી રહ્યા. કેવી દેવ જેવી દયાળુ બાઇ !

એક વાર ભાત સારા ન રંધાયા. પાર્વતીબહેને જમતાં જમતાં પૂછ્યું : "ભટજી ! તમારું શરીર તો સારું છે ને ?"

"હા, બહેન ! કેમ એવું પૂછ્યું ?"

"સહજ; આ ભાત આજે મને બરાબર લાગતા નથી."

"હું પણ આપને એ જ કહેવાનો હતો. ઇસ્ટોરવાળાએ આ વખતે ચોખા સારા મોકલ્યા નથી."

"એમ ? બિલમાં ભાવ તો ઘણો મોંઘો ભર્યો છે !"

જમી ઊઠીને તુરત જ પાર્વતીબહેને 'જનરલ ફૂડ સ્ટોર્સ' સાથે ટેલિફોન જોડ્યો: "હં...કોણ, કપૂરચંદ કે ? હું પાર્વતીબહેન પટણી...આ વખતે તમે ચોખા ખરાબ મોકલ્યા છે...વાંસી કે બાસમતીનાં નામ આપો તેથી શું ?...હું એ વાત માનતી નથી...નહિ, નહિ, હવે મારે તમારા બદલેલા ચોખા પણ ન જોઈએ, એ તમે પાછા મંગાવી લ્યો...કારણ બીજું શું ? માણસ મને છેતરે એ હું સાંખી શકું નહિ...એવા માણસ સાથે હું કશો વહેવાર રાખતી નથી..."

તરત જ પાર્વતીબહેને રીસીવર મૂકી દીધું. નહિ દલીલો, નહિ ગુસ્સો, નહિ લડવાડ : માત્ર નિશ્ચયની સાથે જ વેપારી સાથેનો સંબંધ ખતમ ! રામભટ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. તેમને તે વખતે પાર્વતીબહેનની જે પ્રતાપશીલ મુખમુદ્રા જોવા મળી, એ મુખમુદ્રા અને ટેલિફોનની વચ્ચે રામભટની દૃષ્ટિ લોલ-વિલોલ રમી રહી.

પાર્વતીબહેન વરંડા તરફ જવાને બારણા તરફ ચાલ્યાં. રામભટ એ પ્રતાપી બાઈને માર્ગ આપતા બાજુએ ખસી ગયા. તેમની અને પાર્વતીબહેનની આંખો મળી. પાર્વતીબહેને રામભટની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખોમાં માનવૃત્તિ પ્રકટેલી જોઇ, અને રામભટે તેમની આંખોમાં કૃતજ્ઞ ભાવ જોયો. પાર્વતીબહેન પસાર થઇ ગયાં અને વરંડામાં અદૃશ્ય થયાં ત્યાંસુધી રામભટ તેમને જોઇ રહ્યા અને પછી રસોડામાં ચાલ્યા ગયા.

એક પ્રતાપી બાઈ અને બીજો તેનો સામાન્ય રસોઇયો. એક તરુણી અને બીજો વૃદ્ધ. બેઉ વચ્ચે કેટલું વિશાળ અંતર, પણ તેઓની વચ્ચે અણદીઠ–અણકથ્યો સદ્ભાવ પ્રકટ્યા વિના રહ્યો નહિ.

પાર્વતીબહેનને માટે રામભટ એક કુટુંબી જન જેવા જ બની રહ્યા. રામભટને માટે પાર્વતી મોટે ઘેર પરણાવેલી નાની બહેન સમી હતી. બેઉ વચ્ચે પ્રકટેલો એ સ્વજનભાવ ભુલાવી દેતો કે એક નોકર છે, બીજી શેઠાણી છે. પોતાને મળતો પગાર વધુ છે કે ઓછો તેનો રામભટને કદી વિચાર થયો નહોતો. નોકરીનું એક વર્ષ ગયું અને બીજું વર્ષ શરુ થયું ત્યારે પોતાનો પગાર વધારવાની માંગણી કરવાનું તેમને સાંભર્યું પણ નહિ. પગાર માટે પોતે આ ઘરમાં નોકરી કરતો નહોતો, પણ મમતાળુ સ્વજનોનું કામકાજ પોતે હોંશથી કરતો હતો એમ જ ભટજીને લાગતું, અને પાર્વતીબહેન કોઈ વાર રામભટને પૂછતાં: “ભટજી! તમારો પગનો વા હવે તો મટી ગયો ને?”

રામભટ જવાબ આપતા: “હા, બહેન! મને લાગે છે કે આ બંગલા અને બગીચાની હવાએ જ મારું દર્દ મટાડ્યું.”

પાર્વતીબહેન સાથે બોલવાનો પ્રસંગ પડે ત્યારે ભટજીને કાંઇ મીઠી વાણી જ સાંભળવાની મળશે એવી ખાતરી રહેતી. એમની સાથેની વાતચીત ભટજીને આનંદ ઊપજાવતી અને ઉત્સાહ પ્રેરતી.

એક વાર ભટજીની દીકરી તેને સાસરેથી આવવાની હતી, તેથી ભટજી બસમાં બેસી બહાર જવા નીકળ્યા અને બસમાંથી ઊતરવા જતાં જ તે પૂરા ઊતર્યા નહોતા એટલામાં બસ ચાલી, પગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લપસ્યો અને ભટજી પછડાયા. જે પગે તેમને વા આવતો હતો તે પગ ઘૂંટણ પાસેથી ઊતરી ગયો.

પાર્વતીબહેનને એ અકસ્માતની બીજે દિવસે ખબર પડી કે તરત તે ભટજીને ત્યાં આવ્યાં અને પગની સારવાર ઘેર બરાબર નહિ થાય એમ જણાવીને તરત એમ્બ્યુલન્સ કાર મંગાવીને ભટજીને ઇસ્પિતાલમાં દાખલ કરાવ્યા. ડાકટરને પણ તેમણે કાળજીપૂર્વક સારવાર કરવાની ભલામણ કરી.

"ભટજી! મુંઝાશો નહિ હોં! તમારો પગ અઠવાડિયામાં સારો થઈ જશે." એમ કહી પાર્વતીબહેન ગયાં.

રોજ ચાર વાગે પાર્વતીબહેન ભટજીની તબિયતના સમાચાર જાણવા આવતાં ત્યારે કોઇ વાર લીલી દ્રાક્ષ તો કોઈ વાર સંતરાં-મુસંબી લેતાં આવતાં. રોજ ચાર વાગતા ત્યારે ભટજી એ દેવીના દર્શન કરવાને જ જાણે મીટ માંડીને બેસતા.

ભટજીને ઇસ્પિતાલમાં પંદરેક દિવસ થઈ ગયા. તેમની દીકરી થોડા દિવસ રહીને પાછી સાસરે ગઇ. પગ બરાબર સારો થયો નહિ, એટલે પાર્વતીબહેને કહ્યું: "ભટજી! હવે તમે જલદી સાજા થાઓ તો ઠીક એમ મારા મનમાં થયાં કરે છે. અમને તમારા વિના ગોઠતું નથી......"

"પણ હું શું કરું બહેન? હજી પગ નીચે મૂકીને મારાથી ઊભા રહી શકાતું નથી."

"કશી ફીકર નહિ; દર્દ કાચું રહેવા દેવું નથી. ભલે થોડા દિવસ વધુ જાય."

ભટજીની આંખો તે વખતે કૃતજ્ઞતાનાં આંસુથી છલકાઈ ગઈ.

તેમને પાર્વતીબહેનના શબ્દો વારંવાર સાંભર્યા કરતા હતા: "અમને તમારા વિના ગોઠતું નથી......"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંદર દિવસ વધુ ગયા એટલે ભટજી માંડ માંડ લાકડીને ટેકે ચાલતા થયા. પણ તેમનાથી વધુ હરફર થઈ શકે તેમ નહોતું, નોકરી પર ફરીથી ચડી શકાય તેમ નહોતું. ઇસ્પિતાલેથી છૂટીને તેમને હવે પોતાને ઘેર જ રહેવા જવું પડ્યું.

ઘરમાં કેદ પુરાઈને તે દિવસો ગાળવા લાગ્યા. બેઠાં બેઠાં તે રામાયણ વાંચતા કે રામનામ જપતા. દિવસ ખૂટતો નહિ, કંટાળો આવતો એટલે તે માંડમાંડ ઓટલે આવીને બેસતા અને પાછા ઘરમાં પુરાઇ જતા. બેઠાં બેઠાં તે પોતાજોગું રાંધતા અને ખાતા. પરચુરણ કામ પડોશીઓ કરી આપતાં અને એમ ગાડું ગબડ્યા કરતું. કોઇ કહેતું કે "ભટજી! આમ હેરાન થવાને બદલે તો તમે અશક્તાશ્રમમાં જાઓ તો વધારે સારું." પણ ભટજી કહેતા, "હું શામાટે એવા અનાથોની સાથે જઇને પડું? મારું પોતાનું ઘર છે, સાધન છે; અશક્તાશ્રમમાં જઈ રહેવામાં મારું માન શું?"

માન-મર્તબાવાળાં અને ઊજળાં કુટુંબોમાં જ ભટજીએ નોકરી કરી હતી. એવી નોકરી માટે તેમને અભિમાન હતું. એ બધાંય કુટુંબો તથા માણસો તેમને યાદ આવતાં હતાં. પાર્વતીબહેનને તો તે ઘડીભર ભૂલતા નહિ. "અમને તમારા વિના ગોઠતું નથી" એ શબ્દો તેમના હૃદયમાં જાણે જડાઈ ગયા હતા. એમનો 'ટેલિફોન' અને ટેલિફોન પરની તેમની વાતોનાં તો ભટજીને સ્વપ્નાં આવતાં.

ભટજી ઘેર આવ્યા પછી ફક્ત એક જ વાર પાર્વતીબહેન મળવા આવ્યાં હતાં. પછી મહીનો ગયો—બે મહીના ગયા, પણ તેમનાં દર્શન થયાં નહિ. રોજ ભટજીના મનમાં થતું કે આજે તો પાર્વતીબહેન જરૂર આવવાનાં, પણ આવતાં નહિ. પોતાને પાર્વતીબહેન ભૂલી ગયાં હોય એમ ભટજી માનતા જ નહિ.

પણ પાર્વતીબહેન ન જ આવ્યાં. ભટજી તેમને મનમાં સંભારી રહ્યા હતા ત્યારે પાર્વતીબહેન ટાઇફોઇડથી પિડાતાં પલંગમાં પડ્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતાં. તાવમાં તે લવતાં તેમાં પણ "ભટજી આવ્યા?" એ પ્રશ્ન પતિને તે અનેક વાર પૂછતાં.

એક વાર કોર્ટનો કારકુન પટણી સાહેબની ચિઠ્ઠી લઈને ભટજી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: "ભટજી! પાર્વતીબહેન તો ગુજરી ગયાં."

"હેં!"

"હા, અને તે તમને ૨૫૦ રૂપિયાની બક્ષીસ આપીને ગયાં છે, તે પટણી સાહેબે મારી સાથે મોકલાવ્યા છે; લ્યો, આ રૂપિયા ને આ તેમની ચિઠ્ઠી."

ભટજીએ આંસુભરી આંખે ચિઠ્ઠી વાંચી અને પછી કહ્યું: "રૂપિયાને હું શું કરું? એ રૂપિયા કરતાં પાર્વતીબહેનના રસોડાનું ભઠિયારું મારે મન વધારે કીંમતી હતું."

"રૂપિયાનો કાંઈ સદુપયોગ કરજો, પણ તમને આપેલા રૂપિયા કાંઇ સાહેબ પાછા લેશે?" એમ કહીને કારકુન રૂપિયા મૂકીને ચાલ્યો ગયો.

ભટજીને વિચાર થયો કે પાર્વતીબહેનની બક્ષીસના રૂપિયાનો સદુપયોગ પોતે કેવી રીતે કરવો? "ગરીબોને લાડવા ખવાડું?" "ગાયોને ઘાસ ખવાડું?" "હું જીવું ત્યાંસુધી મારા મનમાં તેમનું સંભારણું રહે તેવું કાંઈ કરું?" એવા કાંઇ કાંઇ વિચારો તેમને આવ્યા.

રાત્રે અનેક વાર પાર્વતીબહેન ભટજીના સ્વપ્નમાં આવ્યાં. કોઇ વાર પાટલે બેસીને જમતાં, કોઇ વાર હીંચકે બેસીને વાતો કરતાં, તો કોઇ વાર ટેલિફોન પર કોઈની સાથે વાતચીત કરતાં તે આવ્યાં અને ઊડી ગયાં.

પરોઢમાં સ્વપ્નમાંથી જાગી જતાં ભટજીના મનમાં આવ્યું કે પાર્વતીબહેનને ત્યાં હતો તેવો ટેલિફોન પોતાને ઘેર હોય તો કેવું સારું!

ટેલિફોનની રામભટને શી જરૂર? કશી જ નહિ! ટેલિફોન પર પોતે કોની સાથે વાતો કરવાનો હતો? કોઇ જ નહિ. છતાં નજર સામે પાર્વતીબહેનનું એ સંભારણું તો બની જ રહે ને?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમને ખાતરી હતી કે આ વાત જો પોતે કોઇ પડોશીને કહેશે તો તે જરૂર હસશે. કોઈ એમ પણ માનશે કે ભટજી ગાંડા થઈ ગયા છે અને પૈસા ઉડાવે છે! તેમણે કોઈને કહ્યા વિના જ ટેલિફોન કંપનીને પત્ર લખ્યો, પૈસા મોકલ્યા અને બે દિવસમાં તો કંપનીના માણસો આવીને ટેલિફોન લગાડી ગયા!

લોકો હસ્યા. પોળનાં છોકરાંએ 'રામભટ ટેલિફોન' એવું નામ પાડ્યું. 'ભટજી! તમારો ટેલિફોન તો જોવા દો!' કહી પોળનાં બૈરાં ભટજીની મશ્કરી કરવા લાગ્યાં. કોઇ કહેતું: "ભટજી! ટેલિફોનને બદલે રેડિયો વસાવ્યો હોત તો એ તમને આનંદ આપત!" પણ ભટજી કશો જવાબ આપ્યા વિના બધું સાંભળી રહેતા અને પછી તો એ કકળાટમાંથી બચવાને તેમણે ઘરનાં બારણાં જ બંધ રાખવા માંડયાં.

ટેલિફોનના નંબરો તથા સરનામાંની ચોપડી ભટજી વાંચતા અને કોને કોને ત્યાં ટેલિફોન છે તે તપાસતા. પણ કોઇની ય સાથે ટેલિફોન ઉપર વાતચીત કરવાની પોતાને જરૂર નથી એમ પણ તે સાથે જ તેમને જણાઇ આવતું. એ સુંદર કાળું રમકડું તે આનંદપૂર્વક જોઇ રહેતા અને તેને આસ્તેથી જ અડકતા, ઉપર કચરો ન ચડે તે માટે તેને તે ઢાંકી રાખતા અને દિવસમાં ત્રણ વાર ટુવાલથી સાફ કરતા. પોતાના ગરીબ ઘરમાં ટેલિફોન તેમને વિલક્ષણ દેખાતો, જાણે ભિખારીના હાથની આંગળી પર હીરાની વીંટી! પણ ટેલિફોન જોઇને તેમને પાર્વતીબહેન સાંભરતાં અને દિલમાં ઊંડો સંતોષ ઉપજતો.

રાત્રે તેમને નિરાંતે નિઃસ્વપ્ન ઊંઘ આવી ગઇ. તેમણે સવારમાં જાગીને જોયું કે ટેલિફોન બેઠો છે, પણ તે કશું બોલતો નથી કે નથી ઘંટડી પણ બજાવતો! જેવી મધુરી ઘંટડી પાર્વતીબહેનના ટેલિફોનની વાગતી તેવી ઘંટડી પોતાના ટેલિફોનની પણ વાગે તે સાંભળવા તે બહુ આતુર થતા પણ ઘંટડી વાગતી જ નહિ. ટેલિફોન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બગડેલો તો નહિ હોય? કશી ફિકર નહિ, સુંદર તો લાગે છે! જાણે નાનકડા બાજઠ પર બેઠેલી મૂંગી કાળી બિલાડી!

ટેલિફોનની ચોપડીમાં છાપેલાં સરનામાં વાંચતાં કોઈ કોઈને તે નામથી ઓળખતા, કોઈનો તેમને થોડો પરિચય પડેલો યાદ આવતો, પોતાના આગલા શેઠોનાં સરનામાં ય તેમાં હતાં...અને છેવટે પોતાનું નામ, સરનામું અને ટેલિફોન નંબર પણ એક ચોડેલી કાપલી પર તેમણે વાંચ્યાં : "ભટ રામનંદ લક્ષ્મીરામ, કાટપિટિયાની પોળ નંબર ૨૦."

બે દિવસ ગયા, ત્રણ દિવસ ગયા, પણ ટેલિફોન ચૂપ બેસી રહ્યો હતો. પોતે કોઈકની સાથે ટેલિફોનથી વાતચીત કરે તો ઠીક એમ તેમને મનમાં થતું, પણ હિંમત ચાલતી નહિ. કશા કામવિના કોઈને ટેલિફોન પર બોલાવવાની ધૃષ્ટતા સારો માણસ કદાપિ ન કરે.

મેઘલી રાત હતી. ધીરો ધીરો વરસાદ ટપકતો હતો. રામભટ બિછાનામાં આળોટતા ઊંઘવા મથતા હતા. ફાનસમાંનો ઝાંખો કરેલો દીવો ટેલિફોનના ચકચકતા કાળા દેહમાં પ્રતિબિંબિત થતો હતો.

એટલામાં ટેલિફોનની ઘંટડી વાગી, અથવા તો અર્ધનિદ્રિત રામભટને ઘંટડી વાગતી સંભળાઈ. મધુરો અને ધીરો એ રણકાર દૂર દૂરથી જાણે આવતો હોય એમ લાગતું હતું. તુરત ભટજી બિછાનામાંથી ઊઠ્યા. તે વખતે તેમને પગે દર્દ થયું નહિ, લાકડીના ટેકાની પણ જરૂર પડી નહિ.

ભટજીએ રીસીવર ઉપાડ્યું અને કાને લગાડ્યું : "હા, કાટપિટિયાની પોળ, હું પોતે જ રામનંદ ભટ...હા, પાર્વતી બહેન! તમે મને બોલાવો છો?...મારા વિના ગોઠતું નથી?........"

રીસીવર ભોંયે પછડાયું, અને રામભટ પાર્વતીબહેનના આકાશી બંગલા તરફ ઊડવા લાગ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટર બસની મુસાફરી

રોજ સવારે સાત વાગતાં મોટર બસ વઢવાણ કેમ્પમાંથી ઊપડતી અને સદ્‌ભાગ્યે ૪ કલાકે, સમભાગ્યે ૫ કલાકે અને કમભાગ્યે ૬ કલાકે અમદાવાદ પહોંચતી. તેમાં મુસાફરી કરવાની મોજ એવી વિરલ હતી કે હિમાલય ઉપર ચડવાની મુસાફરી, તેની તુલનામાં ટ્રામ ગાડીમાં મુસાફરી કરવા જેવી લાગતી. મુસાફરી માટે મોટર બસ તૈયાર કરવાની કામગીરી પરોઢના ચાર વાગ્યાથી શરુ થતી. પ્રારંભમાં પાણીની ડોલો ભરીભરીને મોટર બસ ઉપર નાંખવામાં આવતી. એ સ્નાનને પરિણામે મોટર બસના કટાયલા ભાગો ઉપરની ધૂળ ધોવાઈ જતી અને કાટ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થતો.

મોટર બસનું સ્નાન પૂરું થઇ જતું એટલે ડ્રાઇવર પોતાને ઘેર જતો. મોટરને સ્નાન કરાવ્યા પછી પોતે સ્નાન કરવાની જરૂર છે તેમ તેને ભાગ્યે જ લાગતું, તેથી તે 'ચાહ તૈયાર થઇ કે નહિ' એટલું પોતાની સ્ત્રીને પૂછતો અને સ્ત્રી હોટેલની ચાહના હંમેશના ભોગી સ્વામી આજે ઘેર ચાહ પીશે એવું ભાગ્યે જ માનતી હોવાથી તે વખતે જ ચાહ મૂકવાની તૈયારી કરતી. આથી સ્વામીને ગુસ્સો ચડયા વિના રહેતો નહિ. પત્ની ઉપરનો ગુસ્સો તે હાથમાં હથોડી લઇને મોટરના ઢીલા થઈ ગયેલા ખીલા અને સ્ક્રુ ઉપર કાઢતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટર બસ ઊપડવાને બે કલાકની વાર હોવા છતાં અંધારામાં જ ઉતારુઓ આવીને પોતાની જગ્યા બોટી લેતાં. તેમ ન કરે તો પાછળથી જગ્યા મળે નહિ. અમદાવાદ તો ટ્રેનમાં પણ જઈ શકાય, પણ વચ્ચે આવતાં ગામડાંના મારા જેવા ઉતારુઓનો તો બધો આધાર આ મોટર બસ ઉપર જ હોય અને આજે જો જગ્યા ન મળે તો પછી ચોવીસ કલાકની તપશ્ચર્યા કરવી પડે; એટલે ૨૪ કલાકને બદલે મોટર બસમાં અગાઉથી ગોંધાઈ રહેવાની બે કલાકની તપશ્ચર્યા શી ખોટી?

બસનો કંડક્ટર આવે તે પહેલાં બસ હમેશાં ભરાઈ જતી. કંડક્ટર આવતાં જ ચા પીધા વિનાના ડ્રાઈવરનો મિજાજ તેના ઉપર ઊભરાતો: "રોજ મોડો ને મોડો આવે છે, ટાઈમસર બસ ઉપાડવી છે કે નહિ?"

"હજી તો બહોત દેર છે." એ કંડક્ટરના પાન-ડૂચાથી ભરેલા મ્હોંનો રોજનો જવાબ હતો.

"જા, ઘરમાં જોઈ આવ, ચાહ તૈયાર થઈ?"

કંડક્ટરને મન ડ્રાઈવર એ અળખામણું પ્રાણી હતું. કંડક્ટરનું કામ ઉતારુઓને ટીકીટો આપવાનું કે જરૂર પડયે બસને હેંડલ મારવાનું હતું; કાંઈ ડ્રાઈવરને માટે ચાહ લાવવાનું નહોતું; છતાં ડ્રાઈવરની એટલી ખાનગી નોકરી કંડક્ટરને બબડતાં-સબડતાં કરવી જ પડતી. ડ્રાઈવર એ કામ બતાવતાં બીલકુલ માનતો નહોતો કે પોતે તેની પાસે ખાનગી કામ કરાવે છે. ડ્રાઈવરની ચાહ એ બસ ચલાવવા માટે પેટ્રોલના જેટલી જ જરૂરી વસ્તુ છે એમ તે માનતો હતો. ચાહ ન મળે તો ડ્રાઈવર નિર્જીવ બને અને ડ્રાઈવર ન હોય તો મોટર બસમાં પેટ્રોલ ભર્યું હોય તોએ તે શા કામની? એ રીતે જોતાં ડ્રાઈવરની ચાહ પેટ્રોલ કરતાં વધારે અગત્યની વસ્તુ હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘડિયાળમાં બેઉ કાંટા બસનો 'સ્ટાર્ટિંગ ટાઇમ' બતાવી આપે એ કાંઈ ખાસ જરૂરની વસ્તુ નથી; પણ ડ્રાઇવરને ચાહ, કંડકટરને પાન અને બસને પેટ્રોલ મળ્યાં એટલે સમજી લેવાનું કે બસ હવે ઊપડશે. પણ ના, બસના એન્જીનનું ઘડપણ તેની આડે આવે છે. કંડકટર પ્રોફેસર રામમૂર્તિનું બળ વાપરીને બસનો હેંડલ ફેરવે છે, વારંવાર ફેરવે છે, પણ એન્જીન ફુંફાડા મારવાની જ ના કહે છે. ઉતારુઓ ભલે કંટાળે, પણ ડ્રાઇવર કંટાળતો નથી. દસ–પંદર–વીસ –ત્રીસ મિનિટ સુધી તે એન્જીનના ફુંફાડાની આશામાં સ્ટીયરિંગ વ્હીલ સાચવતાં બેસીને પોતાનું કામ કરે છે અને જ્યારે તે કંટાળે છે, ત્યારે કંડકટરને ગાળો દેતો ઊઠે છે, "સાલો હજામ છે...હેન્ડલ મારતાંય આવડતું નથી" અને પછી ડ્રાઈવર પોતે હેન્ડલ મારવા જાય છે.

આ મોટર બસની મુસાફરી એક વાર મારે કરવી પડી હતી. મારે તલસાણા નામના એક ગામડે જવાનું હતું, અને ત્યાં જવા માટે આ મોટર બસનો આધાર લીધા વિના છૂટકો નહોતો. તલસાણામાં મારી માસીનું ઘર હતું, પણ માસા–માસી મરી પરવાર્યાં હતાં, અને તેમનાં છોકરાં ઉપર જમીનદારીનો ઓચિંતો ભાર પડ્યો હતો એટલે છોકરાંઓને તેમના કામકાજમાં માહિતગાર કરવાને અને જમીન–જાગીરનો વહીવટ તપાસીને ઘટતી વ્યવસ્થા કરી આપવાને છએક માસથી મારાં માતા–પિતા ત્યાં જઈ રહ્યાં હતાં. એ કામને અંગે કદાચ વરસ–બે વરસ પણ તેમને તલસાણામાં રહેવું પડે એવો સંભવ હતો; અને મને તેમણે ત્યાં મળવા આવવાને રાજકોટથી બોલાવ્યો હતો. તલસણાની મારી તો આ પહેલી જ મુસાફરી હતી.

હું બસમાં બેસવાને વહેલો આવ્યો હતો અને બીજાની પેઠે મેં મારી જગ્યા રોકી લીધી હતી, પરંતુ અંદર બેસીને રાહ જોતાં કંટાળવાને બદલે હું જરા નીચે ઊતરી ફરતો હતો. પરિણામે મારી જગ્યા પર બીજા ઉતારુએ 'ટ્રેસપાસ' કરી હતી. હું શરમાળ હોવાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં એ ટ્રેસપાસિંગ માટે વાંધો ન ઉઠાવ્યો પણ બેસવાને યત્ન કરવા માંડ્યો, તેને પરિણામે હું જ જાણે પેલા ઉતારુની જગ્યા પર 'ટ્રેસ-પાસ' કરતો હોઉં તેમ તેણે મારી સામે ડોળા કાઢ્યા; પણ પછી જરા અંગ સંકોડીને મને ફાચરની જેમ વચ્ચે પેસવા દેવાની તેણે કૃપા કરી.

ઉતારુઓમાં મોટે ભાગે ખેડૂતો, ગામડાંના બ્રાહ્મણો અને રજપૂતો હતા. ત્રણ–ચાર બાઈઓ હતી. તેમાં એક બાજુએ ભાત પાડનારો હું હતો, અને બીજી બાજુએ ભાત પાડનારી એક જુવાન છોકરી હતી. મારી સામેની હારમાં તે છોકરી બેઠી હતી. તેનાં કપડાં પરથી અને તેના એકંદર દેખાવ પરથી લાગતું હતું તે કોઈ શહેરમાં રહેતી હોવી જોઈએ અને કદાચ અંગ્રેજી શાળામાં બેસીને થોડુંક ભણી પણ હોય.

મોટર બસ ચાલવાની આશાથી ઉત્સાહિત થતાં ઉતારુઓનાં મોઢાં અને બીજી બાજુએ ડ્રાઇવરના એન્જીન ચલાવવા માટે નિષ્ફળ નીવડતા યત્નો એ જોઈને એ છોકરીને જાણે રમૂજ મળતી હોય એમ તેની આંખોમાં ચમકી રહેલાં તોફાન ઉપરથી જણાતું હતું. 'ફરરર' કરતું એન્જીન ચાલતું અને પાછું 'ધબ' કરતું બંધ થઈ જતું, ત્યારે તો તેનું હાસ્ય ખરેખર પ્રકટી નીકળતું. કંડક્ટર અને ડ્રાઇવરને એ છોકરીનું હસવું જોઇને ચીડ ચડતી, પણ 'એ બાઈ માણસ'ને કાંઈ કહેવાની તેમની હિંમત ચાલતી નહોતી.

હાસ્ય એ ખરેખર ચેપી હોય છે. એક વાર તો એ વારંવાર નાફરમાન બનતા એન્જીનનો 'ધબ' અવાજ સાંભળીને એ છોકરીની સાથે મને પણ હસવું આવ્યું. કંડક્ટરે મારી સામે ગુસ્સાભરી આંખો કરીને પૂછ્યું: "તમને હસવું કેમ આવે છે?"

મેં કહ્યું : "હું હસતો નથી."

તેણે સામું પૂછ્યું : "તો શું રડો છો?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં કહ્યું : "ના, હું રડતો નથી ને હસતોય નથી, તટસ્થ છું."

આ પ્રશ્નોત્તરી સાંભળીને છોકરીને ખૂબ હસવું આવ્યું.

હવે ડ્રાઇવર કંડકટરની વહારે ધાયો અને બોલ્યો: "નહિ સાહેબ, તમે હસ્યા હતા એ સાચું છે."

"ઠીક ભાઇ, ચાલો, હું હસ્યો હતો, પછી કાંઇ છે?" મેં પ્રશ્નોત્તરી પૂરી કરવાને સ્વીકારી લીધું.

પણ ડ્રાઇવરે ફરી પૂછ્યું : "કહો, તમે હસ્યા શામાટે?"

મેં કહ્યું : "પેટ્રોલની માપબંધીના આજના દિવસોમાં તમારી મોટર ચલાવવાને તમે તેને બળદ જોડતા હો તો વધારે સારું."

આ સાંભળીને એ છોકરી ખડખડાટ હસી પડી, એટલું જ નહિ પણ બીજાં ઉતારુઓ અને ખુદ કંડકટર પોતે પણ એ હાસ્યમાં જોડાયો. ડ્રાઇવરને તેથી ગુસ્સો ચડયો હશે પણ બધાં ઉતારુઓના સંગઠિત હાસ્યના મોરચાની સામે થવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ.

પણ તેણે પોતાના ક્રોધનું દર્શન કરાવવાને હવે નવો મોરચો ઉઘાડયો. તેણે ફરમાવ્યું: "બસમાંથી ત્રણ-ચાર જણ નીચે ઊતરો અને પાછળથી બસને ધક્કો મારો!"

હું બબડયો: "જુઓ આ દશા! હું સરદારસીંગને કહેવાનો છું કે ઘરડા એન્જીનોને બસની નોકરીમાંથી ખસેડીને જુવાન એન્જીનોને તેમની જગ્યાએ બેસાડવાં જોઇએ છે..."

સરદારસીંગનું નામ સાંભળીને ડ્રાઇવર ચમકયો. તે ભાડૂતી મોટરબસોના ઇન્સ્પેકટર હતા. ડ્રાઇવર હવે કશું બોલી શકયો નહિ.

કંડકટર અને ત્રણચાર ખેડૂતોના ધક્કાથી મોટરબસે પોતાની મુસાફરી શરુ કરી. તે વખતે પણ છોકરીને હસવું આવ્યું, અને આ વખતે તો તે મારી સામે જોઇને હસી તે હાસ્ય જોઇને હું ગંભીર બન્યો. મારા ચહેરા પર તે વખતે કેવી રેખાઓ ઊપસી આવી હતી તે જોવાને મેં મારી બેગમાંથી દર્પણ જરૂર કાઢયું હોત, પરન્તુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુવાન છોકરીની સમક્ષ એમ કરવું તે કદાચ 'ચાળા' લેખાશે, એમ સમજીને હું એમ ને એમ બેસી રહ્યો.

એ છોકરીની પાસે એક પ્રૌઢ વયની રજપૂત બાઈ બેઠી હતી, તેણે છોકરીને કોણી મારીને કહ્યું: "મૂઈ, હજી હસ્યા જ કરે છે! હવે છાનીમાની બેસ!"

પણ છોકરીનું હસવું ખાળ્યું રહેતું નહોતું. તેણે હવે પોતાના હાથમાંનો રુમાલ મ્હોંએ દાબીને ધીમું ધીમું હાસ્ય ચાલુ રાખ્યું.

બાઇએ મારી સામે જોઇને કહ્યું: "આ છોડીનું આવું તોફાન મનેય કોઈ કોઈ વાર થકવે છે."

"તો તમારે શું? તેના વરને વેઠવું પડશે!" મેં પણ જરા મજાકમાં કહ્યું.

"એમ વર ક્યાં રસ્તામાં પડ્યા છે? બે વરસથી અમે તેને માટે વર ખોળીએ છીએ, પણ ક્યાંય ઠેકાણું જ પડતું નથી ને!"

"કેમ અટકી ગયાં માશી? બોલોને, કહી દોને બધુંય." છોકરી જાણે માશીને આહ્‌વાન કરતી હોય તેમ બોલી.

"બીજું વળી શું કહેવાનું છે?" માશીએ પૂછ્યું.

"કેમ નહિ? ઘણું બધું કહેવાનું છે! તમારી વીજુએ નાકની વાળી ખોઈ તેથી તેના વરે તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી છે, તમે નાનાં હતાં ત્યારે મારા માસાના હાથની લાકડીઓ ખાતાં હતાં, તમારી સાસુ તમારી પાસે છાણાં થપાવતાં હતાં અને પોતે હીંચકે બેસીને હીંચ્યા કરતાં'તાં, એવું બધું એમને કહોને.. ..."

હું હસ્યો.

બાઇ પણ હસી અને બોલી: "હા, અમે તો માર ખાધો છે, છાણાંય થાપ્યાં છે, અને તારેય એ દી' જોવા પડશે, સમજી ને? આ છોડીની બધી વાતો મને તો જૂની આંખે નવાં કોતક જેવી લાગે છે, પણ એને તો જાણે કશું લાગતું જ નથી. એ તો સમજે છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખી દુનિયાએ પોતાના જેવાં જ ભણેલાં-ડાવકાં તે ડાહ્યાં ડમરાં થઇ જવું જોઇએ! પણ એમ તે કાંઈ બને છે? સૌ પોતપોતાની રીતે ચાલે."

"હા, સૌ પોતપોતાની રીતે ચાલે અને હું મારી રીતે ચાલું." છોકરી વચ્ચે બોલી.

"પણ તારી જ રીતે ચાલે એવો વર કાંઈ રેઢો પડયો છે? તારે વરની રીતે ચાલવું જોઇશે, સમજી ને?"

ઉતારુઓમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ છેક ખૂણામાં બેઠા હતા તે બોલ્યા: "ભાણેજીએ માશીબાને કોઇ વાર મૂંઝવ્યાં હોય એમ લાગે છે!"

માશીબાને આ સહાનુભૂતિએ ઉત્તેજ્યાં એટલે તે બોલ્યાં: "હા ભાઇલા! મને મૂંઝવવામાં આ છોડીએ બાકી રાખી નથી. તેનાં મા-બાપ નથી, એટલે તેને મેં મોટી કરી છે, અને ગોંડળની અંગ્રેજી નિશાળે ભણાવી પણ છે. બે મહિના પહેલાં અમે બેઉ માણસે તેને માટે એક વર શોધી કાઢયો. ખાસો મજાનો જુવાન હતો, પોલીસમાં જમાદાર હતો, પણ આ છોડીએ તેને પરણવાની ના કહી. એણે સાંભળ્યું હશે કે તેનો સ્વભાવ બહુ આકરો છે; બસ, આટલા ઉપરથી જ તે તો હઠ લઇને બેઠી કે એ જંગલી જમાદાર મને ન જોઇએ, અને તેથી અમારે એ વાત છોડી દેવી પડી."

"નવાઈની વાત છે. તો પછી તેને કેવો વર જોઇએ છે?" મેં મમરો મૂકયો.

આ સાંભળીને છોકરીના ચહેરા પર કાંઇક લજ્જાળુતા પ્રકટી, પછી તેણે મારી સામે કરડી આંખે જોયું અને છેવટે માશીને કહ્યું: "એ પણ કહી દોને માશી! બાકી શાને રાખો છો? એમ ઠેકાણે-ઠેકાણે કહેવાથી કદાચ કોઈ હરિનો લાલ ગોર મળી આવે અને દક્ષિણા મેળવવાને તમારો ભાર, મૂંઝવણ, ચકળાસણ, બધુંય ઉતારી નાંખે!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાણેજીના એ ટોણા ઉપર સ્મિત કરતાં માશીએ આગળ ચલાવ્યું: "મારી ભાણેજીને તો એવો વર જોઇએ છે કે જે તેના કહ્યામાં રહે, તેનું પાયું જ પાણી પીએ, વળી રાંધણું પણ કરે અને વખત આવ્યે પોટલું ઉપાડીને પણ તેની સાંથે હીંડે!"

ભાણેજીએ રીસે ભરાઇને માશીના વાંસામાં ધબ્બો માર્યો, પણ તુરત તેના સ્મિતે રીસને વેરી નાંખી. બસમાંના ઉતારુઓને પણ માશી–ભાણેજીની આ મીઠી લડવાડથી જરા મોજ પડી. મનેય હસવું આવ્યું. મેં કહ્યું: "જો તેને એવો વર જોઇતો હોય તો તેણે સો–પચાસ વરસ રાહ જોવી જોઇશે. રાંધણું કરે અને પોટલાં ઉપાડે એવો વર આ જમાનામાં તો નહિ મળે. મને લાગે છે કે તમે તમારી ભાણેજીને અંગ્રેજી ભણાવીને હવે પસ્તાતાં હશો."

માશી બોલ્યાં: "હા ભાઈ, એ આવું–આવું કરે છે ત્યારે મને ભણતરને ગાળો ભાંડવાનું મન થાય છે. અમે તો બાઈ, કશું ભણ્યાં નહોતાં અને કાગળનું શરનામુંય વાંચી શકતાં નહિ, તોય અમને પરણતાં કાંઈ વાર લાગી નહોતી; અને આજકાલની છોડીયું...... જવા દો એ વાત!"

ભાણેજીએ ટહૌકો કર્યો: "કેમ વળી જવા દો? કહી નાંખોને, આજકાલની છોડીયુંની પારાયણ મેં તમારે મ્હોંએથી ઘણી વાર સાંભળી છે, પણ આ બધા ક્યારે સાંભળશે?"

"ઉંહું, મારે કંઈ કહેવું નથી, કહીને વળી પાછો તારો બીજો ધબ્બો ખાવો પડે!"

ઉતારુઓ ખડખડ હસી પડ્યા, પણ એ હાસ્યનો ખડખડાટ થવાથી રીસાયેલી મોટર બસનો ખડખડાટ એકાએક બંધ થઈ ગયો. મોટર બંધ પડી ગઇ.

ઉતારુઓનાં મ્હોં રમૂજમાંથી એકદમ ચિંતામાં ઢળી પડ્યાં. કંડકટરે ડ્રાઇવર સામું જોયું અને ડ્રાઈવરે કંડકટર ભણી જોયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડ્રાઈવરનો ચહેરો ગુસ્સાભરેલો જોઈને કંડકટર બસમાંથી નીચે ઊતર્યો અને બસમાં પડેલો હેંડલ લઈને ચાલ્યો. હેંડલ લગાવ્યો, જોરથી ફેરવ્યો, પણ એન્જીને જવાબ આપ્યો નહિ! “અંદર દેખ, અંદર!” એવો ડ્રાઈવરનો હુકમ મળતાં તેણે ઢાંકણું ખોલીને જોયું અને ચુકાદો જાહેર કર્યો: “પેટ્રોલ ખલા...સ!”

“પેટ્રોલ ખલાસ?” ડ્રાઈવરે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હા ખલ્લાસ!” કંડકટરે કહ્યું.

મોટર બસ રસ્તામાં અટકી પડવાનું કારણ નક્કી કર્યા પછી બીજી કશી જવાબદારી ડ્રાઈવર કે કંડકટરને માથે રહેતી નહોતી. તેઓ પોતપોતાની જગ્યાએ ઠંડે પેટે બેસી રહ્યા, પણ ઉતારુઓના કાળજામાં તો કકડતું તેલ રેડાયું હતું. મેં થોડી વાર રાહ જોઈને બૂમ મારતાં કહ્યું: “અરે ડ્રાઇવર! આનો અર્થ શું?”

તેણે જવાબ આપ્યો: “પેટ્રોલ નથી, સાહેબ!”

મેં પૂછ્યું: “કાંઈ વધુ પેટ્રોલ સાથે રાખ્યું નથી?”

“ના, પેટ્રોલની માપબંધી ચાલે છે. ફાજલ પેટ્રોલ મળતું નથી. મેં માપસર તો પેટ્રોલ ભર્યું હતું, પણ ટાંકીમાંથી ઝમી ગયું હશે.”

“ત્યારે હવે તમે શું કરશો?”

“કશું નહિ. નજીકમાં તલસાણા નામનું એક ગામડું છે ત્યાં પેટ્રોલ મળતું નથી. અમદાવાદથી અમારી બીજી મોટર સામી આવશે તેની પાસે કદાચ ફાજલ પેટ્રોલ હશે તો જોઈશું.”

“એ મોટર ક્યારે આવશે?”

“બે વાગતાં આવશે, નહિતો ચાર વાગતાં તો જરૂર આવશે. તમારી ઇચ્છા હોય તો ત્યાંસુધી થોભો, અને ઉતાવળ હોય તો ઊતરીને ચાલવા માંડો. તમારે તલસાણે જવું હોય તો તે બહુ દૂર નથી.”

“કેટલું છેટું છે?”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"દોઢ–બે ગાઉ !"

"દોઢ બે ગાઉ? ચાર માઈલ! પણ પાછળ તમારી બીજી બસ આવવાની હશે ને ?"

"નહિજી, ઈજારો અમારો જ છે અને પરવાનો એક એક મોટર દોડાવવાનો છે." ડ્રાઇવરે ગર્વપૂર્વક કહ્યું અને તુરતજ તેણે ઉતારુઓને પોતાનો ઢંઢેરો સંભળાવ્યો: "ચાલો ભાઈઓ, ઊતરી જાઓ! પેટ્રોલ ખલાસ થઈ ગયું છે! જેને જવું હોય તે ચાલવા માંડો અને પાછા વઢવાણ કૅમ્પમાં જવું હોય તો સામેથી મોટર આવે ત્યાંસુધી ભલે થોભો!"

હું તો ચોંકી જ ગયો. આમ અધવચ ઊતરી જવું અને ચાલવા માંડવું એટલે શું? ઠેઠ અમદાવાદ પહોંચવા માંગનારાઓએ પાછા વઢવાણ કૅમ્પ જવા માટે બે કે ચાર વાગતાં સુધી થોભી જવું એ શું મુસાફરો માટે ઓછી ગંભીર વાત હતી? પણ ઠેઠ અમદાવાદ જવા માટેનો કોઈ ઉતારુ બસમાં હતો જ નહિ, માત્ર નજીકનાં ગામડાંના ઉતારુઓ જ હતાં, અને તેઓ બધાં મોટર બસની અધવચ્ચ અટકી જવાની કામગીરીથી સારી પેઠે માહિતગાર હતાં, એટલે સૌએ ઊતરી પડીને અને ગાંસડાં–પોટલાં માથે ઊંચકીને પોતપોતાનો રસ્તો માપવા માંડ્યો. કંડક્ટર અને ડ્રાઈવર બસની અંદરની લાંબી બેઠકો ઉપર લાંબા થઈને આરામ લેવા લાગ્યા.

પેલી રજપૂત બાઈ બસમાંથી ઊતરીને ઊભી. તેની ભાણેજી પણ ઊતરી. બાઈના વદન પર ચિંતા હતી અને ભાણેજીની એક વાર તોફાની લાગતી આંખોમાં હવે ભીતિ આવી વસી હતી. હું હાથમાં બૅગ લઈને ઊભો હતો અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતો હતો.

મેં બાઈને પૂછ્યું: "માજી, તમારે કયે ગામ જવું છે?"

"તલસાણે."

મેં કહ્યું: "મારે પણ તલસાણે જ જવું છે, પણ હું કોઈ

૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર તલસાણે ગયો નથી અને કયે માર્ગે જવાથી તલસાણું આવશે તેની મને ખબર નથી."

"તલસાણું આવ્યું ઊગમણી દશે, પણ ચાલ્યા વિના કાંઇ સામે આવીને ઊભવાનું નથી..." પોતાની ભાણેજીને તેણે કહ્યું: "આ ટ્રંક સારે માથે ચડાવ."

મેં ચિંતાતુર થતાં કહ્યું: "પણ ડ્રાઇવર તો કહે છે કે અહીંથી બે ગાઉ ચાલીએ ત્યારે તલસાણું આવે."

"બે ગાઉ શાનું?" બાઈએ કહ્યું: "એની મોટર ફેરમાં જાય એટલે એને એમ લાગે. તલસાણું તો આ રહ્યું-ગાઉક ભોં હશે!"

બાઈએ માથે ટ્રંક ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું. તેની ભાણેજીએ કપડાંની ગાંસડી હાથમાં પકડીને તેની પાછળ-પાછળ જવા માંડ્યું. તલસાણે પહોંચવા માટે તો એ બેઉ જ મારા માર્ગદર્શક-ભોમિયાની ગરજ સારે તેમ હતું, એટલે હું પણ બેગ હાથમાં પકડીને તેમની પાછળ પાછળ હીંડ્યો: જાણે 'યુનિવર્સિટિની ટ્રેનિંગ કોર'માં ચાલવાની કવાયત કરતો ડગલાં ભરતો હોઉં! ખરેખર, તે વખતે મને કોલેજમાં કરેલી કવાયત જ યાદ આવી.

બાઇ તો માથે ટ્રંક ઉપાડીને જાણે દોડતી જ ચાલતી હતી. તેને એવી રીતે ભાર ઉપાડવાનો સારો અનુભવ હશે એમ દેખાઇ આવતું હતું. પણ તેની ભાણેજીની દશા જુદી જ હતી. તે ગાંસડી હાથમાં લટકતી ઉપાડીને ચાલતી હતી પણ હાથ થાકી જતા હતા એટલે વારંવાર ડાબા-જમણી કરવી પડતી હતી. કોઈ વાર તે ગાંસડીને કમરે લેતી-જાણે ગરબે ઘૂમતાં ઉપાડેલો ઘડૂલો! પણ ભારે ગાંસડી એમ કેટલોક વખત રહી શકે? ગાંસડી વારંવાર સરકી જતી અને હીંડતાં મુશ્કેલી પડતી હતી.

હું તેમની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો એટલે મને છોકરીની એ ગાંસડી સાથેની લડત કાંઈક રમૂજ ઉપજાવતી હતી. અધોક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માઇલ ગયાં હોઈશું, એટલી વારમાં તો તેણે કેટલીય વાર ડાબા-જમણી કરી અને કેટલીય વાર કમરે ગાંસડી ટેકાવવા મથન કર્યું. પછી તેને થાક લાગ્યો હોય એમ જણાયું. એક ઝાડ આવ્યું તેની હેઠળ પહોંચતાં તેણે ગાંસડી નીચે મૂકી અને એકાદ મિનિટ ઊભા રહી થાક ખાધો. પછી તો તેણે ગાંસડી માથે ઊંચકીને જરાએ તકલીફ વિના માશીની પાછળ ચડપ ચડપ ચાલવા માંડ્યું.

એની એ ચાલે જ મને તેનાં અંગોપાંગમાંના લાવણ્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. મહિયારીઓ માથે દૂધની વટલોઈઓની દેગરડી ચડાવીને જેવી ડોલતી–મલપતી ચાલે છે, તેવી જ તેની ચાલ હતી.

થોડાં જ ડગલાં હું તેની પાછળ હતો અને માશી જરા આઘાં હતાં, એટલે મને સહેજ રમૂજ કરવાનું મન થયું. મેં કહ્યું: “આ મહિયારીની કળાએ કેટલી બધી તકલીફ ટાળી નાંખી!”

“હૂં ઉંઉં...” કરીને તેણે જરા સ્મિત કર્યું.

પણ થોડે દૂર જતાં જ મેં જોયું કે છોકરીનું અંગેઅંગ પરસેવાથી નીતરી રહ્યું હતું, તેનું વદન લાલચોળ થઈ ગયું હતું, ગાલ પર પરસેવાનાં ટીપાં હશે પણ મને તે આંસુ જેવાં લાગ્યાં, એટલે મને ખરેખર એની દયા જ આવી. આ બિચારી છોકરી ભલે ખડતલ રાજપૂત કોમમાં જન્મી હોય, પણ તે સુંવાળપમાં ઊછરી છે એટલે બોજો ઊંચકીને હીંડવાની તેને ટેવ નથી અને આજે તેની ખરી કસોટી થઈ રહી છે એમ મને લાગ્યું. મને તેને મદદ કરવાનું મન થયું, પણ એ જુવાન છોકરીને ‘લાવ તારી ગાંસડી હું ઊંચકી લઉં’ એમ એકદમ કહેવાની હિંમત હું કરી શક્યો નહિ. મેં બાઈને કહ્યું: “માજી, તમારો ટ્રંક લાવો, હું ખાંધ પર ઊંચકી લઉં.”

હું જાણતો જ હતો કે તે મને ટ્રંક ઊંચકવા આપશે નહિ, પણ પોતાની ભાણેજીથી ગાંસડી ઊંચકી શકાતી નથી તે તે જાણતી હોવાથી તે ગાંસડી ઊંચકવાનું મને કહેશે. અને ખરેખર, બન્યું પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમજ. તેણે કહ્યું: "મારો ટ્રંક તો હું ફૂલની પેઠે ઊંચકીને ચાલું તેવી છું, પણ આ છોડીથી ગાંસડી ઊંચકીને ચલાતું નથી."

"લાવો ત્યારે એ ગાંસડી." એમ કહીને મેં છોકરીના માથા પરથી ગાંસડી ઉપાડી.

"નહિ, નહિ, કશી જરૂર નથી. હું ઉપાડી શકીશ. અમારે ખાતર તમારે શીદને હેરાન થવું જોઇએ ?"

"એમાં હેરાન શું થવાનું છે ? એમ હોય તો ભલે મારી બૅગ તમે ઉપાડી લ્યો !" એમ કહેતાં બૅગ મેં તેના હાથમાં આપી અને ગાંસડીની ઉપરની ગાંઠ જરા ઢીલી કરીને ગાળો બનાવ્યો, પછી એ ગાળો ખભે ભેરવીને મેં ચાલવા માંડ્યું.

હાથમાં બૅગ રાખીને તે હવે થાક-કંટાળા વિના ચાલી શકતી હતી. ખભે ભાર ઉપાડીને ચાલવાનો મારો આ પહેલો જ અખતરો હતો. ગામડાના લોકો આ રીતે ભાર આસાનીથી ઊંચકીને ચાલે છે એમ જોએલું ઘણી વાર, પણ જાતે અનુભવેલું નહિ. મારો અખતરો જોઇને છોકરીને હસવું આવતું હતું તે હું આડી આંખે જોઈ લેતો હતો, પરન્તુ તે મારા કળવામાં ન આવે તે માટે સાવધ રહેતી હતી.

છેવટે તલસાણા આવ્યું. કેવું ક્ષુલ્લક ગામડું ! પિતાજી આવા ગામમાં મહિના ને મહિના કેમ ગાળી શકતા હશે એમ મારા મનમાં થયું. ગામના પાધરમાં એક કૂવાનો કોસ ચાલી રહ્યો હતો અને નિર્મળ જળ ખાળિયામાં વહી જતું હતું. મને થાક લાગ્યો હતો, પરસેવાથી કપડાં રેબઝેબ થઈ ગયાં હતાં, તેથી એ કૂવાના થાળામાં બેસીને નાહું તો ઠીક, એમ મનમાં થયું. એટલામાં પાછળથી બૂમ આવી: "અરે બેટા રામસીંગ ! તું ક્યારે આવ્યો ?"

તે મારી માતાનો સ્વર હતો. ગાયોને ધણમાં મૂકીને તે ઘર તરફ પાછાં ફરતાં હતાં. મેં જવાબ આપ્યો: "તમે જુઓ છો ત્યારે જ આવ્યો !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ મારો જવાબ સાંભળવાની તેમને કાંઇ પરવા નહોતી; તે તો પેલી બાઈ અને તેની ભાણેજીને સત્કારવામાં રોકાઈ ગયાં હતાં. "તમે આવ્યાં માનકુંવરબાઇ ? કેમ ફૂલકુંવર ! મજામાં છો ને ?"

આ બેઉને માતુશ્રી પિછાણતાં હોય એમ મને લાગ્યું. મેં માતાને પૂછ્યું : "એ કોણ છે ?"

"એ માનકુંવર આ ફૂલકુંવરનાં માશી થાય. ફૂલકુંવરને મેં અને તારા બાપુએ તારે માટે પસંદ કરેલાં છે, પરંતુ તને દેખાડ્યા વિના ચાલે નહિ, એટલે એ માશી–ભાણેજીને મેં અહીં બોલાવ્યાં અને તને આવવા માટે રાજકોટ તાર કર્યો. પણ તારે ખભે આ પોટલું શાનું છે, રામુ ?"

"તે મારું નથી, એમનું છે !"

"ઓ.. હો !" માતુશ્રી હસી પડ્યાં: "ત્યારે તો પરણ્યા પહેલાં જ તે પોટલું ઊંચકવાની નોકરી બજાવવા માંડી !"

હું સ્તબ્ધ બની ગયો. માશી પણ હસી પડ્યાં. મેં ફૂલકુંવરની તરફ જોયું કે તે હસે છે કે નહિ. તેના વદનમાં હાસ્ય નહોતું, તે દૃષ્ટિને આડી વાળીને બાજુએ જોતી હતી, પરંતુ તેની સ્નિગ્ધ આંખના ખૂણામાંથી જે તીક્ષ્ણ કિરણ પ્રકટીને મારી આંખમાં પ્રવેશતું હતું તે જાણે મને એમ કહી રહ્યું હતું કે: "રામસિંહજી ! ફૂલકુંવરનાં પોટલાં તમારા જીવનને ફૂલ સમાં હળવાં બનાવશે, હોં !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમયપત્રક

(૧)

શનિવારની સાંજે બેંકમાંથી છૂટતાં બીજા દિવસની–રવિવારની રજા એક જાતના છૂટકારાની ખુમારી ચડાવે છે અને ચિત્તમાં આનંદ–આનંદ વ્યાપી જાય છે; તો પછી શુક્ર, શનિ અને રવિ એ ત્રણ દિવસની સળંગ રજા આવે ત્યારે આનંદમાં શી મણા હોય!

ગુરુવારે સાંજે બેંકમાંથી છૂટીને ઘેર આવતાં જ મેં ઉત્સાહપૂર્વક ત્રણે દિવસનું સમય–પત્રક નક્કી કરી નાંખ્યું. એમ તો હું હાઈસ્કૂલમાં ભણતો હતો ત્યારે સમય–પત્રક ગોઠવવાનો શોખ મેં કેળવ્યો હતો. જેવી રીતે નિશાળના વર્ગમાં નકકી કરેલા સમય પ્રમાણે દરેક વિષય શીખવાય છે, અને આખા અઠવાડિયા માટેનું સમય–પત્રક અથવા ટાઇમટેબલ નકકી કરી રાખેલું હોય છે તે મુજબ કામ ચાલે છે, તેવી રીતે હું જુદા જુદા વિષયોનું 'લેસન' ઘર આગળ કરવાનું સમય–પત્રક ગોઠવી રાખતો, અને તે મુજબ ઘડિયાળમાં જોઈને વાંચતો કે લખતો–'લેસન' કરતો. કોઈ વખત નકકી કરેલા સમયમાં તે વિષયનું 'લેસન' પૂરું થઇ ન રહે, ત્યારે હું મુંઝાતો ખરો અને તેવે વખતે બીજા વિષયના નક્કી કરેલા સમયને વધુ ઓછા પ્રમાણમાં ચોરી લેતો; કોઈ વાર તો સમય–પત્રકને ભૂલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાની જ ફરજ પડતી; પરન્તુ આમ કરવું પડે અને સમય-પત્રક મુજબ ન વર્તી શકાય તેને હું મારી નબળાઈ માનતો, અથવા તો મોટા માણસોની પેઠે નિયમિત થવાની ટેવ હું બરાબર કેળવી શકતો નથી એવું જોઈને અસંતુષ્ટ બનતો. એમ સમય-પત્રક રાખવાની અને તે મુજબ કામ કરવાની ટેવ કેટલો સમય ટકી અને ક્યારે ઘસાઈ ગઈ તે આજે યાદ નથી, પરંતુ એવી તો મારી દૃઢ માન્યતા છે કે માણસે સમય-પત્રક રાખીને તે મુજબ કામ કરવું એ જીવનની એક ખરેખરી જરૂરીઆત છે, અને તે જ માણસ સમયની કિંમત બરાબર જાણે છે એવી લોકોમાં તેની ખ્યાતિ પ્રસરે છે.

ત્રણ દિવસની રજાના સમય-પત્રકમાં અનેક કાર્યોનો સમાવેશ મેં કરી નાંખ્યો. કલાકવાર કામગીરી ગોઠવવાની જરૂર નહોતી, પણ સવાર, બપોર, સાંજ અને રાતનો ઉપયોગ ત્રણે દિવસમાં કયા કયા કામ પાછળ કરવો તે નક્કી કરીને મેં ડાયરીમાં લખી પણ રાખ્યો. એમાંની પહેલી-શુક્રવારની સવારની કામગીરી સમરસેટ મોમની નવલકથા 'રેઝર્સ એજ'ના વાચનથી શરુ થતી હતી. બપોરે જમ્યા પછી ઊંઘવાનો આનંદ હું કોઈ વાર મેળવી શકતો નહિ તે એ જ દિવસે લેવાનું મેં ઠરાવ્યું હતું. પછીની કામગીરીમાં અનેકવિધ બાબતો હતી, જેવી કે 'શાર્લી ટેમ્પલે' જેમાં સરસ કામ કર્યું હતું તે અંગ્રેજી ફિલ્મ જોવી, અમારી ન્યાતનો એક જુવાન ઈંગ્લાંડ જઈ આવ્યો હતો તેના અભિનંદનની સભામાં જવું, મુંબઈના એક સાપ્તાહિક પત્રના દીવાળીના અંકમાં 'આપણી જૂની શરાફી' વિશે લેખ લખી મોકલવાનું આમંત્રણ આવ્યું હતું તે લેખ લખવો, બીજાં બે-ત્રણ લેખનાં આમંત્રણો આવ્યાં હતાં તેમને માટે મારી જૂની કવિતાઓ તપાસીને તેમાંથી નકલ કરી મોકલી આપવી, ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનું ભાષણ કૉલેજમાં ગોઠવાયું હતું તે સાંભળવા જવું, ગુસાંઈજીની હવેલીમાં મથુરાના રાસધારીઓ આવ્યા હતા તેઓ અસલી ઢબની રાસલીલા રમતા હતા તે જોવા જવું, એક મિત્રે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મલમલનો તાકો પોતાના ઓળખીતા મીલમાલિક પાસેથી અપાવવાનું વચન આપ્યું હતું તે માટે તેની સાથે શેઠને બંગલે જવું, અને સુલોચનાબહેનના નરોત્તમને દશાંશના દાખલા આવડતા નહોતા તે શીખવી દેવા: એ મુખ્ય કામો હતાં. બાકી સમય વધે તો બીજું ઘણું મનમાં ધારી રાખ્યું હતું, પરન્તુ લખી રાખ્યું નહોતું. ઘણા દિવસનું ચડી ગએલું અને થોડા દિવસમાં માથે આવનારું એવું બધું કામ એ ત્રણ દિવસમાં જ પાર ઊતરી જવાનું હતું તેથી મારા અંતરમાં અનેરો આનંદ લહેરાઇ રહ્યો હતો.

(૨)

રાત્રે ઊંઘ તો સારી આવી જ, પણ તે સાથે સવારમાં ઊઠતાં શરીરમાંથી અજબ ચૈતન્ય ઊભરાવા લાગ્યું. સમય–પત્રક પ્રમાણે બધાં કામો ઉકેલી લેવા માટેના ઉત્સાહનું સૂચક એ ચૈતન્ય હતું. હું નિત્યકર્મથી પરવારીને બેઠકના ખંડમાં જઈ પુસ્તકોનો કબાટ ઉઘાડતો હતો ત્યાં ચાહનો પ્યાલો લઈને સુલોચનાબહેન આવ્યાં, અને મેજ પર પ્યાલો મૂકતાં બોલ્યાં: 'ભાઈ! દોઢ મહીનાથી કૃષ્ણલાલ વકીલ પેલો દસ્તાવેજ પાછો મોકલાવતા નથી. એક વાર તો હું જાતે ગઇ'તી, તો કહે કે શોધી કાઢીને મોકલીશું.'

'લહેરી માણસ છે.' મેં ટીકા કરી. કૃષ્ણલાલ મારો મિત્ર પણ હતો એટલે હું એની ટેવ સારી પેઠે જાણું.

'મારું કહેવું એમ છે કે આજે તમારે રજા છે, એટલે જો તમે જઇને દસ્તાવેજ લઈ આવો તો સારું.'

'જરૂર. અત્યારે જ ઊપડું; બીજા અસીલો તેને ત્યાં એકઠા થાય તે પહેલાં જ પહોંચું અને એની આળસ ખંખેરી નાંખું!'

સુલોચના મારાં મોટાં બહેન થાય. તે વિધવા હતાં. તેમના મકાન અંગે પડોશી સાથે કાંઈ તકરાર હતી, તેનો કેસ થયો હતો અને કેસ પતી પણ ગયો હતો, પરંતુ માંડવો બાંધતી વખતના જેવો ઉત્સાહ તે છોડતી વખતે હોતો નથી, તેમ કેસ ચાલતી વખતના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવી કાળજી કેસ પતી ગયા પછી પણ રાખે તો તેનું નામ વકીલ નહિ! સુલોચનાબહેનના ઘરના દસ્તાવેજની બાબતમાં પણ તેમ જ બન્યું હતું.

ચાહ પીને હું કૃષ્ણલાલને ત્યાં પહોંચ્યો, તો ભાઈસાહેબ 'મોર્નિંગ વોક' લેવા નીકળી પડેલા, તે હજી ઘેર આવ્યા નહોતા. ડહેલીના મેડા પર તેની બેઠક હતી ત્યાં હું જઈને રાહ જોતો બેઠો; એટલામાં સમય ગાળવા માટે મદદગાર સવારનું વર્તમાનપત્ર આવ્યું એ ઠીક થઈ ગયું. હું છાપું વાંચતો હતો એટલામાં કૃષ્ણલાલ આવ્યો અને મને જોતાં જ બોલ્યોઃ 'ઓહ! આજ તો સુંદરલાલને આવવાની ફુરસદ મળી છે ને શું!'

'હમણાં બેંકમાં સળંગ ત્રણ દિવસની રજા છે, એટલે આજે મળવા આવ્યો છું.'

'વાહ! એમ વકીલ પાસે જૂઠાણું ચાલી શકતું નથી એ ખબર છે ને? સુલોચનાબહેનવાળો દસ્તાવેજ લેવા આવ્યા હશો!'

'એ પણ ખરું!' મેં હસીને જવાબ આપ્યો.

'ઠીક, જૂઠું બોલવાનો દંડ એ કે તમારે ચાહ પીવી પડશે, અને હું સેવાપૂજાથી પરવારું ત્યાંસુધી છાપું વાંચ્યા કરવું પડશે.' એમ કહેતો કે કૃષ્ણલાલ નીચે ઊતરી પોતાના નિવાસખંડમાં ચાલ્યો ગયો.

તુરત મારે માટે ચાકર ચાહ લાવ્યો. ચા પીને મેં છાપું વાંચવા માંડ્યુ. છાપું ઊથલાવી ઊથલાવીને બે વાર આખું વાંચી ગયો પણ કૃષ્ણલાલની સેવાપૂજા પૂરી થઈ નહિ! ગુમાસ્તો આવ્યો, અસીલો પણ આવવા લાગ્યા; મારી સાથે તેઓ પણ વકીલની રાહ જોતા બેઠા.

પછી મને યાદ આવ્યું કે જેવી રીતે બેંકો બંધ હતી તેવી રીતે કોર્ટો પણ સળંગ ત્રણ દિવસ બંધ હતી, એટલે આજે વકીલની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેવાપૂજા સામાન્ય નહોતી પણ સેવાપૂજાની ફુરસદના દિવસની લાંબી આવૃત્તિ હતી ! સેવાપૂજાથી નિવૃત્ત થઈને તે ઓફિસમાં આવ્યો ત્યારે નવ વાગ્યા હતા.

મેં કહ્યું : ' વકીલ સાહેબ ! મને જરા ઉતાવળે મુક્ત કરો તો આભાર ! '

' વાહ રે વાહ ! આટલે દિવસે ફુરસદ મેળવીને આવ્યા છો તો ઉતાવળ શાની છે? હમણાં તો રજાના દિવસો છે. નિરાંતે બેસો, છાપું વાંચો; આ એક બે જણને પતાવ્યા પછી તમારો વારો છે. '

કશી ય દલીલ કર્યા વિના છાપાનાં પાનાં નકામાં ઊથલાવીને મેં માંડમાંડ દોઢ કલાક ટૂંકો કર્યો ત્યારે કૃષ્ણલાલ બીજાઓના કામમાંથી નવરો પડ્યો. તેણે કબાટમાંથી મેલા કપડામાં બાંધેલું એક દફતર કાઢ્યું અને તે છોડીને બે મિનિટમાં જ દસ્તાવેજ શોધી કાઢી મારા હાથમાં મૂક્યો. સહજમાં થઈ શકે તેવું કામ કરતાં પણ માણસ આટલાં વગદાં કેમ કરતો હશે તે વિચારે મને આશ્ચર્ય ઊપજાવ્યું.

(૩)

હું ઘેર આવ્યો ત્યારે જમવા વેળા થઈ ગઈ હતી. જમ્યા બાદ આજે ઊંઘવાનો જ કાર્યક્રમ હતો, છતાં પાનસોપારી ચાવતાં ચાવતાં મેં કબાટમાંથી 'રેઝર્સ એજ' પુસ્તક કાઢીને ટેબલ પર મૂકી રાખ્યું કે જેથી ઊંઘમાંથી ઊઠતાં વાંત શરુ કરી દેવાય.

એટલામાં તો ' સુંદરલાલ ઘરમાં છો કે ? ' કરતા બેંકના બે કારકુન મિત્રો આવી પહોંચ્યા. ' આવો, આવો, ' કહી મેં તેમને સત્કાર્યા અને પૂછ્યું : ' અત્યારે ક્યાંથી ? '

' વાત એમ છે સુંદરલાલ, કે સતીશભાઈએ અને મેં શેતરંજમાં તમને હરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, અને આજે છે મજાનો રજાનો દિવસ, પછી પૂછવું શું ? અમે બેઉ તમારે ત્યાં એ માટે જ આવ્યા છીએ. ' ગિરીશે કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું હસી પડયો. હું શેતરંજ રમવામાં નિષ્ણાત હતો એ વાતની પ્રતીતિ ગિરીશના શબ્દોમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી એટલે આનંદ ઊપજ્યા વિના કેમ રહે? મેં કહ્યું: 'ભલે ભાઇ ભલે! આજે તમારા સંયુક્ત મોરચા સમક્ષ હારી જતાં ય મને આનંદ થશે.' એમ કહેતાં મેં કબાટમાંથી શેતરંજ અને તેનાં રમકડાં બહાર કાઢી મેજ પર મૂકયાં.

થોડી અહીંતહીંની વાતો કરી અમે શેતરંજ ખેલવા બેઠા, અને થોડી વારમાં રમતના રંગમાં રંગાઈ ગયા.

નરોત્તમને આજે દશાંશના દાખલા શીખવવાના હતા, તે મને યાદ ન આવ્યું, પણ નરોત્તમ ભૂલી ગયો નહોતો. તે ત્રણ વાર ઉપર આવ્યો અને અમને રમતમાં ગુમ બની ગએલા જોઇને મૂંગો મૂંગો પાછો ચાલ્યો ગયો. ચારેક વાગતાં તે ચાહના પ્યાલા આપવા આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું: 'મામા, મારે પેલા દાખલા શીખવાના છે.'

ગિરીશ અને સતીશ હસી પડયા. ગિરીશ બોલ્યો, 'અરે ભાણાભાઈ! આજે દાખલા બાખલા સંભારવાના નહિ, એ બધું કાલે; આજે તો શેતરંજનો રંગ પૂરબહારમાં ઊડી રહ્યો છે!'

એ શબ્દો સાંભળીને હું પણ હસ્યો. ચાહ પીને અમે રમત આગળ ચલાવી. રાતના આઠ વાગ્યા સુધી અમે એક બીજાને હરાવવાના દાવ ખેલ્યા, પણ રમત પૂરી થઇ નહિ અને કોઇ હાર્યું પણ નહિ. આજના દિવસમાં કાંઇ ધાર્યું કામ તો ન થયું, પણ શેતરંજમાંના સંયુક્ત વિરોધી મોરચા સામે હું અજિત્ય રહ્યો તેનો આનંદ મારા અંતરમાં રમી રહ્યો.

(૪)

બીજે દિવસે સવારમાં ઊઠયો ત્યારે પુનઃ સમયપત્રકમાંનાં કામો યાદ આવ્યાં અને બે દિવસની રજામાં જરા સિતાબીથી કામ લેઇશ તો બધું પાર પાડી શકાશે એમ મને લાગ્યું, ત્યાં તો 'સુંદરલાલ ભાઇ, તમારો તાર!' કરતોક તાર ખાતાનો સિપાઈ સામે આવીને ઊભો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતા પર આવેલો તાર માણસના મનને ઘણી વાર ચલ-વિચલ બનાવી મૂકે છે. તેમ મારું પણ થયું. તુરત મેં તાર લીધો, ફોડ્યો અને વાંચ્યો.

પાટણથી તાર આવ્યો હતો. શ્રીમતી પોતાને પિયર પાટણમાં જ હતાં. તારમાં લખ્યું હતું, "You are urgenty required here" (તમારી અહીં તાકીદની જરૂર છે.) પણ શામાટે, તે કાંઈ તારમાં જણાવ્યું નહોતું, અને તાર કરનાર પદ્માનો ભાઈ સુધીર કે દમન નહોતો પણ તેમનો પડોશી ડાક્ટર જદુનાથ હતો. શી ખબર શું કારણ હશે! બે દિવસ પહેલાં પદ્માનો પત્ર આવેલો હતો, તેમાં કોઈની માંદગીના સમાચાર નહોતા, અને જ્યારે ડોક્ટરે જ તાર કર્યો હતો ત્યારે કોઈની માંદગીનું કારણ જ હોવું જોઈએને! પદ્મા માંદી હશે? એમ હોય તો સુધીર કેમ તાર ન કરે? કાંઈ ઓચિંતી ગંભીર માંદગીથી સુધીર પોતે બિછાનાવશ થઇ ગયો હોય તો કોણ જાણે! ડાક્ટર પણ કેવો મૂર્ખ કે કશું કારણ જણાવ્યા વિના 'તમારી અહીં તાકીદની જરૂર છે' એટલું જ લખે છે!

કારણ સંબંધી સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતું મન ચિંતામાં પડી ગયું. સમય-પત્રક તો હવે વિલાઇ ગયું જ હતું, પણ બીજો કશો ઉપાય નહોતો. મેં ઝટપટ પ્રવાસની તૈયારી કરી. પાટણ જઉં છું તો કેટલા દિવસ રોકાઇશ તેનો પણ જવાબ હું સુલોચનાબ્હેનને આપી શક્યો નહિ અને સત્વર ભોજન કરી લઇને ગાડી પકડવા દોડ્યો. ગાડીમાંનો સમય ચિંતામાં જવા જ નિર્માયો હતો, એટલે ચિંતામુક્તિનું ઔષધ-વાચન માટેનું પેલું નવલકથાનું અંગ્રેજી પુસ્તક 'રેઝર્સ એજ' મેં સાથે લીધું. છેવટે વધુ નહિ તો સમય-પત્રકની એ એક કલમ તો પાર પડશે, એમ સમજી મેં મન મનાવ્યું.

ગાડીના ડબામાં ચડતાં જ 'અરે સુંદરલાલ! આમ ક્યાંસુધી?' એવો એક ઉતારુનો પ્રશ્ન મારા કાન સાથે અથડાયો અને મેં તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો. 'અહીં આવો, અહીં આવો!' કરતાંક તેણે મારે માટે બેસવાની જગ્યા કરી આપી. નજીક જતાં જ મેં તેને ઓળખ્યો. તે મારો નિશાળનો ભાઇબંધ કિશોરલાલ હતો. ઘણે વર્ષે અમે એક બીજાને મળ્યા હતા.

મેં કહ્યું: 'કિશોર! તું ઓળખાય તેવો રહ્યો જ નથી. આટલો બધો જાડો તું ક્યારથી થયો? સ્કૂલમાં દીવાન માસ્તરની સોટીઓ ખાતી વખતે તો તું પાતળો સળેકડા જેવો હતો!'

એ સાંભળીને કિશોર ખૂબ હસ્યો અને પછી બોલ્યો: 'એ સોટીઓ કોઇ કોઇ વાર સાંભરે છે, અને તે વખતે તું અને પેલો મનહર માંડલિયો, રઘુ રેગે, બધાય સાંભરો છો. વારુ, આમ ક્યાંસુધી?'

'પાટણ જઉં છું. અને તું ક્યાંસુધી?'

'હું જઉં છું શ્રીનાથજી. હું ત્યાં નોકરીમાં છું. ગોસાંઇજીનો કારભારી છું.'

'ઠીક-ઠીક! એટલે જ મુફતનાં ઘીખાંડ ખાઇને જાડો થઇ ગયો છે, એમ કહે ને! અરે દોસ્ત, કોઇ વાર પરસાદીનું પાર્સલ તો મોકલજે!'

'જતાં વેંત જ મોકલું, પછી કાંઇ છે?'

અમે બેઉ મિત્રો બાળપણની વાતોએ ચડ્યા. પછી કિશોરે ગોસાંઇઓની અને જાત્રાળુઓની કાંઇ કાંઈ રસીલી વાતો સંભળાવી. એક બાજુએ ભક્તિની રેલ, બીજી બાજુએ લહેરી જીવન; એક બાજુએ ત્યાગની મહત્તા, બીજી બાજુએ લોભનો પારાવાર; એક બાજુએ પુષ્કળ ગરીબાઈ, બીજી બાજુએ ધન-ધાન્યની રેલછેલ: એવી એવી કિશોરની વાતોમાં હું ડુબ-ડુબા બની ગયો. દોઢ-બે કલાકનો મહેસાણા સુધીનો રસ્તો કેવી રીતે પસાર થઇ ગયો તેનીય મને ખબર ન રહી. અમદાવાદથી નીકળતી વખતે મનમાં ચિંતા હતી તે પણ કિશોરની વાતોની પાછળ સંતાઇ ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કિશોરથી છૂટો પડીને પાટણની ગાડીમાં હું બેસવા જતો હતો ત્યાં પાછી ચિંતા ઊભરાઈ. બેગમાંથી પુસ્તક કાઢવા જતો હતો એટલામાં સુધીરના ભાઈ દમનને મેં જોયો. તે મહેસાણાના સ્ટેશન પર લગેજ કલાર્ક હતો. તેને પાટણ સંબંધી કાંઈ ખબર હશે એમ ધારીને મેં તેને બોલાવીને પૂછ્યું: 'પાટણમાં કોઈ માંદું પડી ગયું છે કે શું?'

'નારે ભાઈ! પરમ દિવસે સાંજે જ હું પાટણથી આવ્યો છું. બધાં મજામાં છે.' દમને જવાબ આપ્યો.

મેં તેને ડા. જદુનાથે કરેલો તાર બતાવ્યો. એ વાંચીને તે નવાઈ પામ્યો. તેનેય વહેમ પડ્યો કે કાંઇ અકસ્માત થયો હોય, પણ એમ હોય તો પોતા પર કેમ કશા સમાચાર ન હોય એ દમનનો પ્રશ્ન હતો. તેને પણ ચિંતા થવા લાગી હોય તેમ જણાયું.

'હુંય તમારી સાથે પાટણ આવું છું' એમ કહીને તે ગયો અને હેડ કલાર્કની રજા લઈ આવીને મારી સાથે ગાડીમાં ચડી બેઠો.

પહેલાં તો અમે બેઉએ કેવા પ્રકારનો અકસ્માત થયો હશે તેની કલ્પનાઓ દોડાવી; પછી બીજા કોઇને નહિ અને મને જ કેમ બોલાવ્યો તેનાં અમે અનુમાનો કર્યાં; તાર સુધીરે ન કરતાં ડાકટરે કેમ કર્યો તેનાં કારણો અમે શોધ્યાં; પણ અમારી કોઇ જ કલ્પનાની ઘડી બંધ બેઠી નહિ. છેવટે દમને કહ્યું: 'તાર જ બનાવટી છે, ડાકટર પણ કશું જાણતા નહિ હોય...'

મેં પૂછ્યું: 'એમ બનાવટી તાર કરીને મને હેરાન કરવામાં પાટણમાં કોનો સ્વાર્થ હોય?'

એ પ્રશ્નનો જવાબ તો દમન આપી શક્યો નહિ, પણ બનાવટી તાર કેવા હોય છે, તારદ્વારા કેવાં કાવતરાં થાય છે, તેનાં કેવાં કરુણ ને ભયંકર પરિણામ આવે છે, તારના બનાવટી મનિઓર્ડરો કેવી રીતે થાય છે, તે કેમ પકડાતા નથી, એવી બધી વાતોમાં તે ઊતરી પડ્યો. રેલવેનો નોકર હોવાથી તેણે એવા પુષ્કળ અનુભવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેળવેલા અને વાતો સાંભળેલી, એટલે તેની એ વાતોમાં મને ઠીક રસ પડયો. પાટણ પહોંચતાં સુધી એ વાતો સાંભળવામાંથી મને એવી ફુરસદ ન મળી કે જેથી પુસ્તકનાં પાંચ પાના પણ વાંચી શકું; પણ વાતના રસમાં પુસ્તક ઉઘાડવાનું જ કોને સાંભર્યું'તું!

(૫)

અમે ઘેર પહોંચીને ખડકીમાં દાખલ થઇએ તે પહેલાં તો ડૉ. જદુનાથ પોતાના ઘરમાંથી નીકળીને હસતા હસતા સામા આવ્યા અને બોલ્યાઃ 'કેમ સાહેબ? આવી પહોંચ્યા ને?'

'પણ ડાકટર! મને તાર કરીને કેમ બોલાવવો પડયો?'

'ત્રણ ત્રણ વર્ષોથી વાયદા કરો છો, કોઇ વાર સળંગ રજાઓ હશે ત્યારે આવીશ, તે વાયદા તમે મારા સીધાસાદા પત્રથી પાળવાના નહોતા...'

'અને તે કારણે તાર કરીને મને ચિંતામાં પાડયો?'

'ચિંતા જેવું મેં કયાં કશું લખ્યું'તું? અને મેં જણાવ્યું હોત કે તમને અસલી ઢબની ભવાઈ જોવાનો શોખ છે તે પાર પડે એવો આજે મોકો છે, તો તમે આવત ખરા?'

ચિંતાનો ભાર ગયો હતો એટલે ડાકટરની વાત સાંભળીને મારા તથા દમનના મુખમાંથી હવે હાસ્યનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. મેં કહ્યુંઃ 'ડાકટર! ત્યારે શું મને ભવાઈ બતાવવા માટે તમે આ ભવાઈ કરી?'

'અરે, ભવાઈ તો એવી સરસ થશે કે તમે જિંદગીમાં જોઈ નહિ હોય. વીસનગરની અને બેચરાજીની એમ બે ટોળીઓ એક ઘાંચી ગૃહસ્થે ખાસ બોલાવી છે. તેને માતાજીની ભવાઇની બાધા છે અને દુલ્લો માણસ છે. આસપાસને ગામડેથી લોકો ભવાઇ જોવા પાટણમાં ઊભરાશે, ખબર છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ઠીક ભાઇ, ચાલો! ભવાઈ તો જોવાશે જ પણ તમે કરેલી આ ભવાઇ કાંઇ ઓછી મજેદાર નથી!'

સુધીર અને પદ્મા બેઉ મારી રાહ જોતાં ઘેર બેઠાં હતાં. ડાકટરે તાર કર્યો હોવાનું તે જાણતાં હતાં. વાયદા કર્યા છતાં હું મળવા આવતો નહોતો એટલે ડાકટરની આ ભવાઈમાં તેમનો મૂગો સાથ હતો.

શ્વસુરાલયનું ભારે ભોજન જમીને રાતના નવેક વાગે દમન, સુધીર, ડાકટર વગેરેની સાથે હું ભવાઇ જોવા ઊપડ્યો. ઘાંચીના ઘરની નજીકના વિશાળ ચોકમાં ભવાઇની ગોઠવણ હતી. એક ઘરના ઓટલા પર જાજમ પથરાવીને ડાકટરે અમો સૌને માટે બેસવાની ગોઠવણ કરાવી રાખી હતી.

તૂરી, તરગાળા, ભવાયાની મનોરંજક રમતોનો નાશ થયો નથી પણ તેમાં ખૂબ પલટો આવ્યો છે અને આધુનિક કૃત્રિમતા છવાઇ ગઇ છે. વેશોને સ્થાને નાટકના પ્રવેશો આવ્યા છે. સારંગી-મૃદંગને સ્થાને હાર્મોનિયમ-તબલાં આવ્યાં છે. અને ભવાઇના લોકગીત સાહિત્યને સ્થાને ફિલ્મી તર્જોનાં ગાયનો આવ્યાં છે. આ પલટો ઇષ્ટ હો કે અનિષ્ટ, પણ મને તો અસલી-અકૃત્રિમ રૂપમાં ભવાઇ જોવા મળે અને એ લોકસાહિત્ય માણવાનો અવસર મળે તો ઠીક એવી લાંબા વખતથી અભિલાષા હતી, તે ડૉ. જદુનાથના ઉપકારથી આ ભવાઇ જોવાથી તૃપ્ત થવાની હતી. એની ભૂંગળનો નાદ જ કેવો ઉત્સાહપ્રેરક હતો!

પહેલાં ગણપતિનો વેશ આવ્યો, અને ગણપતિની સ્તુતિ ઝાંઝ સાથે ગવાઈ રહી. લોકોના કકળાટમાં એ સ્તુતિગાન ડૂબી જતું હતું, છતાં ગણપતિના નૃત્યની સાથે મેળ લેતું એ ગાન રસિક શ્રોતાઓને આનંદ ઊપજાવે તેવું હતું. હું અને ડાકટર એ વેશની ભજવણી પાછળ રહેલી લોકકલાનું ઊંડાણ માપતા વાતો કરતા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવામાં ભવાઈ જોવા ઊભેલા લોકોની છેલ્લી કતારની પાછળથી કોઇનો ઓચિંતો હાકોટો સંભળાયો: 'અબે ઘાંચી! યે જાહેર રસ્તા પર કયા મામલા મચાયા હે?'

કોઇ પોલિસ જમાદાર આવ્યો હતો તેની એ બૂમ હતી. ઘાંચી એકદમ ઘરમાંથી બહાર દોડી આવતો બોલ્યો:

'અરે રાવસાહેબ! આ તો ભવાયા રમે છે, બીજું કશું નથી.'

જમાદારે કહ્યું: 'બીજું કશું નથી, તર લાયસન્સ-પરવાના લીધા આહે ને?'

'ભવાઈમાં પરવાનો લેવાનો હોય સાબ?'

'નહિ કશાલા? તર જાહેર રસ્તા પર યે ધમાલ નહિ પાહિજે! બંધ કરો ભવાઈ!"

'અરે સા...બ!' કરતાં ઘાંચીએ ગજવામાંથી પાંચ રૂપિયાની નોટ કાઢીને જમાદાર સામે ધરી અને...

'બહુચર માતકી જે!' કરતો એ જમાદાર પણ ગણપતિની સાથે નાચવા મંડી ગયો!

હું બોલી ઊઠ્યો: 'સાબાશ! ખરો ભવાયો તે એનું નામ! ઘાંચી પોતે ય બનાવટી જમાદારને ઓળખી ન શક્યો!'

ડાક્ટર પણ ભવાયાની એ કરામતથી ખુશ થઇ ગયા.

પછી ભવાઈ આગળ ચાલી. બ્રહ્માનો વેશ આવ્યો, કજોડાનો વેશ આવ્યો, વાણીયાનો વેશ આવ્યો, ઝંડાનો વેશ આવ્યો અને ખૂબ લંબાયો. આ લોક-મનોરંજનની પાછળની કલાદૃષ્ટિ વિષે વચ્ચે વચ્ચે હું ડાક્ટરની સાથે ચર્ચા પણ કરતો જતો હતો મુસલમાન ઝંડા ઉપર વણિકપત્ની આશક થાય એવો વેશ જોવાથી જનતાનું સ્વાભિમાન કેમ ઘવાતું નહિ હોય એ સંબંધે પણ અમે વિચારોની આપલે કરી. ડાક્ટરે કહ્યું કે ઝંડાના વેશના પ્રત્યાઘાત રૂપે એક ગામમાં બ્રાહ્મણ ઉપર આશક થએલી મુગલાણીનો વેશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભવાયાએ ભજવ્યો હતો ત્યારે મુસલમાનોએ મારામારી કરી હતી. એ ઉપરથી હિંદુ-મુસ્લીમ માનસ સંબંધી અમારી ચર્ચા ખૂબ લંબાઈ. બે વાગતાં ભવાઈ બંધ થઇ અને અમે ઊઠ્યા. ઉજાગરો તો થયો, પણ ખૂબ મજા પડી.

(૬)

બીજે દિવસે સવારમાં સ્વાભાવિક રીતે જ મોડું ઉઠાયું. નિત્ય-કર્મથી પરવારતાં દસ વાગ્યા. એટલામાં ભોજન તૈયાર થયું. જમીને ઊંઘ ખેંચી. ચાર વાગ્યા, ચાહ પીધી, ત્યાં તો ડાકટર ભાડાની ગાડી લઇને આવ્યા અને બોલ્યા: 'ચાલો ફરવા!'

ગાડીમાં બેસી અમે જૂના પાટણમાં ફરવા ઊપડ્યા. હું અગાઉ જૂનું પાટણ જોઇ ચૂક્યો હતો, પરંતુ પછીથી ત્યાં નવું ખોદકામ થયું હતું તેથી જમીનમાંથી કાંઇ કાંઇ નવાં ખંડેરો નીકળ્યાં હતાં; તદ્દન દટાઇ ગએલા સહસ્રલિંગના પત્થરબાંધ્યા ઓવારા નીકળ્યા હતા; ઇતિહાસમાં જે રુદ્રકૂપનો ઉલ્લેખ હતો તે પણ નીકળ્યો હતો. એ બધું મેં ખૂબ રસભેર જોયું અને ઈતિહાસ સાથેનો તેનો સંબંધ મને ડાકટર વચ્ચે વચ્ચે સમજાવતા હતા.

અમે ઘેર પાછા ફર્યા ત્યારે રાતના આઠ વાગ્યા હતા. જમીને પરવાર્યા ત્યાં સુધીર ખબર લાવ્યો કે વીસનગરવાળી તરગાળાની ટોળીનો નાયક આજે વાર્તા કહેવાનો છે અને તે સાંભળવા લોકોની ઠઠ જામી છે, એટલે અમે વાર્તા સાંભળવા ઊપડ્યા. તેણે જગદેવ પરમારની વાર્તા કહી, પણ શી એની વાત કહેવાની ઢબ! મને થયું કે આ ઘસાઇ જતી વાર્તા કહેવાની કલાને જો જાળવી રાખવી હોય તો તેને ગ્રામોફોન રેકર્ડમાં ઉતારી રાખવી જોઇએ, નહિતો પચીસ વર્ષ પછી એ કલાનો કલાકાર શોધ્યો જડવાનો નથી.

ત્રીજે દિવસે નિત્યકર્મથી પરવારીને હું ભોજન કરતો હતો એટલામાં ડાકટર આવ્યા. મેં તેમનો આભાર માન્યો અને કહ્યું:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ડાકટર! તમે તાર કર્યો તો જ હું આવ્યો અને આ બે દિવસમાં ખૂબ આનંદ પડયો. અત્યારે હું જવાનો છું.'

ડાકટર હસીને બોલ્યા: 'હવે ફરી ક્યારે આવશો?'

'તમે લખશો ત્યારે.' મેં કહ્યું.

'કે તાર કરું ત્યારે?'

'નહિ નહિ, તાર ન કરશો. તેથી નકામી ચિંતા થાય છે.'

પાટણથી અમદાવાદ આવવા ગાડીમાં નીકળ્યો, પણ પેલી નવલકથા ઉઘાડવાનું મન જ ન થયું. પાટણમાં જોએલું, સાંભળેલું ચિત્તમાં પુનઃ પુનઃ સાંભરતું હતું અને તેથી થતું આનંદસંવેદન બીજી કશી પ્રવૃત્તિ કરવા દેતું નહોતું. ખરેખર, "માણેલાનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક લ્હાણું" એ કલાપીએ સાચું જ કહ્યું છે.

રજાના દિવસો માટેનું મારું સમય-પત્રક કેવળ નિષ્ફળ નીવડયું હતું અને ઊલટું ઑફિસમાં હાજરી આપતાં મોડું થયું હતું.

'રેઝર્સ એજ' નવલકથા બિલકુલ વંચાઈ નહિ અને 'જગદેવ પરમાર'ની કથા ભત્રાયાના મ્હોંએથી સાંભળવાની મળી; શાર્લી ટેમ્પલનું ચિત્રપટ જોવાયું નહિ અને અસલી સ્વરૂપની ભવાઈ જોવા સાંપડી; મથુરાના રાસધારીઓની રાસલીલા જોવાઈ નહિ અને શ્રીનાથજીના ભક્તજીવનની અવનવી વાતો સાંભળવાની મળી; ન્યાતની સભામાં જવાયું નહિ અને શેતરંજ રમવાની મોજ માણી; જૂની શરાફી વિષે લેખ લખી શકાયો નહિ, અને બનાવટી તારથી મનિઑર્ડરો મોકલનારાઓનાં કાવતરાંની વિલક્ષણ વાતો જાણી; ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનું ભાષણ સાંભળ્યું નહિ, અને જૂના પાટણનાં ખંડેરોની અશ્રાવ્ય વાણી સાંભળી; અને ન લવાયો મલમલનો તાકો કે ન શીખવાયા નરોત્તમને દશાંશના દાખલા: રજાઓ પૂરી થઈ ગઈ! પણ હા, મેં એ દિવસો નકામા ગાળ્યા હતા એમ તો મને નથી લાગ્યું; ઊલટું ધારેલી કામગીરીનો સંતોષ ગુમાવીને મેં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અણધાર્યો–અકલ્પિત આનંદ મેળવ્યો હતો, તેનું મૂલ્ય મને વિશેષ લાગ્યું. જે જોવાનું, સાંભળવાનું, માણવાનું મળવાની કલ્પના પણ નહોતી તેની પ્રાપ્તિનો આનંદ શું અનેરો નથી હોતો?

તે દિવસથી મેં નિશ્ચય કર્યો કે કોઇ વાર સમય–પત્રક જ નક્કી ન કરવું. જીવનના પથ ઉપર પ્રવાસ કરતાં જે સુખ અને જે આનંદ અકલ્પિતપણે આવી મળે તે લેવો અને આગળ ડગલું ભરવું. એમાં જ જીવનની ખરી મિઠાશ રહેલી છે. ઘરની બહાર સુખનો ભેટો થશે એમ સમજીને બહાર ડગલું ભરીએ, પણ સુખના અને આપણા માર્ગો જુદા જુદા હોય તો ભેટો ક્યાંથી થાય? અને સુખ આપણે ઘેર ચાલીને આવશે એમ સમજીને ઘેર બેસી રહીએ તો ત્યાં સુખ ડોકિયું પણ કદાચ ન કરે! સુખનો ભેટો ક્યાં થશે એનો કોઈ નિયમ નથી હોતો. તો પછી જ્યાં અને જ્યારે સુખ આવી મળે ત્યાં અને ત્યારે તેનો આસ્વાદ લેવો એ જ છે માનવીનું કર્તવ્ય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવારની ચાહ

અમારે ત્યાં સવારની ચાહ રોજ છ કલાક અને પંદર મિનિટે નિયમિત રીતે થતી,-મારે તૈયાર કરવી પડતી.

બરાબર છના ટકોરા વાગે ત્યારે એક બાજુએ દૂધવાળો ડહેલી પર બૂમ મારે: "દૂધ લેજો !" અને બીજી બાજુએ મારાં સાસુજી બિછાનામાંથી ઊઠી, દાતણ અને છીંકણીની દાબડી લઇ, ઓટલા પર જાય. પંદર મિનિટ તેમને દાતણ કરતાં થાય તેટલી વારમાં મારે ચાહ તૈયાર કરવી જ પડે. તેમાં જો પાંચેક મિનિટ જેટલું મોડું થાય તો મારા પતિ તો કાંઈ ન બોલે, પણ સાસુજી એકદમ ગુસ્સે થઈ જાય.

ચાહ વહેલી પીવાની તેમને ટેવ હતી. ચાહ પીવા પછી જ તેમના ઘરડા શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવતી અને તેમની બડબડ ને ટકટકમાં પણ તેજી આવતી. એક વાર ઘરમાં ચાહની ભૂકી થઈ રહેલી, સાંજે ઓફીસમાંથી આવતા અનિલકુમાર ચાહનું પડીકું લાવવાનું ભૂલી ગએલા, અને સવારમાં નિયમિત સમયે ચાહ તો કરવી જ જોઇએ, એટલે મારે અમારા ઘરમાં ભાડે રહેતા સુશીલ-ભાઇને ત્યાંથી 'ચાહની વાડકી ઊછીની લાવીને પણ ડોસીને માટે ચાહ વેળાસર કરી આપવી પડેલી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હમણાં શહેરમાં હુલ્લડને કારણે ચોવીસ કલાકના કરફ્યુ ઓર્ડરનો અમલ ચાલતો હતો. સવારના આઠ વાગ્યાથી એ કલાક સુધી કરફ્યુનો અમલ બંધ રહેતો, એટલે આઠ વાગ્યા પહેલાં દૂધવાળો આવી શકે તેમ નહોતું. સાસુજી છ વાગતાં ઊઠયાં, રોજની ટેવ પ્રમાણે દાતણ લઈને ઓટલે ગયાં, અને દાતણ કરતાં દૂધવાળાના આગમનથી રાહ જોવા લાગ્યાં.

સાત વાગ્યા, આઠ વાગ્યા, સાસુજીના મગજનો પારો ઊંચે ચડવા લાગ્યો—તે ગુસ્સે થવા લાગ્યાં, પણ એ ગુસ્સો મારા પર તો ન જ હોય. હુલ્લડ મચાવનારાઓ ઉપર, કરફ્યુ ઓર્ડર કાઢનારી સરકાર ઉપર કે દૂધ લાવનાર રબારી ઉપર તે ગુસ્સે થતાં હશે, પણ શું કરે? પોળમાં કોઈને ત્યાં દૂધ આવ્યું નહોતું, બધાંય દૂધવાળાની રાહ જોતાં હતાં, કોઇ કોઇ તો પોળને નાકે બેસતા ઘાંચીની અધઉઘડેલી દુકાનેથી વાસી દૂધ રૂપિયે શેરને ભાવે લાવીને સવારની ચાહની પતાવટ કરતાં હતાં.

નવ વાગ્યા, પણ દૂધ આવ્યું જ નહિ. સાસુજી હાથમાં લોટો લઈને ઘાંચીને ત્યાં દૂધ લેવા ચાલ્યાં, પણ ઘાંચીનું બધું દૂધ ખપી ગયું હતું એટલે તુરત પાછાં આવ્યાં અને ખાલી લોટો પાણીયારે પછાડયો! મને હસવું આવ્યું, સાસુજી તે જોઇ ગયાં અને મનમાં ખૂબ ધૂંધવાયાં, પણ કશું બોલ્યાં નહિ. એટલામાં અનિલકુમાર નીચે ઊતર્યા એટલે તે બોલ્યાં: "અનિલ! આજે તો દૂધ આવ્યું નહિ, હું ચાહ વિના રહી અને મારું માથું ચડ્યું છે."

અનિલકુમારે હસતાં હસતાં કહ્યું: "બા! આવા મુશ્કેલીના દિવસોનો ઉપયોગ આપણે આપણા હિતને માર્ગે કરી લેવા જોઈએ. કાંઈક વસ્તુ ન મળે ત્યારે તે વિના ચલાવી લેવા જેટલો મન ઉપર કાબૂ મેળવવા માટે આવી તકને ઝડપી લેવી જોઈએ."

"એમ તો ચાહ વિના ચાલ્યું જ છે ને! કાંઈ મરી જવાશે તો નહિ." સાસુજી ચડેલે મ્હોંએ બોલ્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હું બીજું કહું છું, બા! આજે જેમ તમે ચાહ વિના ચલાવી લેશો, તેમ જો અઠવાડિયું ચલાવી લો, તો તમારું ચાહ પીવાનું વ્યસન છૂટી જાય."

"અને તારું દૂધ-ખાંડનું ખર્ચ બચી જાય, ખરું ને? મારો ચાહનો પ્યાલો તને મોંઘો થઈ પડચો?" ડોસી કરડાકીમાં બોલ્યાં.

"હું એમ નથી કહેતો, બા! તમે અવળો અર્થ કરો છો. ચાહમાં એક જાતનું ઝેર રહેલું છે, તે પીવાથી શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે, પણ આંતરડાં પર ખરાબ અસર થાય છે, એટલો જો ચાહ છોડીને તમે દૂધ પીવાની ટેવ પાડો તો વધારે સારું, એમ હું કહું છું."

"જાણ્યું એ તારું ડહાપણ! ચાહ માટે પાશેર દૂધ તો મળતું નથી અને ચાહને બદલે દૂધ પીવાની વાતો કયાં કરે છે!"

મેં આડી નજરે મારા પતિને ઇશારત કરી એટલે તેમણે સામો જવાબ ન આપ્યો, નહિતો કદાચ મા-દીકરો લડી પડચાં હોત. સાંજસુધી ડોસીનું મ્હોં દીકરા પર ચડેલું જ રહ્યું.

દૂધ તો હતું નહિ, એટલે મેં એક પ્યાલો ચાહનો ઉકાળો બનાવ્યો અને સાસુજીની સામે તેનો પ્યાલો મૂકીને કહ્યું: "બા, આટલો ચાહનો ઉકાળો પીશો તો તમારું માથું ચડ્યું છે તે ઊતરી જશે."

સાસુજીએ તુરત તે ઉપાડચો અને ઉકાળો પી લઇને પ્યાલો નીચે મૂકતાં તે બબડ્યાં: "બળ્યો ઉકાળો! દૂધ વિનાની ચાહમાં તો કાંઈ મજા જ નહિ!"

બીજે દિવસે પણ કરફ્યુ ઓર્ડર ચાલતો હતો એટલે સવારની ચાહ વહેલી તો બની શકી નહિ, પણ દૂધવાળો આઠ વાગ્યા પછી આવ્યો અને તરત મેં એ તાજા દૂધની ચાહ બનાવીને સાસુજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમક્ષ મૂકી. તેમણે તે પીધી એટલે તે પ્રસન્ન-પ્રસન્ન થઈ ગયાં : "હાશ, હવે મને નિરાંત વળી."

સાસુજીમાં હવે સ્ફૂર્તિ આવી હતી એટલે જીભમાં તેજી પણ આવી હતી, પરંતુ આજે તે મારી અને અનિલકુમારની સાથે આનંદથી વાતો કરતાં હતાં. અનિલકુમાર પરનો ગઈ કાલનો રોષ ઊતરી ગયો હતો.

બપોરે જમી રહ્યા પછી સાસુજીએ મને સૂચવ્યું: "જો, અરુણા! અત્યારે વધેલું દૂધ બરાબર ગરમ કરીને તે ઠરવા દઈ ઢાંકી રાખજે, એટલે કાલે સવારે વહેલાં ચાહ કરવા માટે ખપ લાગશે."

દૂધ વધ્યું તો હતું, પણ માંડ માંડ પાશેરેક હશે; અને એટલું દૂધ કાંઈ બધાંની ચાહમાં પહોંચી શકે તેમ નહોતું, પરંતુ એકલાં સાસુજીની ચાહ પૂરતું તો હતું એટલે નિરાંત હતી.

આવો કરફ્યુ ઓર્ડર તો અમદાવાદમાં કોઈ દિવસ જોયો નહોતો. ચોવીસ કલાકનો કરફ્યુ, જેમાં માત્ર બે જ કલાકની છૂટ!

રાત્રે વાળુ કરીને પરવાર્યાં પછી સાસુજીએ અનિલકુમારને પૂછ્યું: "હેં અનિલ! આવો વિચિત્ર કરફ્યુ ઓર્ડર ક્યાંય હોતો હશે? લોકોનાં ઘરને જ બાવીસ કલાકનાં કેદખાનાં બનાવી મૂક્યાં સરકારે!"

"હા, બા! સરકારને તેમ કરવું પડ્યું તે માટે જવાબદાર લોકો જ છે. તોફાની લોકોને ઘરમાં પુરાઈ રહેવાની ફરજ સરકાર ના પાડે તો તે શું કરે?"

"પણ તોફાનીઓને સરકાર ભલેને જેલમાં પૂરે, બિચારા નિર્દોષોને આમ ઘરમાં ગોંધવાનું ક્યાંય હોતું હશે? કોઈ માંદું-સાજું હોય, કોઈને દવા-દારુ જોઈતાં હોય, કોઈને ડાકટરને બોલાવવો પડે."

"હા, તે માટે સરકાર કરફ્યુના વખતમાં જવા આવવાથી પરમીટ દર્દીઓને અને ડાકટરોને આપે છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ત્યારે એવી પરમીટ દૂધવાળાને પણ સરકારે જરૂર આપવી જોઇએ. દૂધ વિના લોકો ચાહ કેવી રીતે પીએ તેનો વિચાર સરકાર ન કરે?"

અનિલકુમારથી હસી પડાયું. તેમણે કહ્યું : "દવા કે ડાકટરની મદદ વિના તો લોકોની જિંદગી જોખમમાં આવી પડે એટલે તે માટે સરકાર પરમીટ આપે, પણ ચાહ વિના કાંઈ લોકો મરી નથી જતા, એવું સરકાર જાણે છે."

પછી કેટલી ય વાર સુધી મા–દીકરા વચ્ચે શહેરમાં ચાલતા રમખાણની અને સરકારની કામગીરીની વાતો ચાલી તે મારા શયન-ખંડમાં સૂતી સૂતી હું સાંભળતી હતી; અને ચોકની સામી બાજુએ આવેલા સુશીલભાઇના શયનખંડની બારીમાં બેઠેલી સુનંદા પણ સાંભળતી હતી.

કરફ્યુ ઓર્ડરના અમલથી લોકોને ગમે તેટલી હાલાકી પડતી હોય, અને ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવાથી કંટાળો પણ આવતો હોય, પરંતુ વહેલી રાતમાં જ ચોમેર જે શાન્તિ પ્રસરી જતી તે મારા જેવીને ઊંઘ કાઢવા માટે બહુ અનુકૂળ હતી.

પણ મધરાત થઇ હશે એટલામાં નજીકમાં કોઇના બાળકના રડવાના અવાજથી હું જાગી ગઇ. એ તો સુનંદાનો બાબો રડતો હતો. એકાદ મિનિટ છાનો રહે અને પાછો રડવા લાગે. સુનંદા ધીમું ધીમું હાલરડું ગાય, પારણું ઝૂલવાનો ખટખટ અવાજ થાય, પણ બાબો ઊંઘે નહિ અને રહીરહીને જોરથી રડવા લાગી જાય.

પાએક કલાક હું બિછાનામાં જાગતી પડી રહી, પણ બાબાનું રુદન અટક્યું નહિ અને મારી આંખ મીંચાઇ નહિ.

મેં બારી ઉઘાડીને હાક મારી: 'સુનંદા બહેન! બાબો આટલું બધું કેમ રડે છે?"

સુનંદાએ ધીરેથી બારી ઉઘાડીને કહ્યું : "હા જુઓને, બહુ રડે છે; કેમે કરતાં છાનો રહેતો નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એ ભૂખ્યો થયો હશે, તો જરા ધવડાવીને સુવાડોને, એટલે ઊંઘી જશે."

સુનંદા કશું બોલી નહિ, પણ તુરત જ મારા ખ્યાલમાં આવ્યું કે સુનંદાને ધાવણ ક્યાંથી આવે! બાબો દોઢેક વર્ષનો થયો હતો અને સુનંદાના ઉદરમાં બીજું બાળક હતું મેં મારી ભૂલ સુધારતાં કહ્યું: "નહિતો એને જરા દૂધ પાઇને સુવાડી દો."

સુનંદા બોલી: "દૂધ છે નહિ, એ જ પંચાત છે ને. સાંજે દૂધ આવ્યું નહિ, અને સવારનું દૂધ સાંજ પડતાં પહેલાં વપરાઇ ગયું."

મારા મનમાં થઇ આવ્યું કે હવે બિચારા બાબાની અને સુનંદાની રાત કેવી રીતે જશે! સવારની ચાહ માટે મેં પાશેરેક દૂધ ઢાંકી રાખ્યું હતું તે મને સાંભર્યું; પણ એ દૂધ હું સુનંદાને આપી દઉં તો સવારે ડોસી મારો જીવ જ ખાઈ જાય ને!

પણ બાબાનું કરુણ આક્રંદ મારાથી વેઠાયું નહિ. ધીરેથી બારણું ઉઘાડીને હું નીચે ઊતરી સાસુજી જાગી ન જાય એ રીતે મેં જરાએ અવાજ થવા દીધા વિના રસોડું ઉઘાડ્યું. બત્તી પણ કર્યા વિના અંધારે ફંફોસીને મેં દૂધનો વાડકો લીધો અને ધીરે ડગલે હું પાછી ઉપર ચડી. ચોકની બારી વાટે હાથ લંબાવીને મેં સુનંદાને બોલાવી: "સુનંદા બહેન! જરા હાથ લાંબો કરો."

સુનંદા બારી પાસે આવી, તેણે હાથ લંબાવ્યો અને દૂધનો વાડકો લીધો. મેં કહ્યું: "કોઈ ને કહેતાં નહિ, હોં!"

અને બારી વાસીને હું પાછી બિછાનામાં પડી. પાંચેક મિનિટમાં બાબાનું રુદન બંધ થઇ ગયું અને સુનંદાના શયનખંડમાં શાન્તિ પ્રસરી ગઇ.

ડાકટરો અને દર્દીઓને જો કરફ્યુ ઓર્ડર દરમ્યાન ફરવાની પરમીટ અપાય છે, તો દૂધવાળાઓને પણ પરમીટ આપવી જોઇએ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાહ પીનારાંઓ માટે નહિ, તો ભૂખ્યાં બાળકોને દૂધ પહોંચાડવા માટે દૂધની વહેંચણી બરાબર થાય તે જોવાની ફરજ સરકારની હોવી જોઈએ, એમ મને લાગ્યું અને તે માટે છાપા દ્વારા પોકાર ઉઠાવવાનો વિચાર કરતી હું ઊંઘી ગઈ.

સવારમાં ઘડિયાળે ૭ ટકોરા કર્યા અને સાસુજી ઓરડામાંથી નીકળ્યાં, ઓટલે ગયાં, દાતણથી પરવારીને તુરત પાછાં ફર્યાં અને બોલ્યાં : "અરુણા! ચાહ થઈ ગઈ?"

મેં કહ્યું : "હજી દૂધ ક્યાં આવ્યું છે બા?"

"પણ કાલનું થોડું દૂધ છે ને, તેમાંથી એક કપ ચાહ મને જલદી કરી આપ."

મેં જવાબ આપ્યો : "એ દૂધ તો ખાટું થઈ ગયું'તું બા! એટલે મેં ગટરમાં રેડી દીધું!"

"એમ? રબા રબારીઓ ય હવે તો દૂધમાં ભેળસેળ કરતાં શીખ્યા!" એમ બોલતાં તેમણે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

અને મને આનંદનો ઓડકાર આવ્યો: સુનંદાનો બાબો ચોકની બારીના સળિયા પકડી કિલકિલાટ કરતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અણોજો

(૧)

માહ માસની અમાસનો દિવસ હતો. જદુરામ મહેતાજી નદી પર સ્નાન કરી, ખભે ભીનું ધોતિયું નાંખી, ગામ તરફ આવતા હતા. પાધરમાં આવેલી નિશાળના ઓટલા પાસે તે પહોંચ્યા એટલામાં સલમાન વોરાને ગામમાંથી ગાડું હાંકી આવતો જોયો અને તેમણે પૂછ્યું: "કેમ સલમાન! અત્યારમાં ક્યાં?"

"ઇસ્ટેશને જઉં છું, મહેતાજી!"

"કોઈ ઉતારુનું ભાડું ઠરાવ્યું હશે."

"ના, ના, મારો ભાણેજ મુંબઈથી આવે છે તેને લેવા જઉં છું."

"પણ આજ અમાસને દહાડે ગાડું ન જોડ્યું હોત તો?"

"ભાણેજ માંદો છે, ને બે ખેતરવા ભોંય ચાલી શકે તેમ નથી; એટલે બીજું શું થાય?"

"ત્યારે તો ઠીક, ભલે જા."

સલમાન ગાડું હાંકી ગયો, એટલામાં નિશાળમાંથી હરિશંકર માસ્તર નીકળ્યા. મહેતાજી બે ડગલાં આગળ ગયા હતા, તેમને પાછા બોલાવીને માસ્તરે કહ્યું: "મહેતાજી! જોયું ને? કોઈ કણબીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમાસના અણોજાને દહાડે કોઈ વાર ગાડું જોડ્યું નથી, ને આ સલમાને જોડ્યું."

"પણ શું કરે બિચારો? માંદું માણસ પોતાને ઘેર આવવાનું હોય તો તેનો કાંઈ છૂટકો છે?"

"પણ ગામનો કાયદો તો તૂટ્યો ને?"

"હા, તૂટ્યો ખરો. પણ વાજબી કારણે. તોય ગામાતમાં તેની પાસેથી સવા રૂપિયો લેવાનો, તેની કાંઇ એ ના પાડવાનો છે?" એમ કહી મહેતાજી ચાલતા થયા.

રામગઢ પાંચસોક ઘરનું નાનું ગામ હતું. મોટા ભાગની વસતી કણબી ખેડૂતોની હતી. દસ–પંદર ઘર વાણિયા વેપારીનાં, દસેક ઘર બ્રાહ્મણનાં, પંદરેક ઘર મુસલમાનનાં અને બીજાં બધાં કણબી ખેડૂતોનાં હતાં. થોડા કોળી–વાઘરી અને થોડા હરિજન–ઢેડ, ચમાર પણ ત્યાં વસતા હતા. પહેલાં તો ગામ સારી પેઠે આબાદ લેખાતું હતું, અને અત્યારે તેની પહેલાંની આબાદી રહી નહોતી; છતાં પડી ગયેલા ગઢવાળું એ નાનું ગામ તેના પ્રમાણમાં સુખી લેખાતું હતું. તેનાં ખાસ કારણો પણ હતાં. જૂના વખતમાં જ્યારે એ ગામ વસ્યું અને તેની ફરતો ગઢ બંધાયો, ત્યારે ઊંચાણવાળી સારી જગ્યા પર તેની બાંધણી થયેલી, એટલે તે એક સરસ સૂકી હવાવાળું ગામડું હતું. અને આજે પણ તેની હવા અને ગામને પાધર વહી જતી નાની નદીનું પાણી ચોમેર વખણાતાં હતાં. ગામના વાણિયા–બ્રાહ્મણના છોકરા ભણીગણી પરદેશમાં ધંધોનોકરી કરતા, તેઓ વરસમાં એકાદ વાર ઘેર આવી પરદેશમાં ગુમાવેલી તંદુરસ્તી પાછી મેળવી જતા હતા. તેવા કેટલાક સુખી નોકરિયાતો અને ધંધાદારીઓએ વતનમાંનાં વિશ્રામધામ તરીકે નાનાં અને સુઘડ નવાં ઘર પણ બંધાવ્યાં હતાં. ગામનાં બધાં માટીનાં ઘરની વચ્ચે એ છોબંધ મેડીવાળાં વીસ–પચીસ મકાનો ગામ સુખી હોવાની પ્રતીતિ ઉપજાવનારાં બનતાં. તબિયત સુધારવાને, વતનમાં દિવાળીના તહેવાર ગાળવાને કે લગનગાળામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ લગ્નનિમિત્તે જ્યારે એવા પરગામવાસીઓ રામગઢમાં આવતા, ત્યારે રામગઢ રુડું-રુડું લાગતું. તે વખતે વપારીઓની ઘરાકી સારી ચાલતી, ખેડૂતોમાં થતી ધીરધારમાં વેગ આવતો, અને ઘર-ખોરડામાં સુધારાવધારા થવાથી કેટલાકની રોજી પણ ઠીક ચાલતી. ગામની પહેલાંની આબાદીને તો જમાનો ગળી ગયો હતો; પણ આ નવા પ્રકારની આબાદીના ઓળા વરસમાં કોઈ કોઈ વાર રામગઢની વસતીને જોવાના મળતા.

રામગઢ સંપીલું મનાતું. ગામની ઊજળી વસતી મોટે ભાગે ધંધા માટે પરદેશમાં વસતી, એટલે ઘરઆંગણે પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ વયનાં ઠાવકાં સ્ત્રીપુરુષો જ રહેતાં. ખેડૂતોને વરસાદની અછતે અને નીપજની સોંઘવારીએ કામઢા તથા સ્વભાવે ગરીબ બનાવ્યા હતા. મુસલમાન કુટુંબો ઘઉંમાંના જવની પેઠે સૌથી હળીમળીને રહેતા હતા. કારણકે ઘણાખરાને ઘેર ખેતી હતી; ફક્ત બે ઘર ખેતી ઉપરાંત તેલની ઘાણી ચલાવતાં હતાં અને એક ઘર પિંજારાનું હતું; તેમની આજીવિકા ગામમાં સુખે ચાલતી હતી.

જદુરામ મહેતાજી રામગઢના જ વતની હતા અને કેળવણી ખાતામાં પાંત્રીસ વર્ષ નોકરી કરીને થોડા વખત પહેલાં સાઠ વર્ષની ઉંમરે નિવૃત્ત થયા હતા. જુવાનીમાં તેમણે બીજાં ગામોમાં શિક્ષક અને વડા મહેતાજીની નોકરી કરેલી, પણ છેલ્લાં વીસ વર્ષ તેમણે વતનની શાળામાં જ મહેતાજી તરીકે ગાળ્યાં હતાં. તે નિવૃત્ત થયા એટલે તેમની જગ્યાએ કેળવણીખાતાએ હરિશંકરને રામગઢમાં મોકલ્યો હતો.

(૨)

રામગઢનું ગામાતખાતું ગામના વાણિયાને હસ્તક હતું. એ ખાતા માટે જુદા જુદા લાગા નાંખવામાં આવ્યા હતા, અને તેની આવક એક વેપારીને ત્યાં જમા થતી. ઉનાળે પાણી માટે કૂવા ગળાવવા હોય, નદીમાં કાચો પૂલ બાંધવો હોય, ચબૂતરે દાણા નાંખવા હોય,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે એવાં બીજાં ગામખાતાનાં સાર્વજનિક કામ હોય ત્યારે તે માટેનું ખર્ચ એ ગામાતખાતામાંથી થતું. એક વાર જદુરામ મહેતાજીને લાગેલું કે વાણિયા હિસાબમાં ગોટાળા કરે છે અને જરૂરી કામો પાછળ બરાબર ખર્ચ કરતા નથી, ત્યારે તેમણે એ ખાતાનો વહીવટ પોતે કરવાની માંગણી કરેલી. એ માંગણી વાણિયાઓને વસમી લાગત, પણ મહેતાજીએ પૈસા હાથ કરવાને એ માગણી કરી નહોતી; ફક્ત પૈસા ઊઘરાવીને વાણિયાની દુકાને મૂકવા; પણ આવક ખર્ચનો ચોપડો પોતાને હસ્તક રાખવો એવી માંગણી જ કરેલી; એટલે ગામે તે સર્વાનુમતે મંજૂર રાખેલી. મહેતાજી હિસાબકિતાબમાં કુશળ, પીઢ વયના, મળતાવડા સ્વભાવના, સારી સલાહ આપે તેવા અને ગામના જ વતની હતા; એટલે તેમણે રાજીખુશીથી ઉપાડવા માંગેલો ભાર તેમને સોંપાયો હતો. મહેતાજી નિવૃત્ત થયા, અને તેમની આંખે મોતિયો ઊતરવા લાગ્યો, એટલે એ કામ હવે હરિશંકર માસ્તરને સોંપાયું હતું.

"સલમાન વોરા! સવા રૂપિયો લાવો!" બીજે દિવસે સવારે હરિશંકરે સલમાનને ત્યાં જઇ ઊઘરાણી કરી.

"શાનો, માસ્તર?"

"અમાસને દહાડે ગાડું જોડ્યું તેનો." હરિશંકરે સીધી વાત કરી.

અભરામ ઓટલા ઉપર બેઠો બેઠો સિગારેટ પીતો હતો, તે જરા ચોંક્યો. તેણે પૂછ્યું: "મામા, તમે ગાડું જોડીને મને સ્ટેશને લેવા આવેલા, તેના દંડનો સવા રૂપિયો આપવાનો?"

"હા, ભાઇ!" સલમાને કહ્યું: "અમારા ગામનો કાયદો છે કે અમાસને દહાડે બળદની ખાંધે ધૂસરું ન પડે, અને કાંઇ કારણસર પડે તો ગામાતમાં સવા રૂપિયો દંડ આપવાનો."

"પણ આ કાયદાને ને આપણને શા લેવાદેવા? અમાસ તો હિંદુઓની, આપણે ઇસ્લામીએ હિંદુ તહેવાર પાળવાનો હોય?"

હરિશંકરે કહ્યું: "આ તો ગામનો કાયદો છે, એકલા હિંદુઓનો નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પણ અમાસ તો હિંદુઓની ને? મામા! એ દંડ ન આપશો." અભરામે સળગતી સિગારેટ ફેંકી દઈને ઊભા થઈ, ઘરમાં જતાં કહ્યું.

"ભાઈ! અમારા ગામનો એ રિવાજ છે. આજસુધી સૌ આપતા આવ્યા છે."

"પણ એક ઈસલામીને માથે એવો હિંદુ તહેવારનો લાગો હોઈ શકે જ નહિ. આજસુધી તમે ઈસલામીઓએ ભૂલ કરી તે ભલે, પણ આજથી એ સુધારી નાંખો."

અભરામની આંખમાં આવેશ જોઈને સલમાને હરિશંકરને કહ્યું: "ઠીક, માસ્તર! અત્યારે તમે જાવ. હું મહેતાજીને મળી આવીશ."

હરિશંકર બબડતો ચાલ્યો ગયો. મહેતાજીને સલમાન મળવા જાય તે પહેલાં હરિશંકર જ તેમની પાસે પહોંચી ગયો અને બનેલી બધી વાત કહી–જરા આવેશમાં કહી.

જેવા સનાતની બ્રાહ્મણ જદુરામ મહેતાજી હતા, તેવો જ સનાતની બ્રાહ્મણ હરિશંકર હતો; પણ હરિશંકરે જે વાયુના ઉચ્છ્વાસ લીધા હતા, તે વાયુ જદુરામ કરતાં જુદો હતો. હરિશંકર ઈતિહાસ ભણ્યો હતો, તેમાંથી તેણે જે જાણ્યું હતું તે એ હતું, કે હિંદમાં મૂળે હિંદુઓનું રાજ્ય હતું; તેમને મારી, હરાવી, લૂંટી, વટલાવી મુસલમાનોએ હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું; પછી મરાઠાઓએ મુસલમાનોને હરાવવા માંડ્યા હતા, પણ હિંદમાં સર્વત્ર હિંદુ પાદશાહી સ્થપાય તે પહેલાં તો હિંદુ અને મુસ્લિમ રાજ્યો પરદેશીઓને વશ પડી ગયાં હતાં; છતાં મૂળે તો હિંદ હિંદુઓનું જ ને? બીજાઓ જેવા મુસલમાનો ય પરદેશી ખરા ને? હિંદુઓ બરાબર સંગઠિત થાય તો હિંદમાં હિંદુ રાજ્ય ફરી કેમ ન સ્થપાય?

જદુરામ મહેતાજી પણ એક વાર ઇતિહાસ ભણ્યા હતા, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા. કોઇ વાર હરિશંકર તેમની પાસે ઇતિહાસમાંથી તારવેલી પોતાની સમજ મહેતાજીને કહેતો ત્યારે મહેતાજી ચોંકી જતા હતા. મહેતાજીને હરિશંકર સાથે બહુ વાદ કરવાનું ગમતું નહિ, પણ તે એટલું જ કહેતા કે "ભાઇ! હિંદુ ને મુસલમાન, આર્ય ને અનાર્ય, ભીલ ને બ્રાહ્મણ, ઈસાઇ ને ફીરંગી એ બધા આપણા દેશમાં ઘર કરીને રહે, તો પછી તેમને પરદેશી કહે કેમ ચાલશે? આ ધરતીમાં વસીને, આ ધરતીના પેટે પાકતું અન્ન તેમને ખાવું છે કે નહિ?"

સલમાને સવા રૂપિયો ન આપ્યો એ વાત હરિશંકરે મહેતાજીને કહી ત્યારે પણ તેણે પાછી એ જ વાત કાઢી: "મહેતાજી! તમે માનો કે ન માનો, પણ મિયાં ને મહાદેવને કોઇ દિવસ સાથે આઢવાનું નથી. એ પરધર્મી ને પરદેશી માણસો આપણામાં ભળવાના જ નહિ ને!"

"હવે એ વાત અત્યારે નહિ. એક વાર સલમાનને મારી પાસે આવી જવા દો. એ સમજુ માણસ છે, સવા રૂપિયો આપી દેશે.'

સાંજ પડી ગઈ. મહેતાજીએ સલમાનની ખૂબ રાહ જોઇ, પણ તે આવ્યો નહિ; એટલે તે વાળુ કરવા બેઠા.

મહેતાજીને બે દીકરા હતા, પણ તે સહકુટુંબ બહારગામ રહેતા હતા. એક તારખાતામાં નોકરી કરતો હતો, બીજો મુંબઈમાં એક વેપારીની નોકરીમાં હતો. મહેતાજીના ઘરમાં તો તેમની દીકરી ગંગા અને તેનો સાત વરસનો દીકરો લાલુ એ બે જ જણાં હતાં. જુવાન ગંગા વિધવા થઈ હતી અને તેને ઘેર પૂરતું સાધન નહોતું, એટલે મહેતાજીએ તેને તથા તેના પુત્રને પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં. લાલુ ભણતો હતો અને ગંગા ઘરકામ તથા રસોઇમાં દિવસ ગાળતી અને વૃદ્ધ પિતાની ચાકરીમાં કૃતકૃત્યતા માની સંતુષ્ટ રહેતી.

ગંગાએ પિતાના ભાણામાં રોટલો અને દૂધની તાંસળી મૂકી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં તો હરિશંકર ગામના એક જાણીતા વેપારી નેમચંદને સાથે લઈને મહેતાજીને ત્યાં આવ્યો. તેણે પૂછ્યું: "કેમ, પછી સલમાન આવ્યો'તો?"

"ના, નથી આવ્યો. ઘેર મહેમાન છે, એટલે કામમાં હશે. આજે નહિ તો કાલે આવશે." મહેતાજીએ કહ્યું.

હરિશંકર જુસ્સાથી બોલ્યો: "અરે મહેતાજી! તમને હજી ક્યાં કાંઈ ખબર છે? અત્યારે ગામના બધા મુસલમાનો એકઠા થયા છે અને હવેથી એકેકે હિંદુ તહેવાર કોઈ મુસલમાને પાળવો નહિ એવો ઠરાવ કરવાના છે."

મહેતાજીના હાથમાં રોટલાનું બટકું થંભી ગયું. તેમણે પૂછ્યું: "હેં નેમચંદ શેઠ! ખરી વાત?"

"હા, મેં પણ એવું જ સાંભળ્યું છે."

"નાનીશી વાતમાં સલમાન એટલું બધું શાનું લઇ બેઠો છે?"

"સલમાનનો ભાણેજ મુંબઈથી આવ્યો છે ને, એનું જ આ બધું કારસ્થાન છે."

"પણ મુસલમાનો તો આપણા ગામના જ છે ને? એ બધા ક્યાં એકઠા થયા છે?"

"આંબલીવાળી મસીદમાં."

"ઠીક, ચાલો નેમચંદ શેઠ! આપણે તેમની પાસે જઈએ."

"શું કામ?"

"આપણે તેમને સમજાવીશું, એમનો વાંધો હોય તે સાંભળીશું અને કાંઈ તોડ નીકળે તેમ હશે તો કાઢીશું."

"ના, તમે જાઓ, એમાં મારું કામ નહિ."

હરિશંકરે ટકોર કરી: "બ્રાહ્મણ થઈને મસીદમાં જશો?"

"એથી શું હું કાંઈ વટલાઈ જઈશ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાવાનું પડતું મૂકી, દૂધ પી લઈને મહેતાજીએ હાથ વીંછળી નાંખ્યો. બંડી–પાઘડી પહેરી, ખભે પિછોડી નાંખી, તે ચાલતા થયા. નેમચંદ રસ્તામાં પોતાની દુકાનમાં પેસી ગયો અને હરિશંકર મહેતાજીને મસીદવાળા ખાંચામાં વળાવીને બીજે માર્ગે વળી ગયો.

(૩)

મસીદમાં પચીસેક મુસલમાનો ટોળું વળીને બેઠા હતા. સૌની વચ્ચે અભરામ બેઠો હતો. એટલા પર જોડા કાઢીને મહેતાજી મસીદના દરવાજામાં પેઠા કે સલમાનની પહેલી નજર તેમના પર પડી અને તે ચમક્યો.

"પધારો મહેતાજી!" કહી તે ઊઠ્યો અને સૌની નજર મહેતાજી પર પડી. પહેલાં વાતો કરતા હતા તે બધા હવે એકદમ ચૂપ થઇ ગયા. અભરામને તો આ હિંદુ ડોસાને મસીદમાં આવેલો જોઈને ખૂબ નવાઇ લાગી.

એક જાજમ પાથરી તે પર બધા બેઠા હતા. તેમની પાસે જઈને મહેતાજી બેઠા અને સૌ ચૂપાચૂપ બની, થોડી વાર સુધી તેમને જોઇ રહ્યા.

મહેતાજીએ જ શરુઆત કરી: "મેં સાંભળ્યું કે તમે બધા અહીં એકઠા થયા છો, અને તમને હિંદુઓના તહેવાર પાળવા સામે વાંધો છે તે માટે વિચાર કરો છો; એટલે મને ય વિચાર થયો કે તમારી પાસે જે મારે કહેવું હોય તે બે શબ્દો કહું."

સલમાને કહ્યું: "હા, હા, કહો, ખુશીથી કહો. તમારી વાત સોનામૂલી જ હશે."

"મારે તો એટલું કહેવાનું છે કે ગામમાં તમારાં બાર-પંદર ઘર છે અને તમારી સાથે ગામનો નાતો ભાઈ-ભાઈ જેવો છે. તમે ખુદાને માનો છો અને અમે ઇશ્વરને માનીએ છીએ; પણ બધાનો ખુદા ને ઇશ્વર તો એક છે. ગામમાં એક ઇદ, વાણિયાનાં પજુસણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને બીજાની અમાસ એટલા અણોજા એદૂ બધાય પાળે છે. આમાં તમને ગામ ભૂલી તો ગયું નથી ને?"

સલમાન બોલ્યો: "ના, મહેતાજી! પણ અમાસ તો હિંદુની, અને મહિને મહિને અમાસ આવે તેના અણોજા અમારે ય પાળવા પડે."

"ભલા માણસ! અણોજો તો મારો કે તારો નથી; મૂગાં બિચારાં ઢોરનો છે. તેમને મહિને એક દિ'ય આરામ નહિ?"

અભરામ વચ્ચે બોલ્યો: "ઢોરને આરામ આપવો હોય તો દર માસે પહેલા ચાંદને દિ' આપવાનું ઠરાવો, તો અમને વાંધો નથી."

"ઠી...ક!" મહેતાજીનો શ્વાસ ઘુંટાયો. "પણ પહેલા ચાંદ વરસમાં બાર તો આવશે ને? વાત તો બધી એકની એક જ છે. અમાસ પછી ત્રીજે દિવસે પહેલો ચાંદ. મારે મન તો બધું સરખું છે, પણ આ વાત બીજાને ગમશે નહિ હોં! ગામની મોટી વસતી હિંદુઓની હોય તો તેમની સાથેનો નાતો જાળવવા તમારે ન્યાયની વાત કરવી જોઇએ."

બીજું કોઇ ન બોલ્યું, પણ અભરામ બોલી ઊઠ્યો: "ન્યાય સાથે હક્કની વાત પણ કરવી જોઇએ. ભલે ઇસલામીઓનાં ઘર થોડાં રહ્યાં, પણ તેથી તેઓ કાંઇ હિંદુઓનો તહેવાર પાળે નહિ."

"જેવી તમારી મરજી. હું તો એ શાણા માણસને એ વાત કહી જોઇશ."

"કહેવી હોય તો કહેજો અને ન કહેવી હોય તો તમારી મરજી." અભરામ જ સૌની આગેવાની લઇને બોલતો હતો: "પણ હવેથી કોઇ ઇસલામી અમાસના અણોજા નહિ પાળે."

"ભલે, ભાઇ!"

મહેતાજીને ખરાબ તો લાગ્યું, પણ મોં પર કશો કડુ ભાવ તેમણે દેખાવા ન દીધો; અને "ઠીક ત્યારે, સલામ આલેકમ, સલામત!" એમ કહી ઊઠીને તે ચાલતા થયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૪)

ગામમાં આ ઠરાવ ઉપર ખૂબ ચકચાર ચાલી. એક બાજુએ હરિશંકરને જાણે નવું કામ મળ્યું અને બીજી બાજુએ અભરામને જાણે ધર્મની અને કોમની સેવા બજાવવાની તક સાંપડી. હરિશંકર વાણિયા, બ્રાહ્મણ અને ખેડૂતોને ઘેર જઈ જઈને તેમને સમજાવતો. "ગામમાં મૂઠી જેટલા મુસલમાન, તેઓ આપણને ડરાવે અને જો આપણે ડરીને બેસી રહીશું તો ધરમ હારી બેસીશું." અભરામ મુસલમાનોને કહેતો: "હિંદુઓની મોટી વસતી છે તેથી શું થઈ ગયું? અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં સૌ સરખા. તેમનાથી ડરીશું તો આપણી મસીદો તૂટશે ને ખુદા આપણા પર લ્યાનત વરસાવશે."

ચોરે નવરા બેસતા ડોસાઓ અને જુવાનિયાઓમાં એક વાયુ ફૂંકાતો, તો નમાજ પઢવા એકત્ર થતા મુસલમાનોમાં બીજો વાયુ ફૂંકાતો. જાણે ધર્મ ઉપર ધાડ આવતી હોય, તેમ હિંદુઓને લાગતું અને મુસલમાનોને પણ લાગતું. મંદિરમાં આરતી વખતે પહેલાં પાંચ-પંદર છોકરા ઘંટ વગાડવા જ મળતા, તેને બદલે હવે બસો જણ એકઠા થતા; અને મસીદમાં નમાજ પઢવાને પહેલાં કરતાં વધારે મુસલમાનો એકઠા થતા.

હરિશંકર ઘેર ઘેર જઈને કહી આવ્યો હતો કે હવે મુસલમાનો સાથેનો બધો વેપારવહેવાર ને લેણદેણ બંધ કરવાં જોઈએ. મહેતાજી બધાને ધીરજ રાખવાની શિખામણ આપતા. અભરામને બીજી અમાસને દિવસે હિંદુઓની આંખો ફાટી જાય તેવું કાંઈક કરી બતાવવાનો ઉમંગ જાગ્યો હતો.

અમાસને આગલે દિવસે તે અમદાવાદ ગયો અને ત્યાંથી તે આઠ-દસ મુસલમાનોને રામગઢ તેડી લાવ્યો. તે બધાનો મુસ્લિમ જમાતે સત્કાર કર્યો. મસીદમાં સભા મેળવવામાં આવી અને ભાષણો થયાં. હિંદુસ્તાનમાં ઇસલામનો વાવટો ક્યારથી ફરકતો થયો અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યારસુધી તે ફરકતો રાખવાને કોમી આગેવાનોએ કેવી કેવી જહેમત ઉઠાવી ત્યાંસુધીની વાતો કહીને, રામગઢના મુસલમાનોને એ વાવટો ફરકતો રાખી હિંદુઓના તહેવારોનો બહિષ્કાર કરવા સમજાવવામાં આવ્યા. બધાએ "અલ્લાહો અકબર"ના ધ્વનિથી એ વાત વધાવી લીધી.

અને અમાસને દિવસે સવારમાં બધા મુસ્લિમ ખેડૂતોએ હળ જોડ્યાં; જેમને હળ જોડીને ખેતરે જવાની કશી જરૂર નહોતી, તેઓએ પણ આજે તો હળ જોડ્યાં જ. અમદાવાદથી આવેલા મુસલમાનોએ તેમને દુઆ દીધી અને લીલો નેજો ફરકાવતું એ મુસ્લિમ ખેડૂતોનું સરઘસ હળો સાથે સીમ ભણી ચાલી ગયું. અમદાવાદથી આવેલાઓ સરઘસની સાથે સાથે નીકળીને સીમમાંથી પરભાર્યા સ્ટેશન પર ચાલ્યા ગયા. અભરામને તે દિવસે સાંજે રોજ કરતાં બમણું ભોજન ભાવ્યું. તેને લાગ્યું કે પોતાની નાની વયમાં આજે પોતે કોમ અને દીનની જે સેવા બજાવી હતી તે અસાધારણ હતી.

એ કાર્યવહીનો પ્રત્યાઘાત રાતે હિંદુઓમાં પડ્યો. પંચના આગેવાનો અને બીજા ઘણા વૃદ્ધો તથા જુવાનો મંદિરે એકઠા થયા. હરિશંકરે લાંબું ભાષણ કર્યું. મહેતાજીએ માત્ર કહ્યું: "ન તો મુસલમાનોએ ડહાપણ કર્યું છે કે ન તો તમે ડહાપણ કરી રહ્યા છો. હું નથી કહેતો કે તમે અમાસનો અણોજો પાળવાનું છોડી દો અને મુસલમાનો કહે તેમ કરો; પણ તમે ધીરજ રાખશો તો બધા ધાંધલનું મૂળ નજીવું છે, એ મૂળ આપોઆપ સૂકાઇ જવાનું છે, અને તે વખતે બધું ઠેકાણાસર આવી જશે. મુંબઈમાં રહેતો એક જુવાન છોકરો રામગઢમાં આવીને ગમે તેવી વાતો સમજાવે, અને તમે બધા હિંદુ પાદશાહીની વાતોથી અંજાઇને ગમે તેમ બોલો, પણ એ બધુંય મિથ્યા છે; પણ મારા કહેવાથી તમે ધીરજ રાખવાના નથી એ હું જાણું છું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વાણિયાએ કહ્યું: "આમાં ધીરજની વાત નથી મહેતાજી! પહેલાં મુસલમાનોએ અમાસનો અણોજો તોડ્યો, પછી આપણે મળ્યા છીએ. હવે તો એમની સાથેનો વહેવાર બંધ કર્યે જ છૂટકો છે."

બીજી પણ થોડી ચર્ચા થઈ પણ છેવટે તો મુસલમાનો સાથેનો વહેવાર બંધ કરવાનું ઠરાવીને સૌ ઊઠ્યા.

અને તે દિવસથી બેઉ કોમોના માનવીઓની આંખો પરસ્પર લઢવા લાગી.

(૫)

સલમાન જાણતો જ હતો કે હવેથી પોતાનું તેલ ગામમાં કોઇ લેવાનું નથી, ખોળ રબારી–ભરવાડ ખરીદવાના નથી, તલ-મગફળી કોઈ વાણિયો ધીરવાનો નથી, ખેતીની નીપજ રામગઢમાં વેચી શકાવાની નથી; અને બીજા મુસલમાનો પણ એવી જ પોત-પોતાની ગૂંચવણ કલ્પી શકતા હતા. તેમને માટે બહિષ્કારનો આવો અનુભવ પહેલી જ વારનો હતો. તેથી તેઓ ગૂંચવાતા હતા; પરન્તુ અભરામ તેમને ગૂંચવણમાંથી માર્ગ ચીંધી બતાવવા ક્યાં ઓછો બુદ્ધિશાળી હતો? રામગઢ મુંબઈ જેવું મોટું હોય કે અરધી વસતી મુસલમનાની હોય તો મુસલમાનોને વેપારધંધા માટે કશી હરકત ન પડે; પણ અહીં પોતાની કોમની વસતી ઓછી હતી. નજીકના અમદાવાદમાં કાંઈ મુસ્લિમ વસતી ઓછી નહોતી. ત્યાંના ઇસલામી ભાઇઓ બધી મદદ કરવા તૈયાર હતા. તેઓ બધા પ્રકારની મદદ આપવાનું પોતે કરેલાં ભાષણોમાં પણ કહી ગયા હતા. રામગઢના કોઈ પણ ઈસલામી બિરાદર માટે અમારા બધા દરવાજા ખુલ્લા છે અને અમે હરેક મદદ તેમને કરીશું એવાં વચનો તેઓ આપી ગયા હતા. અભરામની તબિયત નબળી હતી, પણ હમણાં તે એવા ઉત્સાહમાં રહેતો કે તેને તબિયત ખરાબ હોવાનો ખ્યાલ પણ રહેતો નહિ. તરત મામાને અને બીજા બેત્રણ મુસલમાનોને લઇને તે અમદાવાદ ગયો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ઓળખીતા કોમી વેપારી બિરાદરોની આગળ તેમણે પોતાની મુશ્કેલીઓનું નિવેદન કર્યું. વેપારીઓએ મદદ આપવાની હા કહી. તેઓએ અનાજ, તેલ, કપાસિયા, ખોળ જે કાંઇ વસ્તુઓ વેચવાની હોય તે વેચી આપવાની અને તલ, મગફળી, વગેરે જોઇતી વસ્તુઓ આપવાની તથા ધીરવાની હા કહી. એ ગોઠવણ થવાથી તેમની બધી ગૂંચવણ ટળી ગઇ. સલમાનને પણ ભાણેજની બુદ્ધિ, બોલવા–ચાલવાની આકર્ષક ઢબ અને તેની લાગવગની પ્રશંસા કરવી પડી.

ગામના વેપારીઓ આશ્ચર્યથી ચમકતા હતા. મુસલમાનને ઘેર કોઈ કારણે જવું ન પડે તે માટે તેમણે પણ હવે વેપારની ચીજો વગેરે માટે અમદાવાદ સાથે સંબંધ વિસ્તાર્યો હતો. તેલ ને ખોળ તેઓ અમદાવાદથી મંગાવી વેચતા હતા, અને દાણાદૂણી તો કાંઇક જ વાર નજીકને ગામડેથી લાવવા પડતાં. ગામના બીજા ખેડૂતો વાતો કર્યા કરતા, પણ જદુરામ મહેતાજી ન તો જરી યે ચમકતા કે ન તો કશું બોલતા. સ્થિતપ્રજ્ઞની દૃષ્ટિએ આ બધું મૂગે મોઢે તે જોયા કરતા. હમણાં હમણાં તેમને એક બીજી ચિંતા પણ વળગી હતી. તેમનો દૌહિત્ર લાલુ વારંવાર માંદો પડી જતો હતો. અઠવાડિયું તેને તાવ આવતો, પંદર દિવસ સાજો રહેતો, વળી પાછો તાવ આવતો, શરીર પીળું પડતું જતું. જો કે ખોરાક તો તે બરાબર લેતો. તેની તબિયત પાછળ મહેતાજીનું ચિત્ત વધારે રોકાઈ રહેતું; એટલે બીજી ભાંજગડ માટે તેમને જોઈતી સ્વસ્થતા મળતી નહિ.

(૬)

ત્રણેક માસ એ જ રીતે ચાલ્યા ગયા હિંદુ-મુસલમાન વસતી પોતપોતાના પગ ઉપર જ સ્વતંત્ર ઊભી રહેતી હોય એમ લાગતું, પણ અંદરખાને થઇ રહેલા અનુભવો જુદા જ પ્રકારના હતા. વેપારીની દુકાનેથી લોકોને મળતું તેલ પહેલાં કરતાં મોંઘું પડતું, અને વળી તે ભેળસેળવાળું આવતું હતું તેનો તેમનો અનુભવ હતો. એવો જ અનુભવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોળના સંબંધમાં રબારીઓને થતો હતો. સલમાને જ્યારે પહેલવહેલું તેલ અમદાવાદ વેચવા મોકલ્યું ત્યારે ભાવ ઓછો ઊપજ્યો હતો અને તેલ લઈ જવાનું ખર્ચ માથે પડ્યું હતું. પરંતુ પછી તેને સમજ પડી કે અમદાવાદમાં તો મગફળીના તેલની ભેળસેળવાળું તેલ ચોખ્ખા તલના તેલને નામે વેચાય છે; એટલે પોતાના આડતિયાને કહેલું કે તેલ ચોખ્ખું છે, પણ તેણે તે માનેલું નહિ. આથી સલમાને પણ ભેળસેળ કરીને જ તેલ વેચવા મોકલવા માંડ્યું હતું.

એક મુશ્કેલી એ પણ તે અનુભવતો હતો કે તેલ એકઠું કરી રાખીને સારો ભાવ ઊપજે ત્યારે વેચવાનું તેનાથી બનતું નહિ; કારણ-કે તેલ મળે તો જ આડતિયો તલ કે મગફળીનું ગાડું ભરી આપતો. તે સલમાનને વધુ પડતો માલ ધીરવાની ના કહેતો. શરૂઆતમાં સલમાનને ધીરવાનું આશ્વાસન મળેલું, પણ પછી એ આશ્વાસન નિષ્ફળ નીવડતું હોય એમ તે જોતો હતો. તેણે કહ્યું: ' રમજાનભાઇ! અમે તમારા ઈસલામી ભાઇ છીએ અને તમારે આધારે અમે ટકી શકીએ છીએ. થોડી ધીરધાર કરશો તો અમે તમારા પૈસા ખોટા નહિ કરીએ. ”

“ પણ વ્યાજ ખાવાનું મારે હરામ છે, એટલે હું કોઇને ધીરતો નથી. ”

“ વગર વ્યાજે પણ અમ જેવા માટે થોડો ઉધારો કેમ ન રાખો ? ”

“ એમ પૈસા રોકાઈ રહે, તો વેપાર કેમ ચાલે ? આડતિયા માલ મોકલે છે ને તરત હૂંડી લખે છે. માલ વેચાયો ન હોય ને પૈસા માગે. એ બધી જોગવાઈ કરવી મુશ્કેલ બને છે, એટલે શું કરું ? ”

“ પણ અમે તમારા ઇલામી બિરાદર છીએ, એટલું તો ધ્યાનમાં લ્યો. ”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આજે જમવાનું મારે ત્યાં રાખજો, પણ વેપાર એ તો વેપાર. અને અમારું પેટ પણ એ જ વેપાર ઉપર રહેલું છે ને?"

સલમાન ચૂપ બની ગયો. પેટ અને કોમી બિરાદરી વચ્ચેનું અંતર લાંબું હતું તે તેને સમજાયું. તે તલનું ગાડું ભરી જવા આવ્યો હતો, પણ માત્ર બે મણ તેલ લાવેલો, અને ઉધારો રહી શક્યો નહિ, એટલે માત્ર બે ગૂણી તલ ગાડામાં નાંખી પાછો ફર્યો.

(૭)

સલમાન ધીરે ધીરે ગાડું હાંકતો રામગઢ તરફ ચાલ્યો જતો હતો. રમજાને પોતાનો બોલ પાળ્યો નહિ, તેથી તે જરા ગમગીન બની ગયો હતો. વળી પાછો અબ્રામને તેડી જઇને બીજા કોઈ મુસ્લિમ વેપારી સાથે નાતો બાંધવાનો તે વિચાર કરતો હતો. એટલામાં કોઇ બીજું ગાડું આવતું હોવાનો ખખડાટ તેણે સાંભળ્યો અને પાછું વાળીને જોયું. "અહો નેમચંદ શેઠ! અમદાવાદથી આવ્યા?" સલમાને તરત પૂછ્યું.

ગાડું કશાક માલથી ભરેલું હતું અને તે ઉપર નેમચંદ બેઠો હતો, તેણે જવાબ આપ્યો: "હા ભાઇ! હવે પહેલાં કરતાં અમદાવાદના ફેરા થોડા વધ્યા છે."

"એ તો અમે જાણીએ જ છીએ, તમારે ને અમારે બેઉને પણ. કહો, શો માલ લાવ્યા?"

"કપાસિયા ને તેલ."

"તેલ શા ભાવે મળ્યું?"

"સવા પાંચે"

"મિલનું કે ઘાણીનું?"

"અસલ ઘાણીઉતાર માલ આ વખતે તો લીધો છે."

"અને કપાસિયા?"

"દોઢ રૂપિયે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"માલ કેવો ?"

"સરસ માલ. આ રહ્યો જોવો હોય તો."

સલમાન ગાડું થોભાવીને ઊતર્યો અને નેમચંદના ગાડામાં હાથ ખોસીને મૂઠીભર કપાસિયા કાઢતો બોલ્યો : "માલ જોઈને પણ કરવાનું શું ? તમે આપવાના નહિ, અને અમે લેવાના નહિ હા, માલ તો સારો છે" સલમાને કપાસિયા ગાડામાં પાછા નાંખ્યા, પણ તે વખતે તેણે જોયું કે તેલના જે ડબા પોતે રમજાનને વેચાતા આપ્યા હતા તે જ ડબા નેમચંદે ખરીદ્યા હતા. તેણે પૂછ્યું. "તેલ કોને ત્યાંથી લીધું ?"

"રમજાનને ત્યાંથી."

જરૂર એ જ ડબા ! રમજાને સાડા ચારે સલમાન પાસેથી લીધેલું તેલ પાછું રામગઢના જ વેપારીને સવા પાંચે વેચાતું આપ્યું હતું; અને એ વેપારી તે છ રૂપિયાને ભાવે વેચવાનો હતો ! સલમાનના મોં પર કાળાશ છવાઈ ગઈ. રામગઢનું સાડા ચાર રૂપિયાના ભાવનું તેલ રામગઢમાં જ પાછું છ રૂપિયાના ભાવે વેચાવાનું હતું ! દોઢ રૂપિયો બે વેપારીઓએ વહેંચી લીધો ! ખોટ ગઇ એક પોતાને અને બીજી રામગઢની વસતીને.

"કેમ સલમાનભાઇ ! શું લાવ્યા ?" સામેથી આવતા હુસેને પૂછ્યું, અને વિચારમગ્ન સલમાનનું ધ્યાન તેની તરફ ખેંચાયું.

"કેમ હસન ! ક્યાં ચાલ્યો ?"

"અમદાવાદ જઉં છું; કપાસિયાનું ગાડું વેચવા. ગાડું પાછળ આવે છે."

"કાંઈ લાવવું ય હશે."

"ડબો ઘી લઇ આવીશ અને એક સારો ધાબળો લાવવો છે. શિયાળો આવે છે, ત્યારે ટાઢમાં હેરાન થઇએ છીએ."

"ઠીક...ઠીક, હું તો ફક્ત થોડા તલ લાવ્યો છું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરી પાછો સલમાન વિચારમાં પડી ગયો. ગામના કપાસિયા અમદાવાદ જાય, અને એ કપાસિયા વેપારી ત્યાંથી લાવીને ગામમાં વેચે રબારી ભરવાડ એ કપાસિયા વેચાતા લે પણ હુસેન પાસેથી ન લે અને તેને ઘી કે ધાબળો જોઈએ તે તેના બદલામાં હુસેનને ન આપે !

આમ વર્ષો સુધી ચાલ્યા જ કરે તો આગળ જતાં શું થાય તેટલો લાંબો વિચાર સલમાન કરી શકતો નહોતો, પણ તેને એટલું તો સમજાતું હતું કે આ રીતે રામગઢને નુકસાન થતું હતું અને અમદાવાદના વેપારીઓને લાભ થતો હતો.

એક વાર ફરીથી અભરામને અમદાવાદ તેડી જઈને સલમાને બીજા એક મુસ્લિમ વેપારી સાથે સંબંધ બાંધ્યો એ સંબંધમાં પણ તેને રમજાનના જેવો જ અનુભવ થયો. વેપારમાં લાભ મેળવવાની નજર જેવી હિંદુ વેપારીમાં હોય છે તેવી જ મુસ્લિમ વેપારીમાં પણ હોય છે એમ તેણે જોયું કેવળ કોમી બિરાદરીને નામે વેપારનો લાભ ખોવાની તત્પરતા તેણે એ બીજા સંબંધમાં પણ ન જોઈ; પણ હવે બીજું શું થાય ? જેમ ગાડું ચાલતું હતું તેમ ચલાવ્યે રાખવાનો જ એક માર્ગ ઉઘાડો હતો.

લાગણીનાં પૂર ઊભરાય છે ત્યારે જુદાં હોય છે, થાળે પડે છે ત્યારે જુદાં હોય છે અને શમે છે ત્યારે પણ જુદાં હોય છે. ચારેક માસ થઈ ગયા, એટલે રામગઢની બેઉ કોમોની લાગણીનાં પૂર થાળે પડ્યાં હતાં. બેઉ કોમોનો પરસ્પરનો બહિષ્કાર ચાલુ હતો. અમાસનો અણોજો હિંદુ ખેડૂતો પાળતા અને મુસ્લિમો ન પાળતા.

છતાં વિનાકારણે હળ જોડીને દેખાવ કરવાનો તરવરાટ હવે દેખાતો ન હતો. મસીદમાં એકઠા થઈને ધડભાંજો કરવાનું તેમણે ઓછું કરી નાંખ્યું હતું, અને અભરામ જુમાની નમાજને દિવસે મસીદમાં કોઈ વાર પાંચ-સાત જણને કે કોઈ વાર બે-ચાર જણને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોતો. લાગણીનાં પૂર ઓસરતાં જોઇને એક વાર ફરીથી અમદાવાદથી થોડા કોમી બિરાદરોને બોલાવી લાવીને ભાષણ કરવાનો તેનો વિચાર હતો; પણ હમણાં તેની તબિયતે ઊથલો ખાધો હતો. મુંબઈથી આવ્યો ત્યારે તેની ઊધરસ મટી ગઇ હતી, પછીના બે મહિના પણ તેને સારું રહ્યું હતું; પણ થોડા વખતથી પાછી તેને ઊધરસ આવ્યા કરતી હતી. સિગારેટો ઓછી પીવાની મામાની સલાહ તેને ગમતી, પણ તેનાથી તેમ બની શકતું નહિ. તબિયત જરા સુધરે, એટલે રામગઢમાં ઇસ્લામીઓની એક મોટી સભા ભરવાનો તેનો વિચાર હતો.

(૮)

હરિશંકર બીજે-ત્રીજે દિવસે જદુરામ મહેતાજીને ત્યાં આવતો. તે આવતો'તો ખાટલાવશ પડેલા લાલુની તબિયત જોવાને બહાને, પણ ખરી રીતે તે મહેતાજીને રામગઢના હિંદુઓના સંગઠનની અને મુસ્લિમોના સજ્જડ બહિષ્કારની વાતો ઉલ્લાસભેર કરવા જ આવતો. તે સલમાનને તેલ વેચવા ને તલ ખરીદવા અમદાવાદ જતો જોઇ મલકાતો, પીંજારાનો પૂણીઓ બનાવવાનો ધંધો બંધ પડ્યો તે જોઇને ખુશ થતો, વેપારીઓ મુસ્લિમોની ચીજો ખરીદવાને બદલે અમદાવાદથી ખરીદી લાવતા તે જોઇ હરખાતો; પણ રબારીઓને અમદાવાદનો મોંઘો ખોળ વેચાતો લેવો પડતો અને લોકોને મોંઘું ને ભેળસેળવાળું તેલ ખાવું પડતું, તેથી તેને કશું લાગતું નહિ! ઈતિહાસ તેને કંઠાગ્ર હતો, પણ સામાજિક અર્થશાસ્ત્ર ઉકેલવાની આવડત તેનામાં નહોતી; ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તેને એવું શિક્ષણ મળ્યું પણ ક્યાંથી હોય?

હરિશંકરે મહેતાજી પાસે આવતાં વેંત જ પારાયણ શરુ કરી: "આજે પેલા હસનને ક્યાંયથી અજમો વેચાતો ન મળ્યો, એટલે હવે પેલો અભરામ ગામમાં એક મુસ્લિમ ગાંધીની દુકાન ઉઘાડવાનો વિચાર કરે છે, મહેતાજી!"

"એ કશી વાત મને ન કહેશો, માસ્તર! આજે મને કશું ગમતું નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કેમ શું છે?"

"લાલુની તબિયત વધુ બગડતી જાય છે. કાલથી તેને પેટમાં કોઈકોઈ વાર ચૂંક આવે છે, અને બહુ જ પીળાપીળા ઝાડા થાય છે."

મહેતાજીના વદન પર મૂર્તિમંત ચિંતા પથરાયેલી જોઈને હરિશંકરમાં દિલસોજી પ્રકટી. તેણે કહ્યું: "તો પછી તેને અમદાવાદ લઇ જઇને દવા કરાવવી જોઈએ."

"પણ મારાથી એ બધું શી રીતે થાય? મેં મુંબઇ રામશંકરને લખ્યું, કે 'તું આવે તો લાલુને અમદાવાદ લઇ જઈએ,' પણ તે કહે છે કે, 'મને રજા મળતી નથી' બિચારી ગંગા બહાવરી બહાવરી ફરે છે, અને તેને જોઇને મારું કાળજું કંપે છે."

"અમદાવાદ ન જવાય તો કંઇ નહિ; અમદાવાદથી એકાદ ડાક્ટરને અહીં બોલાવી લાવીએ અને તેની દવા કરીએ. પૈસા ખર્ચવા પડે, પણ......"

"પૈસાને કોણ રડે છે, ભાઈ! પણ અહીં એકાદ છોકરો હોય, તો તે બધું કરે; મને આંખે પૂરું દેખાય નહિ, હું શું કરું?"

"કહો તો હું અમદાવાદ જઉં અને ડાક્ટરને બોલાવી લાવું."

"તો તમારો પા'ડ. ભલે ગમે તે ફી લે, પણ કોઇ સારા અનુભવી ડાક્ટરને લઈ આવો."

મહેતાજી સહેજમાં તો ગભરાય તેવા નહોતા, પણ અત્યારે ખૂબ ગભરાયેલા હોય એમ માસ્તરને લાગ્યું; પણ ગભરાઇ જવાય તેવી જ લાલુની સ્થિતિ હતી. બે મહિનાથી તે માંદો હતો, ખૂબ ઓસડવેસડ કર્યાં હતાં, હવે ઘરને ઓસડે લાલુનું દરદ મટે તેમ લાગતું નહોતું; અને આ નાના ગામમાં વૈદ-ડાક્ટરનું સાધન નહોતું. દુ:ખિયારી વિધવા યુવતીનો એકનો એક પુત્ર-આંધળીની આંખ જેવો-તે પોતાને ઘરઆંગણે ખાટલે પડ્યો હતો, તેમાંથી કાંઈ અવળું થાય તો મહેતાજીને પણ જીવતાં મોત આવ્યા જેવું જ દુઃખ લાગે ને?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૯)

"મામા!" અભરામે સલમાનને કહ્યું: "આજ નમાજ વખતે બધા ય આવે એમ કહાવજો. મારે બધાને જાગતા કરવા છે."

"શા સારુ?"

"જોયું નહિ? હુસેનના છોકરાને પેટમાં ચૂંક આવતી'તી, અજમો જોઇતો'તો, પણ કોઇ વેપારીએ ન આપ્યો. એક રીતે એ ઠીક જ થયું છે. કોમ ઊંઘવા માંડે, ત્યારે તેને જાગ્રત કરવાને એવા બનાવો જરૂરી હોય છે."

"પછી કરવું છે શું?"

"અહીં એક મુસ્લિમ ગાંધીની દુકાન નંખાઇ જશે. હું અમદાવાદ જઈને બધી ગોઠવણ કરી આવીશ."

"હવે વાત મૂક, જોયું એ અમદાવાદ. વેપારી માત્ર સરખો, હિંદુ કે મુસલમાન. અહીં બાર-પંદર મુસ્લિમ ઘરમાં એનો વેપાર કેવોક ચાલશે?"

"નહિ ચાલે, તોય કેવળ કોમની ખાતર તે દુકાન ચલાવશે જ."

"હું એ વાત માનતો નથી, મને તો કયારનો અનુભવ થઇ ગયો છે."

"મામા! દીવો ઝાંખો પડવા માંડે ત્યારે સમજવું કે તેલ ખૂટયું છે, એટલે નવું તેલ પૂરવું પડે. કાલે અમાસ છે; વળી ફરીથી સરઘસ કાઢીને વાવણીનાં હળ જોડાવવાં છે; અને તે માટે જ મારે આજે સાંજે ભાષણ કરવું છે, બધાને મસીદમાં એકઠા કરીને."

"વાવણીનું મુહૂરત તો બીજનું છે."

"પણ આપણે તો કાલે જ વાવણી કરાવવી છે અને હિંદુઓનો અણોજો ભાંગવો છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સલમાનને લાગ્યું કે અભરામને એક જાતની લત લાગી છે. માત્ર વારેવારે ચાવી ચડાવીને લોકોને ઊભા રાખી શકાય નહિ એમ તેને સમજાતું હતું. લોકો પોતાની મેળે ઊભા રહે તે માટે ખુદ લોકોમાં અને તેમને ઊભા રાખવા માટેના હેતુમાં કાંઇક બળ જોઇએ. કેવળ લાગણીની ચાવી ચડાવવાથી એ બળ ન આવે; તેથી જે કાંઇ થોડું બળ આવે તે તરત ખપી જાય કે વેરાઇ જાય. આથી જ તેને અભરામની વાત ગમતી નહોતી. તોય તે બે-પાંચ ઘેર જઈને નમાજ વખતે બધાને મસીદમાં આવવાનું કહી આવ્યો.

(૧૦)

છેક સાંજે જ્યારે મસીદમાં અભરામ જુસ્સાપૂર્વક ભાષણ કરી રહ્યો હતો અને દસ–બાર જણ તે સાંભળી રહ્યા હતા, ત્યારે હરિશંકર અમદાવાદથી એક વૃદ્ધ ડાકટરને તેડીને ગામમાં આવી રહ્યો હતો. સ્ટેશન પર મહેતાજીએ વખતસર ગાડું મોકલ્યું હતું. બાંધેલી સડક વિનાના રસ્તા પર ગાડું ચાલતાં ડાકટરને જરા હડદો ન લાગે તે માટે ગાડામાં ગાદલું નાંખી તકિયા મૂક્યા હતા, અને ગાડા માથે છાંયો પણ કરાવ્યો હતો. મસીદ પાસેથી ગાડું પસાર થતાં ગાડામાં બેઠાં બેઠાં હરિશંકરને કાને અભરામની ગર્જના પડી રહી હતી.

ડાકટરે હરિશંકરને સહજ પૂછ્યું : "તમારા ગામમાં ય-ભાષણ થતાં લાગે છે !"

"ભાષણ શું, સાહેબ ! ગામમાં કુસંપ પેઠો છે. હિંદુ–મુસલમાનને તકરાર ચાલે છે. અત્યારે મુસલમાનો મસીદમાં એકઠા થયા હશે, અને એકાદ જણ ભાષણ કરતો લાગે છે."

"કોમી કુસંપ, એ તો બહુ જ ખરાબ." ડાકટર સહજ બોલ્યા.

મહેતાજીનું ઘર આવ્યું એટલે હરિશંકર અને ડાકટર ઊતરી પડ્યા. મહેતાજી ઓટલે જ ઊભા હતા, તેમણે ડાકટરને નમસ્કાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યાં. ડાકટર પારસી જેવા લાગતા હતા, પણ મહેતાજીને પછી ખબર પડી કે ડાકટર યાહુદી છે અને બેન્જામીન સાહેબ એવું તેમનું નામ છે.

ડાકટરે લાલુની તબિયત બારીકીથી જોઇ. અપચાને લીધે થયેલો કમળો એવું ડાકટરે નિદાન કર્યું. તરત એક ઈંજેકશન આપ્યું અને રાતે પીવાની દવા પણ આપી. દરદીને ખાવા શું આપવું, કેટલું આપવું, કેવાં ચિહ્નો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું, એ બધી બાબતની ડાકટરે મહેતાજીને સમજ આપી. ડાકટરે જ્યારે કહ્યુંકે " દરદ જૂનું થયું છે ખરું, પણ ચિંતા જેવું નથી; જેટલા મહીનાની માંદગી ગઇ છે, તેટલા જ બીજા મહીનાની માવજત હવે જોઇશે, પણ કશો ભય નથી " ત્યારે મહેતાજીના જીવમાં જીવ આવ્યો. લાલુના ઓસીકે આખું ઓઢીને બેઠેલી ગંગાના મોં પર પણ પ્રસન્નતા પથરાઈ.

ડાકટરને વળતી ગાડી સવારે મળે એમ હતું, એટલે રાતવાસો રામગઢમાં કરવાની જ વ્યવસ્થા ધારીને ડાકટર આવ્યા હતા, અને સાથે નાસ્તો પણ લેતા આવ્યા હતા. રાતવાસો રોકાવું પડે તેમ હોવાથી ડાકટરે ફીનાં ત્રીસ રૂપિયા માંગ્યા હતા અને તે હરિશંકરે કબૂલ રાખ્યા હતા. ડાકટર બધી સમજ પાડીને ઊઠ્યા ત્યારે રાતના આઠ વાગવા આવ્યા હતા. તરત મહેતાજીએ દસ દસ રૂપિયાની ત્રણ નોટો ડાકટરના હાથમાં મૂકી દીધી.

પછી ડાકટરને હરિશંકર નિશાળમાં લઈ ગયો. નિશાળનું નવું બંધાવેલું મકાન હવા-ઉજાસવાળું સ્વચ્છ હતું. એટલે ત્યાં જ ડાકટરને ફાવશે એવી તેની ગણતરી હતી. નાના ગામમાં મોટા માણસના ઉતારાની તરખડો ઘણી હોય છે, પણ એ તરખડ આવે વખતે કરવી જ પડે છે; અને છતાં મહેમાનને અગવડ પડતી હોવાની ભ્રાંતિ ગામડાના વાસીઓને રહ્યા કરે છે. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હરિશંકરે આ યાહુદી ડાકટરમાં એટલી વિશેષતા જોઇ કે પોતા માટેની બધી વ્યવસ્થામાં કશીયે ખામી કે અગવડ હોવાનું ડાકટરે એક વાર પણ કહ્યું નહિ. જે કાંઇ વ્યવસ્થા હતી તે માટે "ઠીક છે, બરાબર છે, સઝાની છે" એવા જ ડાકટરના ઉદ્દગાર હતા.

(૧૧)

રાતનો એકાદ વાગ્યો હશે, તે વખતે ડાકટરના બિછાનાના ખંડની બાજુના ખંડમાં પથારી કરીને સૂતેલો હરિશંકર ઊંઘમાંથી જાગી ગયો. કોઈ બારણું ધબધબાવતું હતું, અને 'માસ્તર, માસ્તર' કહી પોતાને બોલાવતું હતું એમ તેણે સાંભળ્યું. સ્વાભાવિક રીતે જ તેણે માન્યું કે લાલુની સાંદગી વધી હશે, અને કોઇ બોલાવવા આવ્યું હશે "ઉઘાડું છું" કહી તે બારણું ઉઘાડી બહાર આવ્યો અને જોયું તો સલમાન આવ્યો હતો, અને તેણે જ પોતાને જગાડ્યો હતો.

"માસ્તર! ડાકટર સાહેબ જાગે છે?" સલમાને પૂછ્યું.

"ના, ઊંઘી ગયા છે."

"ત્યારે જગાડોને ભાઈસા'બ! મારા ભાણેજની માંદગી એકદમ વધી ગઇ છે, લોહીની ઊલટી થાય છે, મારે ડાકટરને ઘેર તેડી જવા છે."

હરિશંકરને એ અભરામ સાંભર્યો કે જેણે રામગઢમાં આ ઝઘડો મચાવ્યો હતો. તેણે કહ્યું: "અત્યારે ડાકટરને જગાડાય નહિ, સવારે આવજો."

"પણ ભાઇસા'બ......"

એટલામાં અંદરથી ડાકટર જ બોલ્યા: "હું જાગું છું, માસ્તર! જે હોય તેને અંદર બોલાવો."

હવે સલમાનને ડાકટર પાસે લઇ ગયા વિના હરિશંકરનો છૂટકો નહોતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડાક્ટર શાલ ઓઢીને બિછાનામાં બેઠા હતા. સલમાને અંદર આવી ડાક્ટરને સલામ કરીને અભરામની માંદગીની વાત કહી. મુંબઈમાં તેને ઊધરસ અને તાવ લાગુ પડેલાં, દવા કરવાથી તાવ ઊતરી ગયેલો, માત્ર સહેજ ઊધરસ આવતી. રામગઢમાં તે ચારેક મહિનાથી હવાફેર કરવા આવ્યો હતો, તેમાં ગઈ કાલે મસીદમાં ભાષણ કરતાં કરતાં તેને જોરથી ઊધરસ આવી ને મોંમાંથી લોહીનો કોગળો નીકળી પડ્યો હતો! તેને ઘેર લઈ ગયા પછી પણ બેએક વાર લોહી પડેલું; આથી સલમાન ગભરાયો હતો અને ગામમાં ડાક્ટર આવેલા હોવાનું જાણી અત્યારે તેમને બોલાવવા આવ્યો હતો.

બધું સાંભળી રહીને ડાક્ટરે કહ્યું: "ગભરાશો નહિ. હું આવું છું."

"સાહેબ! ફી કેટલી આપવાની? હું ગરીબ માણસ છું."

"પાંચ રૂપિયા તો આપી શકશો ને?"

"જી હા." કહી સલમાન ખુશ થતો બહાર નીકળ્યો, અને ડાક્ટરે ઊઠી કપડાં પહેરવા માંડ્યાં.

હરિશંકરે ધીરે સ્વરે ડાક્ટરને કહ્યું: "સાહેબ! આપ ત્યાં ન જાઓ તો સારું."

"કેમ વારુ?"

"અમે ગામના મુસલમાનોનો બહિષ્કાર કર્યો છે."

"પણ મેં ક્યાં તેમનો બહિષ્કાર કર્યો છે?"

"પણ આપ મારા બોલાવ્યા આવ્યા છો, એટલે આપ ત્યાં ન જઈ શકો; ન જાઓ તો ઠીક."

ડાક્ટર જરા ઉશ્કેરાઈને બોલ્યા: "તમે મને અહીં ફી આપીને લાવ્યા છો, એટલે હું તમારો વેચાયેલો માણસ બની જતો નથી, સમજ્યા?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એમ નહિ, પણ આપ ન જાઓ, તો ફીના પાંચ રૂપિયા હું આપને આપીશ."

"માસ્તર! પણ એ ફીથી તમે મારી માણસાઈ વેચાતી નહિ લઈ શકો. ડાકટર તરીકેની મારી ફરજ તમે મને નહિ ભુલાવી શકો. હું સૌથી પહેલો માણસ છું, પછી ડાકટર છું અને છેલ્લો યાહુદી છું."

હરિશંકર ચૂપ બની ગયો અને ડાકટર કપડાં પહેરી બહાર નીકળ્યા. સલમાન બારણા પાસે ઊભો હતો, તેણે માસ્તર અને ડાકટરની વાતો સાંભળી હતી અને તેનું અંતર ડાકટરના શબ્દોથી દ્રવી ગયું હતું: "પહેલો માણસ, પછી ડાકટર, છેલ્લો યાહુદી!"

સલમાને એક હાથમાં બળતું ફાનસ અને બીજા હાથમાં ડાકટરની બેગ ઊંચકી લીધાં.

ડાકટરે અબરામને જોયો. તે ફિક્કો પડી ગયો હતો. તેની માંદગીની વિગત પૂછીને ડાકટરે તત્કાળ પીવાની ને સૂંઘવાની દવા તો આપી, પણ કહ્યું કે "તમે બીડી પીવાનું અને બહુ બોલવાનું બંધ કરો, તમને ફરીથી ચાલુ દવાની મદદની જરૂર છે; માટે કાં તો અમદાવાદ આવીને રહો કે પછી તમારે ઘેર મુંબઈ જાઓ."

"પણ લોહી પડે છે, સાહેબ!" સલમાને ચિંતાતુર સ્વરે કહ્યું.

"મેં આપેલી દવાથી હવે લોહી નહિ પડે, પણ લાંબી સારવાર જોઈશે."

"સારું, સાહેબ!" તત્કાળને માટે તો સલમાનનું હૈયું હેઠું બેઠું, અને તેણે ડાકટરના હાથમાં પાંચ રૂપિયા મૂકતાં કહ્યું: "સાહેબ! આપે આજે બે દરદીઓની દવા કરી."

"હા, એક પેલા ડોસાના છોકરાની અને બીજી તમારા ભાણેજની."

"એમ નહિ સાહેબ! એક તો તમે મારા ભાણેજની દવા કરી અને બીજી મારી દવા કરી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તમારી દવા ?"

"હા, દવા તો તમે માસ્તરને આપી છે, પણ એ દવાએ ગુણ કર્યો છે મને; માસ્તરને તો તેનો ગુણ લાગે ત્યારે ખરો."

"તમે શું કહો છો, તે હું સમજતો નથી."

"આપે કહ્યું કે આપ પહેલા માણસ, પછી ડાકટર અને છેલ્લા યાહુદી છો. માણસની માણસાઇ એ પહેલી હતી, તો જ તમે ઊંઘમાંથી ઊઠીને આટલું ચાલી અમારી ગભરામણ ટાળી. હું માનતો હતો કે હું પહેલાં ઈસલામી હોવો જોઈએ, હવે મને લાગ્યું છે કે દરેક માણસ પહેલો માણસ જ હોવો જોઈએ."

"એ જ સાચી સમજણ છે. માણસની ફરજ માણસ તરીકે માણસની સાથે રહેવાની છે. તમારા ગામમાં કુસંપ ચાલે છે તેટલા માટે હું કહું છું."

"હા સાહેબ, પણ હવે કુસંપ નહિ રહે. અમે બધા દરદી હતા, આપના શબ્દોથી મારું દરદ તો મટી ગયું છે."

"ખુદા મહેરબાન છે!" કહી, ડાકટર સંતુષ્ટ વદને ચાલતા થયા. પાછળ સલમાન બેગ અને ફાનસ લઈને તેમને નિશાળ સુધી પહોંચાડી ગયો.

(૧૨)

સવારમાં ડાકટર જવાના હતા, તેથી જદુરામ મહેતાજી ડાકટરને મળવા આવ્યા હતા. લાલુની તબિયત રાતે સારી રહી હતી, તેથી તે ડાકટરનો આભાર માનવા અને બીજી દવા લેવા આવ્યા હતા. સલમાન પણ અભરામની સારવાર બાબત કાંઈ પૂછગાછ કરવા આવ્યો હતો. હરિશંકર ગાડું જોડાવવા ગયો હતો, પણ તેને વાર થઈ હતી. આજે અમાસનો અણોજો હતો અને સવા રૂપિયો દંડ આપવો પડે તે માટે માસ્તરને કેટલાક ખેડૂતોએ નકારમાં જવાબ આપ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલામાં મહેતાજીને હરિશંકર પૂછવા આવ્યો: " મહેતાજી ! સવા રૂપિયો આપણે ભરીએ તો કોઇનું ગાડું મળે."

સલમાન બોલ્યો: " મહેતાજી ! હું જ ગાડું જોડી લાવું છું. ડાકટર સાહેબને તો હું ઈસ્ટેશન પહોંચાડીશ, તે મારા ગુરુ થયા છે."

" હેં ! " મહેતાજી ચમક્યા.

ડાકટર હસ્યા અને તેમણે મહેતાજીને ગઇ રાતે બનેલા બનાવની વાત કરી.

પછી સલમાને મહેતાજીના હાથમાં અઢી રૂપિયા મૂકતાં કહ્યું: " લ્યો મહેતાજી ! પહેલી વાર મેં અણોજો ભાંગ્યો હતો તેના દંડનો એક સવા રૂપિયો અને બીજો સવા રૂપિયો આજનો અણોજો ભાંગું છું તેનો. આજથી ગામનો કાયદો મારે કબૂલ–હું ગામથી જુદો નહિ."

" સલમાન ! તું સમજી ગયો ? "

" મહેતાજી ! અરધી રાતે મારા ભાણેજની માંદગીમાં મને ધીરજ આપી અને મદદ કરી તે જ સાચો માણસ; હું તેની પાસેથી માણસાઇ શીખ્યો. માણસની સાથે માણસ સંપીને ન રહે તો તેણે માણસાઈ ખોઇ કહેવાય, તે અનુભવ પણ હવે તો બહુ થઈ ગયો."

મહેતાજીની આંખમાં આનંદનાં આંસુ આવ્યાં અને તે બોલ્યા: " પણ સલમાન ! આ બીજો સવા રૂપિયો તો મારે આપવાનો છે. ડાકટરને મારે સ્ટેશને પહોંચાડવા જોઇએ ને ? "

" ના, એ તો હું જ આપીશ. ડાકટર સાહેબ તમારા હતા અને મારા ય થયા છે ને ! "

પછી સલમાન ગાડું જોડી લાવ્યો, અંદર ગાદીતકિયો ગોઠવ્યાં, માથે છાંયો કર્યો. ડાકટર અંદર બેસી પાધરમાં એકઠા થયેલા લોકોને સલામ કરીને ચાલતા થયા.

મહેતાજી આંખો લૂછતા પાછા ફર્યા, અને બોલ્યા : " આજે રામગઢને સાચો ડાકટર મળ્યો; હિંદુ નહિ, મુસલમાન નહિ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયા જેને કંજૂસ માને છે એવો એક યાહુદી! પ્રભુ, તું જ બધે વસેલો છે ને!"

રાત્રે મહેતાજીએ રામગઢનું ગામાતખાતાનું પંચ મેળવ્યું અને મહેતાજીની સૂચનાથી પંચે ઠરાવ્યું કે "કોઈ ખેડૂત કાંઇ ખાસ મુશ્કેલીના કારણસર અણોજો ભાંગે અને તે માટે પંચના શેઠની પહેલેથી પરવાનગી લે, તો તેનો દંડ માફ કરવો."

અને રામગઢ પાછું પહેલાંના જેવું સંપીલું બની ગયેલું જોઇને જદુરામ મહેતાજીના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અપલક્ષણ

(૧)

બેસતા જેઠ મહિનાનો વાદળિયો તાપ હતો. મધ્યાહ્ન થઈ ગયો હતો. ઊની લૂ વાતી હતી. ખેડૂતો ખેતરમાંથી સાંતીડાં સાથે ઘર તરફ પાછા ફરતા હતા. બળદો તાપથી ફુંફાડા મારતા રેબઝેબ થઈ ગયા હતા. ઠંડક શોધતું કૂતરું પ્રાગજી સંઘવીની હાટડીના ઓટલાને છેડે પગ વડે ભોંય ખોદતું હતું.

હરજીવન ટપાલીએ દુકાને આવીને હાક મારીઃ “ અરે સંઘવી, ઊઠો ઊઠો. આજ તો તમારો મનિઑર્ડર લાવ્યો છું.”

સંઘવી ઘેર જમી આવીને શરીરે ટાઢું પંચીઉં લપેટીને દુકાને જરા આડે પડખે થયા હતા એવામાં ટપાલીની હાક સાંભળીને ચડપ બેઠા થતાં બોલ્યાઃ “ મનિઑર્ડર છે ? કોણે મોકલ્યો છે ? ”

હરજીવને મનિઑર્ડરનું ફારમ સંઘવીની સામે ધરતાં હસીને કહ્યુંઃ “ પોતાનાં હોય તે મનિઑર્ડર મોકલે. મારા જેવા અક્કર્મી ઉપર કોઈ થોડો જ મનિઑર્ડર મોકલવાનું હતું! જુઓને, અમદાવાદથી આવ્યો છે; મોકલનારનું નામ છે પ્રોમ...પ્રોમનો, હા હા, પ્રોફેસર મનોરભાઇ તો તમારા દીકરા ને !”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હા બરાબર !" કહેતા સંઘવીએ ફારમ હાથમાં લઈ ઉપર-નીચે જોયું. પચાસ રૂપિયાનો મનિઓર્ડર હતો. સંઘવીએ તુરત સહી કરી આપી અને રૂપિયા ગણી લીધા.

હરજીવન ઊઠીને જતો હતો, તેનો હાથ પકડીને સંઘવીએ તેને રોક્યો અને દાબડામાંથી સાકરિયા ચણાની મૂઠી ભરીને તેના ખોબામાં ઠાલવતાં કહ્યું: "જરા મ્હોં ગળ્યું કરતો જા."

હરજીવને રાજી થતાં થોડા સાકરિયાનો બુકડો મ્હોંમાં મારી બાકીના ગજવામાં ભરી ચાલવા માંડ્યું.

પ્રાગજી સંઘવીની જિંદગીમાં ખરેખર આ એક એવો બનાવ હતો કે તે ઉમંગમાં આવી ગયા વિના રહે જ નહિ.

દશ-બાર વર્ષ પહેલાંની જ વાત. પ્રાગજી સંઘવી બલદાણાના મોટા વેપારી હતા. તે વખતના તેમના વૈભવની ન પૂછો વાત. સંઘવી રૂનો વેપાર કરતા અને સાથી રાખીને ઘરખેડ પણ કરતા હતા. ગામનાં સુખી લેખાતાં વાણિયાનાં ઘરોમાં પહેલા નંબરનું ઘર તેમનું લેખાતું. ઘેર બે દૂઝણી ભેંસો અને બે જોડ બળદ હતા. એક ઘોડો પણ ખરો. પરંતુ પછીનાં બે વરસમાં તેમનો બધો વૈભવ અળપાઈ ગયો. એક વર્ષ નબળું આવ્યું એટલે એક બાજુએ ઘરખેડ માથે પડી. બીજે વર્ષે જમા માંડેલી થાપણો ઊપડી ગઈ એટલે વેપાર ઓછો કરી નાંખવો પડ્યો. તે વખતે ઘરમાંથી જે ધન થયું તે એ પછીનાં આઠ-દસ વરસમાં પણ પાછું ન આવ્યું.

એવા વખતમાં સંઘવી ઘસાયા ખરા, પણ તેમણે ખબરદારીથી વર્તવા માંડ્યું. પોતે પૈસે ટકે ખાલી થઈ ગયા છે એ કોઈની જાણમાં ન આવે એવી રીતે તે બધો દેખાવ રાખવા લાગ્યા. ઘરનો વૈભવ જરાએ ઓછો થવા ન દીધો. "છોકરો હવે અંગ્રેજી ભણતો થયો એટલે ઘરખેડ થોડો જ રાખવાનો છે!" એમ કહી તેમણે ઘરખેડ કાઢી નાંખી ને ખેતરો ભાગથી ખેડવા આપ્યાં, વેપાર કરવા પૈસા

पुस्तकालय
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.
गुरुकुल कांगड़ी

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈએ તે પાસેના લીંબડી ગામમાંથી ખેતર કે ઘરેણાં છાની રીતે ગીરો મૂકીને લાવતા અને મોસમ વીત્યે પાછા આપી આવતા. પણ આવક કરતાં ખર્ચ વધતું હતું અને ઘરની સંપત ઘસાતી જતી હતી તે બીજાં બે વર્ષમાં સંઘવીના ખ્યાલમાં આવી ગયું.

એ જ વર્ષે મનોર મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થયો, અને તેને કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરવા માટે મૂકવાનું થયું ત્યારે સંઘવી ગૂંચવાઈ ગયા. ઘરનું ખર્ચ વેળાસર જોઈ સમજીને તેમણે ઘટાડ્યું હતું, ગર્ભશ્રીમંતાઈનો દેખાવ કરવામાં સાર નથી એ તેમણે જોઈ લીધું હતું, પણ દીકરાને ભણાવવામાં કાંઈ કરકસર થોડી જ થાય? મનોરને ભાવનગરની કોલેજમાં ભણવા મોકલતાં સંઘવીએ ઘરેણું વેચીને તેને બસો રૂપિયા બંધાવ્યા હતા. મનોર ભણવામાં હોંશિયાર હતો, પરંતુ પિતાને વાગેલા ઘા તેણે વેઠ્યા નહોતા કે કરકસર શીખે. બીજા બાપકમાઈવાળા સહાધ્યાયીઓની જેમ તે રહેતો અને તે પૈસા જોઈએ તેમ પિતા પાસેથી મંગાવતો.

મનોરના ભણતરના ખર્ચને પોતાથી હવે પહોંચી વળાશે નહિ એમ પ્રાગજી સંઘવીને ઘણી વાર લાગતું. પણ મનોરની બા કહેતી: "આજ મનોરના ભણતરમાં પૈસા ખર્ચશો તો કાલ દશગણા ઊગી નીકળશે અને તે આપણને જ પાછા મળશે ને? માટે ગમે તેમ કરીને તેને આગળ ભણાવો. આવો હોંશિયાર દીકરો છે એ જ આપણું કાંઈ જેવું તેવું ભાગ્ય છે?"

નાનો-મોટો વેપાર કરીને સંઘવી ઘરખર્ચ જેટલું તો ફૂટી કાઢતા; પરંતુ વર્ષે હજાર-બારસો રૂપિયાની જોગવાઈ દીકરાના ભણતર માટે કરવી એ તેમને બહુ વસમું લાગતું. તેમણે ઘરેણાં તો વેચ્યાં જ હતાં અને હવે એક પછી એક ખેતર વેચીને એ જોગવાઈ કરવી પડતી હતી.

મનોર બી. એ.ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પસાર થયો કે તુરત ધ્રાંગધ્રા, વઢવાણ, લીંબડી જેવાં મોટાં ગામોના શેઠિયાઓની દીકરીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટેનાં કહેણ આવવા લાગ્યાં. ખરેખર, એવાં કહેણોથી ઊપજતું સુખ એક પિતાને માટે માણવા જેવું લેખાય, પણ બિચારા પ્રાગજી સંઘવી તે માણી શકતા નહોતા. ઘર ખાલી કરીને તેમણે દીકરાને ભણાવ્યો હતો; હવે તેનું સગપણ કરીને તેને પરણાવવો કઈ મૂડીમાંથી? ત્યાં તો મુંબઈથી મનોરનો પત્ર આવ્યો કે "મારું સગપણ હમણાં કરશો નહિ, મારે હજી એમ. એ. નો ટર્મ્સ ભરવી છે."

દીકરાને પરણાવવાના ખર્ચની ચિંતાને સ્થાને હવે દીકરાને બે વર્ષ આગળ ભણાવવાની ચિંતા સંઘવી ઉપર પડી. તેમણે દીકરાને પત્ર લખ્યો: "ભાઈ! હવે તને ભણાવવાનું ખર્ચ મારાથી ઊપડે તેમ નથી, તો નોકરી કરવાની સાથે સાથે ભણવાનું બને તો આગળ ભણજે. બાકી મારાથી તને રાતો પૈસો મોકલી શકાય તેમ નથી."

બસ, એ પત્ર મનોરને પહોંચ્યો ત્યારપછી સાડાત્રણ વર્ષે તેનો આ પહેલો મનિઑર્ડર આવ્યો હતો!

એ ગાળામાં મનોર મુંબઈમાં એમ. એ. થયો હતો, એક ધનિક વાણિયાની કન્યાને તે પરણ્યો હતો અને અમદાવાદની કૉલેજમાં નોકરી મેળવી પ્રાધ્યાપક મનોહરલાલ પરાગરાય સંઘવી તરીકે તે વિદ્યાર્થીઆલમમાં પ્રતિષ્ઠિત પણ થયો હતો. તે કોઈ વાર પિતાને મળવા આવ્યો નહોતો કે પત્ર પણ લખતો નહોતો. લગ્નપ્રસંગે પણ તેણે પિતાની હાજરીની જરૂર માની નહોતી, પછી તેણે પિતાને એક પૈસો મોકલ્યો શાનો હોય? પ્રાગજી સંઘવીએ દીકરાને ભણાવવામાં ખર્ચેલા પૈસા ખારા પાટમાં વાવ્યા હોવાનું માનીને ગામમાં એક નાની સરખી કરિયાણું વેચવાની હાટડી નાંખી હતી. બાર વરસનો દીકરો તથા દસ વરસની નાની દીકરીને ઉછેરતા તે ગરીબાઈમાં દહાડા કાઢતા હતા. સાઠની ભરતીમાં આવી ગયા હોવાથી તે નિઃશ્વાસો નાંખતાં હવે જીવનનો આરો શોધી રહ્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

એ વખતે કશો કાગળ-પત્ર નહિ અને મનોર તરફથી એકાએક પચાસ રૂપિયાનો મનિઑર્ડર પોતા પર આવ્યો હતો, એ શું સંઘવીને ભાગ્યચક્રનો સવળો ફેરો ન લાગે?

(૨)

બીજે દિવસે સંઘવીને પુત્રનો લખેલો પત્ર મળ્યો :

"પૂજ્ય પિતાજી! ત્યાં સૌ કુશળ હશો. અહીં કુશળતા છે. આ પત્ર લખવાનું કારણ એ છે કે ચાર દિવસ પછી એટલે કે આવતા શનિવારે મેલમાં નીકળી હું અને મારા એક પ્રાધ્યાપક મિત્ર વીરેન્દ્ર અમીન ત્યાં આવવાના છીએ. ખાસ કામ તો તેમનું છે અને હું તેમની સાથે માત્ર આવવાનો છું. વીરેન્દ્રભાઇ સુખી પાટીદાર કુટુંબના સજ્જન છે, અહીં કૉલેજમાં મારી સાથે ઇકોનોમિક્સના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે અને તે પી. એચ. ડી.ની ડીગ્રી મેળવવા માટે એક થીસીસ-નિબંધ-તૈયાર કરી રહ્યા છે, જેને અંગે તે બે દિવસ માટે આપણા મહેમાન થવાના છે. ત્યાંના મધ્યમ વર્ગના બ્રાહ્મણ, રજપૂત અને વણિક કુટુંબોની કેટલીક માહિતી તેમને પોતાના નિબંધ માટે જોઇએ છે; તે તો હું તેમની સાથે હોઈશ એટલે જુદાં જુદાં કુટુંબો નમૂના તરીકે પસંદ કરીને મેળવી આપીશ. પરંતુ બે દિવસને માટે તે આપણા મહેમાન થાય તે વખતે તેમના ભોજન, નિવાસ, આતિથ્ય વગેરેમાં જરાયે ખામી ન આવે, આપણું હીણું ન દેખાય, તેમની નજરમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા જરાયે ઊતરી ન જાય, આપણી રહેણીકરણી અંગે તેમના મન ઉપર ઊતરતી છાપ ન પડે તેટલા માટે પૂરતી વ્યવસ્થા કરી રાખવાની છે.

આપણા ઘરના પૂરતાં હવા-ઉજાશ વિનાના અને ગારથી લીંપેલા ઓરડાઓમાં તેમને ઉતારો આપી શકાય જ નહિ, એટલે આપણા ઘરની બાજુએ મકન મેરાઈની મેડી છે તે તમે કોઈ પણ રીતે મેળવી લેજો અને તેને સાફ કરાવી, ધોળાવી, માથે છાપરું છે તો ચંદરવા બંધાવીને તૈયાર રાખજો. મકન મેરાઈની ડોસી કદાચ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાડું માંગે તોપણ તે માંગે તે આપજો. એ મેડીમાં એક ટેબલ, ખુરસી, પલંગ, ધોયેલી ચાદર બિછાવેલું ગાદલું અને એક જાજમ એટલો સામાન ગમે ત્યાંથી માંગી લાવીને પણ મુકાવજો ત્યાંનાં ગીરાસિયા કુટુંબોમાંથી તે વસ્તુઓ મળી રહેશે. તેઓ પણ ભાડું માંગે તો આપજો, પણ કશી ખામી રહેવા દેશો નહિ.

અમીન સાહેબ ઉમંગથી જમે અને વાહવાહ કરે એવું સરસ ભોજન પણ જોઈએ. મારી બાને તેવું કાંઈ તૈયાર કરતાં જ નહિ આવડે. લાપસી, ચૂરમું કે સીરો એ બધાં જૂનવાણી જમણ છે, એટલે શિખંડ-પૂરી-શાક-રાયતાં-ચટણી-કાતરી-કચોરી-બટાટાવડાં ઇત્યાદિ કોની પાસે તૈયાર કરાવશો? મગન કાકાની રંભા હમણાં હવાફેર માટે મુંબઈથી ત્યાં આવી છે તેને બોલાવી લાવશો તો તે બધું તૈયાર કરી આપશે.

આ ઉપરાંત સવારે ચા, બપોરે કૉફી અને સાંજે કોકો જોઇશે, તે બધું વઢવાણ કે લીંબડીમાં મળશે. બપોરે નાસ્તામાં ફ્રુટ જોઈશે તે પણ શહેરમાંથી મળી રહેશે. ધ્યાનમાં રાખશો કે અમીન સાહેબને કૉફી અને કોકો વિના નથી ચાલતું તે હું તેમના પરિચય ઉપરથી જાણું છું.

અમે અહીંથી નીકળીને વઢવાણ જંકશન ઊતરી ત્યાંથી મોટરમાં જ સીધા બલદાણા આવીશું એટલે વાહનનો બંદોબસ્ત કરવાની તકલીફ તમને નહિ પડે.

લી૦ **આપનો પુત્ર મનોહરલાલ સંઘવી**

તા. ક. અમીન સાહેબ બે દિવસ ત્યાં રહે તેટલો વખત તમે તમારી હાટડી બંધ રાખજો અને ઘર આગળ પહેલાં જેવી આપણી જૂની પેઢી હતી તેવી સજાવટ કરીને બેસવાનું ત્યાં જ રાખજો. એ બે દિવસ પૂરતાં તમે તથા ઘરનાં બધાં ય જરા સારાં કપડાં પહેરવાનું ધ્યાનમાં રાખજો.”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દીકરાનો પત્ર વાંચીને સંઘવી અને તેમનાં પત્ની હેમકોરબાઇ વિચારમાં પડી ગયાં. મનિઑર્ડર આવ્યો, ત્યારે તેમને લાગેલું કે દીકરામાં હવે ઘરડાં માબાપ અને નાનાં ભાઇબહેન પ્રત્યે લાગણી સ્ફુરી અને તેથી તેમને આનંદ થયેલો; પરંતુ મનિઑર્ડર પાછળનો મર્મ જાણ્યા પછી તેમનો એ આનંદ ઊડી ગયો. મહેમાન આવે ત્યારે પોતાની ઘરસંપત જોગી મહેમાનગતિ કરવામાં સંઘવી કુશળ હતા, પરન્તુ દીકરાએ લખ્યું હતું તેવી પરોણાગત મુસ્કેલીભરેલી અને એ નાના ગામમાં તો મૂંઝવણભરેલી થઈ પડે તેવી હતી. પૈસા તો તેણે મોકલ્યા હતા પણ તકલીફ કાંઇ ઓછી હતી? કેવળ દેખાડો કરવા માટે ઊજળી સજાવટ કરવાની બધી વિગત સંઘવીને કડવી ઝેર જેવી લાગી. આ બધો ડોળ-ડમાક શાને? દીકરો ભણી-ગણીને પ્રોફેસર થયો તે માટે?

હેમકોરબાઇએ પતિને કહ્યું: "હશે હવે, ત્રણ-ચાર વર્ષે દીકરાનું મ્હોં તો જોઇશું! ઘેર આવશે તો બધું જોશે જાણશે, અને તેને ઘરડાં માબાપ ઉપર લાગણીય થશે...તમે તમારે એણે લખ્યું છે એ બધું તૈયાર થાય તેમ કરો."

સંઘવી ઊઠીને બહાર ગયા.

(૩)

વીરેન્દ્ર ચાર વર્ષથી થીસીસ તૈયાર કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ તે લેખનમાં આગળ વધતો હતો તેમ તેમ તેને તેમાં વધુ વિગતો ઉમેરવાની સૂઝતી. એ ઉદ્યમી અને ઉત્સાહી જુવાન પોતાની થીસીસમાં જરાએ ઊણપ રહેવા દે તેમ ન હતું. એકેએક વિગતની જાતમાહિતી મેળવીને તે પોતાનો નિર્ણય બાંધતો, તે અંગે જુદા જુદા લેખકોના વિચારોની તારવણી કરતો અને પોતાના સહ-પ્રાધ્યાપકો સાથે વિચારવિનિમય પણ કરતો. એવી રીતે સ્થિર થયેલું વિધાન જ તે પોતાની થીસીસમાં ઉતારતો. "મધ્યમ વર્ગની સામાજિક સ્થિતિ"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ એની થીસીસનો વિષય હતો. ગુજરાતનાં શહેરો તથા ગામડાંના પ્રતીક રૂપ નગરો અને ગામો નક્કી કરીને તેણે ત્યાંના મધ્યમ વર્ગો અંગેની જાતમાહિતી મેળવી હતી. કાઠિયાવાડમાં રાજકોટ, જુનાગઢ અને ભાવનગર જેવાં નગરોમાં જઈ આવીને તેણે જરૂરી વસ્તુ મેળવી હતી; પણ એક વાર વાતની વાતમાં મનોહરે કહ્યું: "પણ અમીન સાહેબ! કાઠિયાવાડનાં ગામડાંના મધ્યમ વર્ગને તમે શહેરોના મધ્યમ વર્ગ ઉપરથી કલ્પી લઇને ચલાવશો તે નહિ ચાલે હોં, એ માટે તમારે ગામડાંના નમૂનાનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઇએ."

એ સૂચન વીરેન્દ્રને મુદ્દાસરનું લાગ્યું અને તે વિચારમાં પડી ગયો, એટલે મનોહરે કહ્યું: "તમારી ઇચ્છા હોય તો હું તમને મારા વતનના ગામડામાં લઈ જઉં અને ત્યાંના મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિની તપાસમાં મદદ કરું."

વીરેન્દ્રે ઉત્સાહથી પૂછ્યું: "તમારું વતનનું ગામડું કેવું છે?"

"મધ્યમ કદનું."

"તેને રેલ્વે સ્ટેશન છે?"

"હા છે, પણ તે નામનું જ છે; સ્ટેશનથી ચાર-પાંચ માઈલ દૂર ગામ છે."

"વાહ વાહ, એ જ બરાબર; ત્યારે આપણે એક વાર ત્યાં જઇએ; તમને તકલીફ તો પડશે, પણ..."

"એ આપ શું બોલ્યા! એમાં તકલીફ શાની? તમે જાણતા હશો કે અમે કાઠિયાવાડીઓ આતિથ્ય કરવામાં વધારે કુશળ હોઇએ છીએ. અમને કોઇની મહેમાનગતિ કરતાં તકલીફ લાગતી જ નથી."

"થેંક યુ! તો ક્યારે જઈશું?"

"ચાર-પાંચ દિવસ પછી નીકળીશું તોપણ વેકેશન પૂરું થયા પહેલાં પાછા ફરી શકીશું."

વીરેન્દ્ર મનોહર કરતાં વયમાં દશેક વર્ષે મોટો હતો અને નોકરીમાં પાંચેક વર્ષ જેટલો સીનિયર હતો; પરંતુ બેઉ એક જ કોલેજમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાધ્યાપકો હતા, એક જ બંગલાના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતા હતા, અને પછી તો વિદ્યાવ્યાસંગ કોને મિત્રો બનાવ્યા વિના રહે છે ?

વઢવાણ જંકશન પર રેલ્વે ટ્રેનમાંથી ઊતરીને તેઓ ભાડાની ટેક્સીમાં બલદાણે પહોંચ્યા. પુત્રને અને મહેમાનને જોઈને પ્રાગજી સંઘવીની આંખો હસી ઊઠી. મનોહરે વીરેન્દ્રને પોતાના પિતાની ઓળખાણ કરાવી; વીરેન્દ્રે અને સંઘવીએ પરસ્પર નમસ્કાર કર્યા. સંઘવી આગળ ચાલ્યા અને વીરેન્દ્ર તથા મનોહર પાછળ દોરાયા. મનોહરને સમજાઈ ગયું કે મકન મેરાઈની મેડીમાં ઉતારાની વ્યવસ્થા પિતાજી કરી શક્યા નથી. તેનું મ્હોં ઊતરી ગયું, પણ ઘરનો ઓટલો ચડતાં રસોડામાંથી "મનોરભાઈ, આવ્યા કે ?" એવી રંભાની બૂમ સાંભળીને તેને સંતોષ થયો કે રસોઈ તો સારી થશે. "હા, આવ્યો બહેન!" કહેતાં તેણે તેથી ઉલ્લાસ અનુભવ્યો.

સંઘવીનું મકાન આમ તો વિશાળ હતું. સળંગ ઓસરીએ ચાર મોટા ઓરડા હતા. છેલ્લા ખંડમાં મહેમાનના ઉતારાની વ્યવસ્થા કરી હતી. ત્યાં જાજમ પાથરી ગાદી–તકિયો ગોઠવ્યાં હતાં, બાજુએ ઢોલિયો બિછાવી રાખ્યો હતો, પાણિયારી પર પાણી લોટા–પવાલાંની વ્યવસ્થા કરી હતી; અને ટેબલ તો નહોતું, પણ બે ખુરસીઓ પડોશાને ત્યાંથી લાવીને મૂકી હતી.

વીરેન્દ્ર તથા મનોહરે અંદર જઈ કપડાં ઉતાર્યાં, હાથ-મોં ધોઈ પાણી પીધું, ત્યાં સંઘવી આવ્યા: "નાહવાનું કેમ છે ?"

વીરેન્દ્રે કહ્યું: "નહિ કાકા, અમે બધું નિત્યકર્મ તો પતાવીને જ નીકળ્યા છીએ."

"તો ચા બનાવરાવું ?"

"અરે, એમાં પૂછવાનું શું, પિતાજી ?" મનોહર જરા ચીડાઈને બોલ્યો.

વીરેન્દ્રે કહ્યું: "જવા દોને ચાની વાત. આપણે જંકશન પર તો પીધી છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંઘવી બોલ્યા: "તો રસોઈ તૈયાર છે."

પાટલા નંખાયા અને બેઉ મિત્રો જમવા બેઠા. મનોહરે જોયું કે શિખંડ બનાવ્યો નથી પણ દૂધપાક બનાવ્યો છે, એ તો ઠીક. પણ ફરસાણમાં માત્ર ઢોકળાં ને કાચી કેરીનાં ભજીયાં જ; કચોરી-કાતરી -બટાટાવડાં કશુંય નહિ! શાક ફક્ત એક જ અને રાયતું તો બિલકુલ નહિ. ચટણી બનાવેલી પણ આંબલીની. મનોહર નાસીપાસ થઈ ગયો.

બધું પીરસાઇ ગયું એટલે વીરેન્દ્રે કહ્યું: "સંઘવી કાકા! આવું જમણ બનાવીને તમે કાઠિયાવાડનાં ગામડાંના મારા પરિચયમાં એક ક્ષતિ આણી. હું તો અહીંનું સાદું ભોજન કેવું હોય, તેનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો હતું."

સંઘવી બોલ્યા: "એ અભ્યાસ તો કોઈ વાર અચાનક આવી ચડો તો થાય."

વીરેન્દ્ર બોલ્યો: "તો મનોહરભાઈ, ખરેખર આપણે ભૂલ કરી. અગાઉથી ખબર ન આપી હોત તો જ સારું હતું."

મનોહર બોલ્યો: આ ભોજન કાંઇ બહુ 'રીચ' નથી; દૂધપાક સિવાય બીજું બધું સામાન્ય જ છે."

સંઘવીના વદન પરથી સ્મિત ઊડી ગયું. તેમને પુત્રને કહેવાનું મન થયું કે, "આવું ભોજન તારો બાપ વર્ષમાં એક વાર-દિવાળીના તહેવારને દિવસે-પણ જમી શકતો નથી, તે શું તારે મન સામાન્ય જ?" પણ એ ઊભરાને સંઘવી ગળી ગયા.

જમતાં જમતાં અનેક અણગમતી બાબતો મનોહરની નજરે અને સ્મરણે ચડવા લાગી.

તેણે જોયું કે વીરેન્દ્રનું આતિથ્ય કરવામાં ડોસાએ બરાબર કાળજી રાખી નથી. ઉતારો ઘરમાં આપ્યો, જમવાની વસ્તુઓમાં પૂરો માલ નહિ, હજી કૉફી-કોકો-ફ્રુટની કાંઈ વ્યવસ્થા થઇ હશે કે નહિ તે બાબતની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને ચિંતા થતી હતી, અને મહેમાનને જમવા બેસાડવાના સ્થળનું વાતાવરણ આવું ગામડિયું ને ગંદું હોય તે કેવું ખરાબ! કોઈને ત્યાંથી બે-ચાર જર્મન સિલ્વરના ખુમચા મંગાવવા જેટલી તેમની અક્કલ કેમ ચાલી નહિ હોય કે જેથી કાંસાની તાંસળીમાં અને પિત્તળની કલાઇ વિનાની થાળીમાં દૂધપાક-પૂરી પીરસવાં પડયાં? દૂધપાક ચમચાથી ખાવાનું વધારે ફાવે તે ચમચા તો હતા જ નહિ. જમતાં જમતાં રસોડાની અંદરનું દૃશ્ય નજરે પડતું હતું તે કેવું ગંદું લાગતું હતું! ભલે ઓસરીમાં જમવાનું રાખ્યું, પણ ત્યાં રંગોળી પૂરી હોત તો કેવું દીપી નીકળત! મનોહરને વધુ દુઃખ થતું હતું દસ વરસની વયની મોતી રસોડામાંથી બહાર આવી આવીને કાંઇ વસ્તુઓ મૂકી જતી હતી તેનાં કપડાં જોઇને. ગામડિયણ છોકરીની જેમ તેણે ટૂંકી ઘાઘરી ને ફાટેલો કબજો પહેર્યાં હતાં. એ પોતાની નાની બહેન હતી અને રસોડામાં આઘું ઓઢીને બેઠેલી પોતાની માતા હતી એવી ઓળખ પડતાં વીરેન્દ્ર પોતાના કુટુંબ માટે કેવો ઊતરતો અભિપ્રાય બાંધશે તેની ચિંતા મનોહરને થયા કરતી હતી.

જમી ઊઠયા પછી સંઘવીએ પાન ધર્યાં નહિ અને માત્ર સૂડી-સોપારી આગળ કર્યાં, એટલે મનોહર જાણી ચૂક્યો કે આતિથ્યમાં પિતાજીએ ખૂબ જ કચાસ રાખી છે. વીરેન્દ્ર સોપારી ચાવતો ઢોલિયા પર આડે પડખે થયો તે વખતે બાજુના ઓરડામાં જઈ તેણે પિતાને પૂછ્યું: "પિતાજી! તમે પાન પણ મંગાવી રાખ્યાં નથી?"

"હું તો લાવતો'તો પણ રામજી બીડીવાળાએ કહ્યું કે તમે એ તરખડમાં પડશો નહિ, હું તમને જોઇએ તેટલાં પાન-બીડાં બનાવી આપીશ, એટલે હું ન લાવ્યો. આજે હવે તેને ત્યાં પાન રહ્યાં નથી, એટલે પાન વિના ચલાવ્યે જ છૂટકો."

"પણ કૉફી, કોકો, ફ્રુટનું શું કર્યું છે?"

"કૉફી તૈયાર મળી નહિ, એટલે પાશેર બુંદદાણા લાવ્યો છું;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્રોકાનું તો લીંબડીમાં કોઈ વેપારીએ નામ જ સાંભળ્યું નથી; અને ફ્રુટ અગાઉથી લાવી રાખેલું બગડી જાય એટલે નકામું તેથી ન લાવ્યો."

મનોહર ખૂબ જ ચિડાઈ ગયો અને બોલ્યો: "તમે મારું નાક કપાવવા જેવું બધું કર્યું છે. એક–બે દિવસના મહેમાનની પણ પૂરી ખાતર-બરદાસ્ત ન કરી શકાય એનાથી વધારે શરમાવા જેવું બીજું શું ?" એમ બોલતો મનોહર ઊકળાટમાં ને ઊકળાટમાં પિતા પાસેથી ખસી ગયો.

વીરેન્દ્રની સમીપે આવીને તેણે કહ્યું: "ત્યારે વીરેન્દ્રભાઈ ! તમે જરા આરામ કરો, હું આપણા કામ અંગેની તજવીજ કરવા જઉં છું, કે જેથી કેટલુંક કામ સરળ થઇ જાય."

"ઑલ રાઇટ !"

મનોહર ગયો અને ભારે ભોજન પછીની નિદ્રાથી ઘેરાતાં વીરેન્દ્રને વાર લાગી નહિ.

(૪)

પ્રાગજી સંઘવીએ પુત્રની સૂચના મુજબ બે દિવસ દુકાન બંધ રાખવાનું જ ઠેરાવ્યું હતું અને પાસેના ઓરડામાં પોતાનો આગલી વેપારી પેઢીનો દેખાવ કરી રાખ્યો હતો. ગાદીને સ્થાને ગોદડું પાથરી, સામે તકિયો મૂકી, બાજુએ જૂનો ઈસ્કોતરો ગોઠવી તે ઉપર કલમ-દોત મૂકી રાખ્યાં હતાં. મનોહર બહાર ગયો હતો તેથી તે પાછો ફરતાં સુધી ઘેર રહેવાની તેમને જરૂર લાગી હતી, એટલે તે તકિયાને અઢેલી લમણે હાથ દઈ બેઠા; નહિતો પુત્રની ઊકળાટભરી વાણી સાંભળ્યા પછી તેમને ક્યાંક હૈયું ખાલી કરવા બહાર જવાની ઈચ્છા થઈ આવી હતી.

એટલામાં તો શનિવારની અર્ધા દિવસની નિશાળમાંથી છૂટીને સંઘવીનો નાનો દીકરો માણેક ઘેર આવ્યો. પિતા પાસે જઈને તેણે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું: "બાપા ! ક્યાં છે મોટા ભાઇ ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ક્યાંક બહાર ગયો છે. પણ તું એક કામ કર બેટા! તારી બાએ બુંદદાણા સેકી રાખ્યા છે તે જરા ખાંડી નાંખ, એટલે મહેમાન ઊંઘમાંથી જાગતાં જ તેમને માટે કૉફી બનાવી શકાય."

માણકાએ દફતરને ઈસ્કોતરા પર મૂકી, ટોપીને ખૂંટી પર ભેરવી, ખાંડણી-દસ્તો લઈ બુંદદાણા ખાંડી નાંખ્યા.

ચાર-સાડાચાર વાગ્યા, પણ મનોહર ઘેર આવ્યો નહિ. સંઘવીએ ડોકિયું કર્યું તો વીરેન્દ્રને જાગેલો જોયો, એટલે તુરત તેમણે ઘરમાં કૉફી બનાવવાની વરધી આપી. વીરેન્દ્ર મ્હોં ધોઈ સ્વસ્થ થઈને બેઠો એટલામાં માણકો એક થાળીમાં કૉફી ભરેલો કપ લઈને આવ્યો. વીરેન્દ્રે તેને પહેલી જ વાર જોયો. તેણે પૂછ્યું: "તમે મનોહરલાલના નાના ભાઈ કે?"

"જી હા."

"તમારું નામ શું?"

"માણેકલાલ."

"કેટલાં વર્ષ થયાં તમને?"

"બાર પૂરાં થઈને તેરમું બેઠું."

"શું ભણો છો?"

"સાતમી ચોપડી."

"એમ? ત્યારે હવે આ વર્ષે તમારું પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ પૂરું થવાનું, અને પછી અંગ્રેજી ભણવા તમે અમદાવાદ આવવાના."

"અંહં! મારે અંગ્રેજી નથી ભણવું."

વીરેન્દ્રે ચમકીને પૂછ્યું: "એમ કેમ?"

"મારા બાપા ના કહે છે."

"એનું કારણ શું? તમારા ભાઈ ભણીને પ્રોફેસર થયા, અને તમે બિલકુલ અંગ્રેજી જ નહિ ભણો?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બાપાજી ના કહે, પછી કેમ ભણાય?"

"પણ ના શામાટે કહે? તમારી ઈચ્છા છે કે નહિ?"

"ના, મારી ઇચ્છા પણ નથી."

વીરેન્દ્ર વધુ ચમકયો. તેણે પૂછ્યું: "કેમ વારુ? તમારે તમારા ભાઈની પેઠે પ્રોફેસર નથી થવું?"

"ના જી."

વીરેન્દ્રને છોકરો બોલવે-ચાલવે ઠાવકો ને હોશિયાર લાગ્યો, છતાં તે અંગ્રેજી ભણવાની સાફ ના કહેતો હતો, એટલે તેનો મર્મ શોધવાની એ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીને જિજ્ઞાસા થઈ આવી.

"એમ કેમ માણેકલાલ? તમે જરા આ ગાદી પર નિરાંતે બેસો, એમ ઊભા ન રહો."

માણકો વિનયપૂર્વક ગાદી પર બેઠો અને વીરેન્દ્રે કૉફી પીવા માંડી. અત્યારસુધી તેણે માણકાને જે કાંઇ પૂછ્યું હતું તે સહજ રીતે પૂછ્યું હતું; હવે તેણે વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસાપૂર્વક માણકાને આસ્તે આસ્તે એવા પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા કે જેના સરલ જવાબોમાંથી પ્રાગજી સંઘવીના કુટુંબની સાચી હકીકત વીરેન્દ્રના જાણવામાં આવી. મનોહરે અત્યાર સુધી જે કૃત્રિમ વાતાવરણ વીરેન્દ્રની આસપાસ નિર્માણ કર્યું હતું તેથી જુદી જ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ હતી એ સમજતાં વીરેન્દ્રને વાર લાગી નહિ. મનોહરે પોતાને અહીં બે દિવસના મહેમાન તરીકે લાવીને પિતા ઉપર કેવો વિલક્ષણ બોજો નાંખ્યો હતો તેનો ખ્યાલ તેને તુરત આવી ગયો. મનોહરે મોકલેલા પચાસ રૂપિયા તો મનોહરનાં માતાપિતાની મનોયાતના સમક્ષ તૃણવત્ હતા તે પણ વીરેન્દ્ર કળી ગયો. ઘર ખાલી કરીને પુત્રને ભણાવનાર પિતાના અસંતોષ અને પશ્ચાત્તાપનો સાચેસાચો પડઘો માણકાના જવાબોમાંથી તારવીને અને એવા અનુભવ પછી માણકાને પોતાને પણ અંગ્રેજી ભણીને પ્રોફેસર થવાને બદલે વૃદ્ધ માતા-પિતાને ભારમુક્ત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરી તેમની સેવા કરવાનું જ મન વિશેષ થાય તો તેમાં કશી નવાઈ નહોતી એમ સમજીને વીરેન્દ્ર વિચારગ્રસ્ત બની ગયો. તેને માટે આ પણ એક નવો સામાજિક અનુભવ હતો.

(૫)

પાંચેક વાગતાં મનોહર આવ્યો. તે બોલ્યો : " હું જરા મોડો પડ્યો છું. કોફી બનાવરાવું ? "

" નહિ, કોફી તો પીધી. કહો, હવે આપણે ક્યાં ક્યાં જઈશું ? "

" તે તો રાત્રે ઠંડે પહોરે વાત. ત્યારે હું આપને માટે ફ્રુટ લાવું ?"

" અહીં ફ્રુટની શી જરૂર મનોહરભાઈ ? આ કાંઈ મુંબઈ-અમદાવાદ છે ? એક બે દિવસ ફ્રુટ ન હોય તોયે શું ? "

" નહિ, નહિ, વીરેન્દ્રભાઈ ! અહીં બધી સગવડ છે." એમ કહેતાં ઊઠીને તેણે ચારેક મોસંબી અને બે દાડમ લાવી મૂક્યાં અને બેઉ મિત્રો વાતો કરતાં ફળોને ઈન્સાફ આપવા લાગ્યા.

રામજી બીડીવાળાની સાઇકલ લઈ, જતાં–આવતાંની પંદર માઈલની મુસાફરી કરી, મનોહર કોકો–ફ્રુટ વઢવાણથી દોડતો લઈ આવ્યો હતો.

તે બોલ્યો : " એવું છે, વીરેન્દ્રભાઈ ! આ ગામ તો બહુ નાનું, પણ અહીંના રજપૂત ગરાસિયા સુખી અને અમારું કુટુંબ પરાપૂર્વથી એમનું કામદારું કરતું આવેલું, એટલે અમને કોઈ વસ્તુની તકલીફ જ પડે નહિ. એક બોલ નાંખતાંની સાથે બધું હાજર ! "

" ગામડાંમાં તો ગરાસિયા અને વેપારીઓ જો સહકારપૂર્વક રહે તો જ બેઉનું ગાડું ચાલે એવી સ્થિતિ હોય છે. "

" અમે તો ગાય–ભેંસ વસુકી જાય એટલે રબારીને ભળાવી દઈએ, તે વિયાય એટલે ઘેર આવે. મહીના–બે મહીના પછી એકાદ ગાય કે ભેંસ ઘેર જરૂર આવવાની. અમને દૂધની તાણ કદિ પડવાની નહિ. આજે અધમણ દૂધનો દૂધપાક કર્યો છે, તે દૂધ બે–ત્રણ ગરાસિયા-ઓને [illegible] ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"સારાં કુટુંબો સાથે લોકો એવો નાતો રાખતા જ હોય છે. એવા નાતામાં ઊંચાનીચા ખાનદાનની કસોટી મનાય છે."

મનોહરની આ બધી વાતો હવે વીરેન્દ્રની દૃષ્ટિમાં જુદો જ આકાર લેતી હતી. તેની વાતમાંનો કૃત્રિમતાનો પ્રત્યેક પ્રયોગ હવે વીરેન્દ્ર કળી લેતો હતો.

સાંજે બેઉ મિત્રો ગામની આસપાસની વાડીઓને શેઢે શેઢે ફરી આવ્યા. રાત્રે જમ્યા પછી મનોહર વીરેન્દ્રને એક ગરાસિયા કુટુંબમાં લઇ ગયો. વજેસંગ દરબારે બેઉને સત્કાર્યા. પછી એમના કુળના ગરાસિયાઓની, એમના રીતરિવાજની, એમનાં વ્યવસાયની, સરકાર સાથેના સંબંધની, ન્યાતમાંના તેમના સ્થાનની, લગ્નસંબંધવાળા કુળોની, વહુ-દીકરીઓનાં સુખદુ:ખની, ઊછરતી પ્રજાની, એવી એવી ઘણી વાતો વીરેન્દ્રે તેમની પાસેથી નોંધી લીધી. કેટલીક બાબતોમાં વીરેન્દ્રે ઊલટ તપાસ પણ કરી અને કેટલાક પ્રશ્નો દરબારને મૂંઝવે તેવા જણાયા એટલે તેણે તે અધવચ છોડી દીધા.

ત્યાંથી નીકળીને રસ્તા પર આવતાં વીરેન્દ્રે મનોહરને પૂછ્યું: "આ વજેસંગ દરબારને તમે મધ્યમ વર્ગના રજપૂત ગણો છો? મને તો તેમની હકીકત ઉપરથી તે ઉચ્ચ આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિના જમીનદાર જ લાગે છે."

મનોહર હસ્યો અને બોલ્યો: "એ દરબારની મોટી મોટી વાતોને પૂરેપૂરી સાચી માનશો તો તમારી થીસીસ ખોટી લખાશે. એટલામાં બધું સમજી જાઓ!"

પછી તેઓ રામશંકર પંચોળીને ઘેર ગયા. ફળિયામાં ખાટલો ઢાળી, તે પર બેવડું કંતાન પાથરી તેમણે બેઉ મિત્રોને બેસાડ્યા. વીરેન્દ્રે નાનાશા ઘર-ઓરડાની ઘરવખરી-ઉપર નજર ફેરવી લીધી અને પછી તેમની સાથે કાંઈ કાંઈ વાતો કરી. રામશંકર પંચોળી રિટાયર થયેલા એક મહેતાજી હતા અને તેમના બે જુવાન દીકરા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહારગામ નોકરી કરતા હતા. દીકરીઓને પરણાવી સાસરે મોકલી હતી. આજે પોતે પેન્શન પર ગુજારો કરી ગામમાં રહેતા હતા.

ત્યાંથી નીકળી વીરેન્દ્રે મનોહરને પૂછ્યું : "આ બ્રાહ્મણ મધ્યમ વર્ગનો કેવી રીતે ગણાય ? હું તો તેને ભિક્ષુક કોટિનો બ્રાહ્મણ ગણું છું."

"ત્યાં જ તમારી ભૂલ થાય છે ને ! પંચોળી ધનવાન અને કુળવાન છે. દશ પંદર હજાર રૂપિયા તે વ્યાજે ફેરવે છે અને દર મહિને પચાસ–સો રૂપિયા તેના દીકરાઓ મોકલે છે. તેમની દીકરીઓ સારાં કુટુંબોમાં પરણેલી છે. માત્ર આ પંચોળી જ એવા લોભિયા છે કે જ્યાંત્યાંથી સીધું–દક્ષિણા પડાવવાને જ ગરીબાઈનો દેખાવ કરી જાણે છે !"

"એમ પણ હોય ખરું !"

"ત્યારે હવે આપણે એક વણિક કુટુંબને ત્યાં જવાનું બાકી રહ્યું, તે કાલ પર રાખીશું ને ? આજે તો હવે આ નાના ગામમાં કોઈને ત્યાં જવા માટે મોડી રાત થઈ લેખાય."

"હવે કશી જરૂર નથી, મનોહરભાઈ ! મને જોઈતી સામગ્રી મળી ગઈ છે."

"હજી કાલનો આખો દિવસ આપણી પાસે છે, એટલે વધુ વિગતો મેળવવામાં કશી મુશ્કેલી પડવાની નથી."

"જરૂર જ નથી, પછી એક વધુ દિવસ અહીં શા માટે વીતાવવો?"

"તમે અમને બોજારૂપ થયા છો એવો સંકોચ તો થતો નથી ને ?"

"નહિ, નહિ, તમે સાથે છો પછી સંકોચ શાનો હોય ? અને તમે જાણો છો કે હું સંકોચાઉં તેવો કે શરમાળ નથી."

પ્રાગજી સંઘવીએ તો બીજે દિવસે સવારે જાણ્યું કે વીરેન્દ્ર અને મનોહર તે જ દિવસના મેલમાં અમદાવાદ પાછા ફરવાના છે. સંઘવીને તો મનોહર સાથે કાંઈ વાતચીત કરવાની ઇચ્છા પ્રગટી જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહોતી, પરન્તુ હેમકોરબાઇની તેવી ઇચ્છા હતી. બપોરે વાત કરવાને નિરાંતનો વખત મળશે એવી તેમની ગણતરી હતી પણ હવે તો જમીને તુરત તેઓ સ્ટેશને જવા નીકળવાના, એટલે હેમકોરબાઇએ મનોહરને ઓરડાની એકાંતમાં બોલાવીને કાંઇ કહેવા માંડ્યું પરન્તુ પાંચેક મિનિટમાં તે પતાવીને તે પાછો વીરેન્દ્ર પાસે હાજર થઈ ગયો. માતાની વાત પણ પૂરી સાંભળવાની મનોહરે પરવા ન કરી; માતા છૂપાં આંસુ લૂછતી ઓરડામાંથી નીકળી રસોડામાં પેઠી, અને ઓસરીમાં બેસી શાક સમારતા પિતાએ તે જોઇ ઊંડો નિશ્વાસ નાખ્યો : એ બધું વીરેન્દ્રની દૃષ્ટિથી અગોચર રહેવા પામ્યું નહોતું.

બારેક વાગતાં વજેસંગ દરબારનો સીગરામ આવીને સંઘવીના ઘર આગળ ઊભો રહ્યો. મનોહર અને વીરેન્દ્ર તેમાં બેઠા. સીગરામ ઊપડતી વખતે સંઘવીએ બે હાથ જોડીને વીરેન્દ્રને કહ્યું: "આ ગરીબ માણસની મહેમાનગતિમાં કાંઇ ખામી આવી હોય તો માફ કરજો !"

વીરેન્દ્ર બોલ્યો: "આપને ઘેર આવી એક દિવસનું આતિથ્ય ચાખીને હું તો ધન્ય થયો છું, તે તમે ભવિષ્યમાં પ્રસંગ આવ્યે જાણશો, કાકાશ્રી !"

સંઘવીની આંખોમાં સહેજ પાણી ભરાઇ આવ્યું, તે લૂછતાં તે સીગરામ આગળથી ખસી ગયા. સીગરામ ચાલવા લાગ્યો. મનોહરનાં મ્હોં પર રોષ પથરાઇ ગયો હતો. પિતાના મુખમાંથી નીકળેલા "ગરીબ માણસની મહેમાનગતિ" શબ્દો તેને બિલકુલ ગમ્યા નહોતા.

સીગરામ ગામની ભાગોળે પહોંચે તે પહેલાં માણકો પાછળ દોડતો આવ્યો અને તેણે સીગરામ ઊભો રખાવ્યો. મનોહરે પૂછ્યું: "કેમ, શું કામ છે?"

માણકાએ કહ્યું : "આ પાંત્રીસ રૂપિયા બાપાએ મોકલ્યા છે અને કહ્યું છે કે એટલા વધ્યા છે."

"ઠીક !" કહી મનોહરે તો હાથમાં લઇને ખીસામાં મૂકી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યારસુધી ઠાવકાઈથી બધું જોતા અને મૂંગા રહીને અંતરમાં ઉતારતા વીરેન્દ્રથી, મનોહરે એ નોટો ખીસામાં મૂકી તે સ્વસ્થતાથી જોઈ રહી શકાયું નહિ. તે અંતરમાં ઉશ્કેરાયો, પણ ઉશ્કેરાટના એ ઊભરાને તે ગળી ગયો. અત્યારે નહિ પણ સમય આવ્યે મનોહરને તેની ફરજનું ભાન કરાવવું જરૂરી છે એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

સીગરામ બલદાણા રોડના સ્ટેશન તરફ જતા ચીલે આગળ વધી રહ્યો હતો. બેઉ મિત્રો મૂગા મૂગા પોતપોતાના વિચારોમાં મશગુલ બની ગયા હતા. એ મૌનનો ભંગ કરતાં મનોહરે કહ્યું: " હું ધારું છું કે તમે ખેડેલો આ પ્રવાસ તદ્દન નિષ્ફળ તો નહિ જાય. તમારા થીસીસમાં ઉમેરવા જેવું કોઈ નવું વિચારબિંદુ તો જરૂર મળ્યું હશે."

" ખાસ તો કશું નવું મળ્યું નથી, પરન્તુ કાઠિયાવાડનાં ગામડાંનો મધ્યમ વર્ગ તદ્દન સ્પર્શ્યા વિનાનો હવે નહિ રહે એટલું ઠીક થયું."

" છતાં તમારે વણિક મધ્યમ વર્ગની વાનગી છેક છોડી દેવી જોઈતી નહોતી." મનોહરે કહ્યું.

" એ વાનગી મેં છોડી નથી–મેળવી ચૂક્યો છું."

" ક્યાંથી વળી ?"

" તમારા જ કુટુંબમાંથી. "

મનોહર ચમક્યો. તે બોલ્યો: " એ વળી ક્યારે ? તમે પિતાજી પાસેથી તો કશું મેળવ્યું લાગતું નથી. "

" મને પિતાજીને પૂછવાની કાંઈ જરૂર જ લાગી નથી. સહ-નિવાસ મળ્યો, મારાં આંખ-કાન-બુદ્ધિ સાબૂત હતાં, પછી પૂછવાથી શું ? "

" એટલે ? "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એટલે હું જોઈ ચૂકયો છું કે મધ્યમ વર્ગનું મોટામાં મોટું અપલક્ષણ એ છે કે તે જેવો હોય છે તેવો દેખાવાને બદલે વધારે ઊંચો કે વધારે નીચો દેખાવાનો યત્ન કરે છે અને એ અપલક્ષણ તેનાં ઘણાંખરાં દુઃખોનું તથા મૂંઝવણોનું મૂળ બને છે. પેલા ગરાસિયાને ત્યાં મેં એ અપલક્ષણનો એક પ્રકાર જોયો, બ્રાહ્મણને ત્યાં બીજો પ્રકાર જોયો અને તમારા પિતાને ત્યાં મેં ત્રીજો એ પ્રકાર જોયો કે પોતે ગરીબ સ્થિતિને ઓળખીને મર્યાદિત રીતે જીવનનિર્વાહ કરે છે, ત્યારે તમે તેમના જીવનની કાગળની કોથળીમાં ખીલા ભરવાનું વિલક્ષણ મથન કરી રહ્યા છો!"

મનોહર વીરેન્દ્રના એ ઉદ્ગાર સાંભળતાં જ સ્તબ્ધ બની ગયો. વીરેન્દ્રના વદન ઉપર ડપકો આપી રહેલા રોષની રેખાઓ હતી તે તેણે પારખી લીધી. તેણે એ પણ જોઈ લીધું કે પિતાની પરિસ્થિતિ તેનાથી જરાએ અજાણી રહી નહિ હોય. વીરેન્દ્રે એ બધું કોની પાસેથી અને કેવી રીતે જાણ્યું તે મતલબનો પ્રશ્ન પણ તે મુખમાંથી ઉચ્ચારી શકયો નહિ.

પોતે એક ગરીબ પિતાનો પુત્ર છે એવું વીરેન્દ્રની જાણમાં આવવા દેતાં મનોહર શરમાતો હતો. હવે માતાપિતાને અને નાનાં ભાઈ–બહેનને ગરીબાઈમાં સબડતાં રાખીને પોતે મોજ માણી રહ્યો હતો એ વાત વીરેન્દ્રની જાણમાં આવી ચૂકી હોવાથી તેને વીરેન્દ્ર સમીપે જુદાં જ શરમસંકોચ થવા લાગ્યાં.

તે કશું બોલી શકયો નહિ. તેને તેના વિચારમાં જ મગ્ન રહેવા દઈને વીરેન્દ્રે પણ વાતચીત લંબાવી નહિ. બેઉ મૂંગા જ બેસી રહ્યા. સીગરામ આગળ વધ્યે જતો હતો.

સ્ટેશન આવતાં બેઉ સીગરામમાંથી ઊતરી પડ્યા. ટ્રેન આવવાને હજી થોડી વાર હતી. સીગરામ હાંકનારો સીગરામને પાછો હાંકી જવા લાગ્યો તેને મનોહરે થોભાવ્યો, અને વીરેન્દ્રને કહ્યું: "તમે અમદાવાદ એકલા જઈ શકો તો સારું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ભલે, હું એકલો જઇશ; તમારે શું રોકાવું છે?"

"એવી ઇચ્છા થઇ છે કે હું આ જ સીગરામમાં બેસી ઘેર પાછો જઉં..."

"ભલે..."

"અને...મારાં નાનાં ભાઇ-બહેનને લઇને જ અમદાવાદ પાછો આવું."

"ઘણું જ સારું, મનોહરભાઈ! તમે ખુશીથી રોકાઓ. તેથી તમારા પિતાજી અને હું બેઉ પ્રસન્ન થઇશું.'

મનોહર શરમનો માર્યો નીચું જોઈ રહ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસ્તો ભૂલતાં

વસંત બેસી ચૂકી હતી. આંબે મહોર આવ્યા હતા. આંબાવાડિયું અસ્ત પામતા સૂર્યના રતુંબડા પ્રકાશમાં જાણે હસી રહ્યું હતું, અને સુગંધયુક્ત હાસ્ય-સીકરથી આસપાસના પ્રદેશને સ્નાન કરાવતું હતું.

એ લાંબા ને લાંબા આંબાવાડિયાની બાજુની કેડી પર વીરેંદ્ર ધીરે ડગલે ચાલ્યો જતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે તે સહેજ થોભતો અને પાછું વાળી જોતો. કોઇ આવતું-જતું દેખાતું નહિ; દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં હળ-બળદ સાથે ગામ ભણી વળતા ખેડૂતોની ઝાંખી આકૃતિઓ માત્ર દેખાતી હતી.

આંબાવાડિયું પૂરું થવા આવ્યું અને તે એક આંબા નીચે થોભ્યો. ત્યાંથી હવે પાછા ફરવું કે આગળ સ્ટેશનને માર્ગે વધુ ફરવા જવું તેનો તે વિચાર કરતો હતો. એટલામાં આંબાવાડિયાને સામે છેડેથી નંદિની આવતી દેખાઇ. નંદિનીના ઓઠ પર સ્મિત હતું. તેણે નજીક આવીને પૂછ્યું: "કેમ અહીં થોભી ગયા?"

"નંદિની! તું રસ્તો ભૂલી હતી કે શું?"

"ના રે, હું તો કાંઈ રસ્તો ભૂલી નથી. મેં ધાર્યું કે તમે એ બાજુથી ફરવા જશો..."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અને મેં માન્યું કે તું આ બાજુએથી આવીશ...ઠીક, ચાલો, હવે આપણે અહીંથી સાથે પાછાં ફરીએ. રસ્તામાં તારે જે વાત કરવી છે તે પતી જશે."

"નહિ, નહિ, આપણે આગળ જ જઈએ." એમ બોલતી નંદિની આગળ ચાલી.

વીરેંદ્ર નંદિનીની સાથે દોરાતો બોલ્યો: "પણ પછી ગામ બહુ દૂર પડી જશે. પાછાં ફરતાં અંધકાર થઈ જશે."

"અંધકાર પણ કોઈ વાર ઉપયોગી બને છે." નંદિનીએ મ્હોં મલકાવીને વીરેંદ્ર ભણી જોતાં પૂછ્યું "તમને મારી ચીઠી વાંચીને કાંઇ કાંઇ વિચારો થયા હશે, નહિ વારુ?"

"ખાસ વિચાર થાય એવી જ તારી ચીઠી હતી. મને લાગ્યું કે અઠવાડિયા પછી તારા લગ્નનો પ્રસંગ છે, અને ફરીથી કદાચ આપણે ન મળી શકીએ, એટલે આશ્રમમાં આવીને ન કહી શકાય એવું કાંઇ તારે એકાંતમાં કહેવું હશે." વીરેન્દ્રે કહ્યું.

"હં, તમારું અનુમાન ખરું છે, પરન્તુ તે અર્ધું ખરું લાગે છે..."

"આટલે દૂર તું એકલી આવી? તને આ તરફ આવતાં કોઇએ જોઇ હશે..."

"અંહ! તેથી શું થઇ ગયું? જોઇ હોય, તોએ હવે મને કોઈની પરવા નથી."

"એ શું બોલે છે તું, નંદિની?" વીરેન્દ્ર ગંભીર બન્યો.

"ખરું કહું છું. હવે મને કોઈની પરવા નથી, કોઇની ય બીક લાગતી નથી. આપણો પરિચય પ્રભુએ કોઈ સુમુહૂર્તે જ કરાવ્યો હશે."

વીરેંદ્ર હસ્યો. અસ્ત પામેલા સૂર્યનું આછું તેજ તેના હસતા વદન પર પડતું હતું, અને એ પ્રસન્ન મધુર વદનમંડળ પર પુનઃ પુનઃ દૃષ્ટિપાત કરતી નંદિની તેની બાજુએ ચાલી જતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીરેંદ્ર ગામના ગૃહઉદ્યોગાશ્રમનો સંચાલક હતો. એકાદ વર્ષથી તે આશ્રમમાં આવીને રહ્યો હતો ગૃહઉદ્યોગોને અંગે, તેને આશ્રમમાં આવનારાં થોડાં સ્ત્રીપુરુષો, વૃદ્ધો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેનો પરિચય થયો હતો; પરંતુ ગ્રામસ્વચ્છતાનો જે કાર્યક્રમ તેણે આંકયો હતો તે પાર પાડવાના કાર્યને અંગે તેને ગામનાં લગભગ બધાં કુટુંબો સાથે પરિચય પડ્યો હતો. શરુઆતમાં એ કાર્યને અંગે તે લોકોને કાંઈક અળખામણો લાગેલો, પરંતુ તેના સ્વભાવની મૃદુતાથી, વાણીની મિઠાશથી અને પરિપૂર્ણ વિનયથી તેણે પોતાની સેવાભાવનાની અને સુપ્રતિષ્ઠાની સુગંધ ગામમાં પ્રસારી હતી.

બારીક સૂતર કાંતવાની નંદિનીની કુશળતા વીરેંદ્રની પ્રસન્નતા અને પ્રશંસાને પાત્ર નીવડી હતી, અને વીરેંદ્રની પ્રસન્નતામાં નંદિનીએ પોતા પ્રત્યેની સુકોમળ લાગણી નિરખી હતી.

હાસ્યને સંકેલી લેતા વીરેંદ્ર ચૂપ રહ્યો. તે કશું બોલ્યો નહિ એટલે નંદિનીએ પૂછ્યું: "કેમ કશું બોલતા નથી? મૌનવ્રત લીધું છે? આજે સોમવાર નથી."

વીરેંદ્ર ફરીથી હસ્યો અને બોલ્યો: "શું બોલું? તું બહુ વિચિત્ર વાત કરે છે. મને તેથી આશ્ચર્ય થાય છે, નંદી!"

હવે શું બોલવું તે નંદિનીને સૂઝતું નહોતું. તેને વીરેંદ્ર ઉપર રીસ ચડતી હતી, છતાં વીરેંદ્રથી રીસાવાનું મન થતું નહોતું. વીરેંદ્ર ઉપર તે પહેલાં પણ ઘણી વાર ગુસ્સે થઈ હતી, પરન્તુ બીજી જ ક્ષણે બધું ભૂલી જઈને હસતી હસતી તેની સમીપે જઈને ઊભી રહેતી હતી. વીરેંદ્રની આંખોમાં, વદનચર્યામાં, વાણીમાં, હાસ્યમાં એવી કંઈ વિશેષતા હતી તેનો નંદિનીને ઘણી વાર વિચાર થયો હતો, પણ તેનાથી તે વિશેષતા સમજાઈ નહોતી.

"વારુ નંદી! હવે તું ઘેર જા. રાત પડવા આવી છે અને ઘેર તારી બા તને વઢશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નંદિની વધુ ગુસ્સે થઈઃ " તે વઢશે તો મને વઢશે, તેની તમને શી ચિંતા ? મારી ચિંતા તમને છે ખરી ? "

વીરેંદ્ર કશું બોલ્યો નહિ. તેના વદન પરની હાસ્યછટા ધીરે ધીરે વિલાતી જતી હતી, અને ગંભીરતા આવતી હતી. નંદિનીના ધ્યાનમાં તે આવ્યા વિના રહ્યું નહિ.

કેટલીક વાર પછી તે વીરેંદ્રના ખભા પર હાથ મૂકતી અને સાથે સાથે ચાલતી બોલીઃ " ચાલો વીરેંદ્રરાય ! આપણે ચાલ્યાં જઈએ."

" ક્યાં ? "

" તમે લઈ જાઓ ત્યાં ! "

" હું લઈ જઉં ? " વીરેંદ્રે સ્મિત કર્યું અને કહ્યુંઃ " હું ક્યાં જઉં તેનું કશું ઠેકાણું નહિ. હું તો ફરતા રામ જેવો માણસ રહ્યો. તું મારી સાથે આવી શકીશ ? "

નંદિની હસી રહી. વીરેંદ્રના એ પ્રશ્નમાં જ પોતાના હૃદય-ભાવનો આછો પ્રતિધ્વનિ પડતો તેને સંભળાતો હતો, અને તેથી તેને આનંદ થતો હતો. તે બોલીઃ " કેમ નહિ આવી શકું ? હું સ્ત્રી છું તેથી નહિ આવી શકું એમ તમે માનો છો ? પણ એ બાબતની ચિંતા તમે ન કરશો. તમે સાત સાગરની પાર જશો, તોય હું તમારી સાથે આવીશ."

" જો, પેલી બાજુથી કોઇ આ તરફ આવે છે."

પ્રસરતા અંધકારમાં કોઈ વ્યક્તિ એ બાજુએ આવતી દેખાતી હતી. નંદિનીએ જરા થોભીને દૂર દૂર નજર નાંખી. તે બોલીઃ " હા...આ ! કોઇક આવે છે; પણ ભલે આવે ! "

વીરેંદ્રે સૂચવ્યુંઃ " આપણે આ બાજુએ વળી જઈએ .. કદાચ કોઈ ઓળખીતું હોય."

બેઉ જણાં બાજુને રસ્તે વળી ગયાં અને ઉતાવળે પગલે ખૂબ આઘે નીકળી ગયાં. કેટલીક વારે નંદિનીએ કહ્યુંઃ " હવે જરા ધીમા ચાલોને, હું તો થાકી ગઈ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલીક વારે સ્વસ્થ થતો વીરેંદ્ર બોલ્યો: "નંદી! તારે મને શું કહેવું'તું તે હું સમજ્યો છું. પરન્તુ મારે તને એટલું જ કહેવું છે...કે...કે...મેં તને એકવાર આપેલું વચન તું ભૂલી જજે..બસ, એ વિષેની આપણી વાતચીત હવે પૂરી..." વીરેંદ્ર વાક્ય પૂરું કરી શક્યો નહિ અને એકદમ અચકાઇ ગયો.

નંદિની એકદમ ઊર્મિવશ બની ગઈ. તેને એકાએક છેહ દેવાતો લાગ્યો. તેણે વીરેંદ્રનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને ગળગળે સાદે કહ્યું: "વીરેંદ્રરાય! આ જીવનમાં તો તમને મારાથી ભૂલી શકાય તેમ નથી. આપણી વાતચીત કદાપિ પૂરી થવાની નથી, તે જીવનભર ચાલુ રાખવાની જ પ્રભુની ઇચ્છા છે અને તેથી તેણે આપણો મેળાપ કરાવ્યો છે. તમે મને ઘેર પાછી જવાનું કહો છો, પણ હું આજે ઘર છોડીને નીકળી છું તે પાછી જવા નહિ–તમારી સાથે આવવા. ચાલો, આપણે સાથે જ આગળ ચાલીએ, સ્ટેશને પહોંચીએ..."

વીરેંદ્ર કશું બોલ્યો નહિ. નંદિનીએ તેનો હાથ પકડ્યો હતો તે તેણે ખેંચ્યો, જાણે તે તેને દોરવા માંગતી હોય, સ્ટેશન તરફ ખેંચી જવા ઈચ્છતી હોય.

વીરેંદ્રે મૂગાં મૂગાં ડગ ભર્યાં. પહેલાં આસ્તે અને પછી સરખી ચાલે તે નંદિનીની સાથે ચાલવા લાગ્યો.

હવે રાત પડી ચૂકી હતી. માળે જતાં પંખીઓનો કલરવ બંધ પડી ગયો હતો. કોઇની આવજાનો પગરવ સંભળાતો નહોતો. નિશ્ચંદ્ર આકાશમાં તારા તગતગી રહ્યા હતા અને તેનાં આછા પ્રકાશમાં તેઓ રસ્તો કાપ્યે જતાં હતાં. કોઇ એકલવાયાં વૃક્ષો દૂરથી ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓવાળાં કાળાં ભૂતડાં સમાં દીસતાં હતાં.

ચાલતાં એકાએક નંદિની વીરેંદ્રને બાથ ભરીને વળગી પડી: "વીરેંદ્ર!"

"શું છે નંદી? તને બીક લાગે છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તમે સાથે છો ને બીક લાગે?"

"ત્યારે?"

"કાંઇ નહિ, ચાલો. સ્ટેશન હજી કેટલુંક દૂર હશે?"

વીરેંદ્ર બોલ્યો: "સ્ટેશન તો વહેલું મોડું આવશે જ, નંદી! પણ મારો રસ્તો દુનિયાના કોઇ પણ સ્ટેશન આગળ અટકી જતો નથી. મારા પગ જ્યાંસુધી લઇ જાય ત્યાંસુધી મારી મુસાફરી હંમેશાં ચાલુ જ રહેવાની છે. નકશામાં દોરેલી રેખા ઉપર જ રેલ્વે ટ્રેન દોડતી હોય છે, પણ આ પૃથ્વીના પટ ઉપર મારી મુસાફરીની રેખા મેં કોઇ વાર દોરી નથી. તું મારી સાથે રહીને ક્યાં ક્યાં ભટકીશ? મારા સરખા ગરીબ માણસનો સહચાર કરનારને કોઇ વાર ભૂખે દિવસ કાઢવા પડે, કોઇ વાર સૂવા પથારી પણ ન મળે, પછી રહેવાને ઘર તો હોય જ ક્યાંથી?"

"એમ તમે મને ડરાવશો તેથી હું નહિ ડરું. તમે રહેશો ત્યાં રહીશ, તમે ખાશો તે ખાઇશ, અને ભૂખ્યા રહેશો તો હું ય તમારી સાથે ઉપવાસ કરીશ!"

વીરેંદ્ર હસ્યો અને બોલ્યો: "વારુ, આપણા પ્રવાસ દરમ્યાન કોઇ પૂછે કે તું કોણ છે, તો મારે શો જવાબ આપવો?"

નંદિની અંધારામાં વીરેંદ્રની પ્રસન્ન મુદ્રા જોઈ રહી અને બોલી: "તે તમે જાણો!"

"હું જાણું?"

"ત્યારે બીજું કોણ જાણે? પણ સાંભળો, આજસુધી તમે ઠેર ઠેર ભટક્યા હશો, પણ હવે હું તમને ભટકવા નહિ દઉં. ક્યાંક દૂર દૂર આપણે ઘર માંડીને નિરાં...તે રહીશું..."

વીરેંદ્ર સ્તબ્ધ બની ગયો. આકાશમાં ચમકતા તારા તરફ જોતો તે રસ્તો કાપતો હતો. નંદિની સાથેનો અત્યારનો પ્રવાસ તેને વિચારમૂઢ બનાવતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નંદિની ભવિષ્યના રમ્ય ચિત્રનું અંકન કર્યે જતી હતી: "આપણે પરદેશમાં જ ઊતરી જઈશું, જ્યાં કશોય કોલાહલ આપણા કાને પડે નહિ. દુનિયાની જનતા સાથે જાણે સંબંધ જ તોડી નાંખીને આપણે રહીશું. પછી તમે કોણ અને હું કોણ એ પૂછશે જ કોણ? અને પૂછે તોપણ આપણને તેની પરવા શી? કોઈ શાંત સ્થળે–વનમાં એકાદ ઝુંપડી બાંધીશું અને ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો પડે એવી રીતે સંતોષથી રહીશું. વનમાં પક્ષીઓ સાથે આપણે ગાઈશું, રમતા પવનની સાથે આપણે રમીશું, વહેતાં ઝરણાંના જળમાં નાહીશું, વનનાં ફળ ખાઈશું, અને દેશ કે દુનિયાનો બધોય સંસર્ગ છોડીને આનંદમાં દિવસ ગાળીશું. પછી ગામડાંના લોકોનાં સુખ–દુઃખની આપણને શી ચિંતા? તેઓનાં આંગણાં ગંદાં રહે તેની આપણને શી પરવા? કોઈ આળસુ હોય કે નિરુદ્યમી હોય તેની સાથે આપણે શીદ લમણાઝીક કરવી? કેમ, હું બરાબર કહું છું ને?"

"હૂં...ઉં......"

નંદિનીનો ઉત્સાહ એ હૂંકારાથી વધ્યો અને તે બોલી: "દેશ ગરીબ છે એ ખરું, પણ દેશની સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી ગરીબાઈ એક–તમારાથીજ ટળશે એમ થોડું જ છે? તે ખાતર માણસે પોતાનું આખું જીવન ફના–ફાતિયા કરવું એવું ગાંધીજી કહેતા હોય તો તે તેમને પોષાય; ગાંધીજી પણ આપણા જેવા જુવાન હતા, ત્યારે કાંઈ આવું કહેતા કે કરતા નહોતા..."

"ખરી વાત."

નંદિનીનું મન હવે જાણે વિજયોત્સવનો આનંદ માણવા લાગ્યું. તે આગળ બોલી: "હવે મારી વાત તમારા ધ્યાનમાં બરાબર ઊતરી. પહેલાં તો મને પણ તમારી પેઠે જ દેશની ગરીબાઈ સાલતી હતી, દેશસેવાના તમારા વ્રતનું અનુકરણ કરવા અને તમારી શિષ્યા થઈ રહેવા મને મારું મન કહેતું હતું, પરન્તુ તમારા હૃદયની કોમળતા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વભાવની સુજનતા, વાણીની મધુરતાનો પરિચય પડ્યા પછી મને લાગ્યું કે તમે તમારા જીવનને એળે ગુમાવી રહ્યા છો અને મારે પણ તમારી પેઠે જીવન એળે ગુમાવવું એ બરાબર નથી. એક વાર મેં મારા વિચારો તમને કહ્યા અને તમે મને વચન આપ્યું કે કોઇ વાર આપણે એકબીજાનાં સહચારી થઈશું, ત્યારથી મારું મન મારા કબજામાં રહ્યું નહિ. તમારામાં જ મારી દુનિયા અને મારું મન બંધાઈ ગયેલું મને ભાસવા લાગ્યું......"

"જો મેં આ વાત વહેલી જાણી હોત......"

"તો આપણે આટલું મોડું ન કર્યું હોત, એ હું સમજું છું......પણ હજી સ્ટેશન કેમ ન આવ્યું? આપણે રસ્તો ભૂલતાં તો નથી ને, વીરેંદ્ર?"

"નહિ, નહિ, આપણે ખરે રસ્તે જ જઈએ છીએ."

"રાત્રે કોઈ વાર હું આટલું ચાલી નથી."

"મેં તો અંધારામાં ઘણાએ પ્રવાસો કર્યા છે, અને માર્ગ-ભૂલ્યા મુસાફરોને સાચા માર્ગો બતાવ્યા છે."

"તો ફીકર નહિ, હવે જરા ઉતાવળા ચાલો."

"હા ચાલો." વીરેંદ્રે અનુમતિ આપી.

બેઉ મૂગાં મૂગાં ચાલવા લાગ્યાં. ચોમેર અંધકાર પ્રસર્યો હતો, પરંતુ અંધકારમાંય વીરેંદ્ર કરતાં હવે વધારે ઉતાવળે ડગલે નંદિની માર્ગ કાપતી હતી. વીરેંદ્ર વારંવાર પાછળ પડી જતો હતો, તેથી નંદિનીને તેની સાથે ચાલવા પોતાની ચાલને ધીરી કરવી પડતી હતી.

કેટલીક વારે સામે દીવાનો પ્રકાશ દેખાયો. નંદિની બોલીઃ "દીવો દેખાય છે. સ્ટેશન આવ્યું."

"હા..."

થોડું આગળ ચાલતાં જણાયું કે એ સ્ટેશનનો દીવો નહોતો, પણ કોઈ ગામડું હતું. નંદિની બોલીઃ "જુઓ, આપણે રસ્તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂલ્યાં. આ કોઇ ગામડું આવ્યું. હવે ગામમાં થઈને આગળ જવાને બદલે પાધરે થઇને જ બીજે માર્ગે વળી જઇએ. દૂર જઇને કોઇને સ્ટેશનનો રસ્તો પૂછીશું."

"રહેને. ગામની ભાગોળે જ કોઇ મળી જશે, તેને પૂછીશું."

થોડાં ડગલાં આગળ વધતાં ભાગોળ આવી. ભાગોળમાં જ ઊભેલું વડનું વૃક્ષ દેખાયું. નંદિની ચોંકી ગઈ: "વીરેંદ્ર! આ શું? ખરેખર, આપણે રસ્તો ભૂલ્યાં! આ તો ફરીફરીને આપણે આપણે ગામે જ આવ્યાં!"

વીરેંદ્ર નંદિની તરફ જોઇને હસી રહ્યો અને પછી ગંભીર બનીને બોલ્યો: "આપણે રસ્તો નથી ભૂલ્યાં, નંદિની! આપણે ખરે રસ્તે જ આવ્યાં છીએ. હવે ચુપચુપ ઘેર જા, અને ભૂલતી નહિ કે થોડા દિવસમાં તારું લગ્ન થવાનું છે. તારી સમીપે તારું સંસારજીવન છે, મારી સમીપે મારું દેશસેવાનું જીવનવ્રત છે. તારા અને મારા પ્રવાસ માટેના માર્ગો જુદા જુદા છે. આપણે કદાચ સહપ્રવાસીઓ થઈ શકયાં હોત, પણ સહનિવાસીઓ તો નહિ જ. મારા પ્રવાસનો અંત નથી, તેમાં વિશ્રાંતિનું સ્થાન નથી, ઝુંપડીનો પણ ચિરનિવાસ નથી: તારે માટે એ ઇષ્ટ નથી, નંદિની!"

વીરેંદ્ર ત્યાંથી જ આશ્રમ તરફ વળી ગયો અને તેને અંધકારમાં ભળી જતો જોતી નંદિની વડની હેઠળના અંધકારમાં સ્તબ્ધ પૂતળીશી ઊભી રહી ગઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવું રેલવે સ્ટેશન

(૧)

સાંગલપુર ગામના પાધરમાં થઈને રેલવેના પાટા જતા હતા, અને દામુશેઠે ઘણીય અરજીઓ કરી, પણ રેલવે કંપનીએ સાંગલપુર ગામે નવું સ્ટેશન નાંખ્યું નહિ. શેઠને અને ગામના બીજા વાણિયાઓને રૂનો બહોળો વેપાર હતો, એટલે તેમને વીરમગામ અને અમદાવાદ બીજે ત્રીજે દિવસે જવું-આવવું પડતું. ગામથી સાણંદનું રેલવે-સ્ટેશન ત્રણ ગાઉ દૂર પડે. અમદાવાદથી સાંગલપુર સાત ગાઉ દૂર રહ્યું, અને વીરમગામ તથા સાંગલપુર વચ્ચેનું છેટું પણ છ સાત ગાઉથી ઓછું નહોતું; આથી મુસાફરીની બહુ તકલીફ પડતી. ગામમાંથી બળદગાડીમાં કે માંદલા ઘોડાના ટાંગામાં બેસીને સ્ટેશન પર જવું પડે અને ત્યાંથી રેલવે ગાડીમાં બેસે તો અમદાવાદ કે વીરમગામ જવાય. પાછા ફરતાં રેલવે સ્ટેશનથી ત્રણ ગાઉની ટાંગાની કે બળદગાડીની મુસાફરી ખરી જ. માલથાલ લાવવો હોય તોપણ ભારે અડચણ પડતી. સાંગલપુર ગામ જરા સારું રહ્યું; એક ગાડીએ રોજ પંદર-વીસ ઉતારુ ઊતરે, પંદર-વીસ બેસે અને માલનાં ગાડાં તો અમદાવાદ, વીરમગામ કે રેલવે સ્ટેશન અને સાંગલપુર વચ્ચે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરતાં જ હોય. સાંગલપુરને રેલવે સ્ટેશન વિના ન જ ચાલે એવી દામુશેઠની ગણતરી હતી; પરંતુ રેલવે કંપની એવી અવળચંડી હતી કે અરજીઓ ઉપર તો ધ્યાન જ આપતી નહિ! શેઠે ગામલોકો અને વાણિયાઓની સહીઓ કરાવીને અરજીઓ કરેલી, પણ કોઈ દાદ દેતું નહોતું. હવે તો શેઠ અરજીઓ કરીને થાક્યા હતા અને પોતાને ગામે નવું રેલવે સ્ટેશન ઊઘડે એવી આશા જ મૂકી હતી.

શેઠના દીકરા રણછોડને એક યુક્તિ સૂઝી હતી. પાંચ-સાત હજાર રૂપિયા રોકીને ત્રણ મોટરના ખટારા લેવા અને અમદાવાદ તથા સાંગલપુરની વચ્ચે ભાડે ફેરવવા. તેથી મુસાફરીનું દુઃખ જાય, ઉતારુઓ સારી પેઠે મળે, માલ પણ એક કલાકમાં અમદાવાદથી સાંગલપુરમાં પહોંચે, એટલે ગામને પણ સુખ થાય. પણ શેઠને એ વાત ગમી નહિ. 'ભાડે ગાડીઓ ફેરવવાનો ધંધો કરવો એ આપણા જેવા મોટા વેપારીને શોભે નહિ' એવો શેઠનો અભિપ્રાય હતો.

એક વાર દામુશેઠ અને રણછોડ વીરમગામથી આવીને સ્ટેશને ઊતર્યા. સાંગલપુરનો અભરામ પોતાનો ભાડૂતી ટાંગો લઈને આવ્યો હતો, તેને શેઠે ગાડીના ડબામાંથી ઊતરતાં જ વરદી આપી દીધી: "અલ્યા અભરામ! તારી ગાડીમાં અમે બેસવાના છીએ. બે જણની જગ્યા રાખજે."

સ્ટેશન ઉપર બળદના ચાર એક્કા અને ઘોડાના બે ટાંગા હતા. બધાં વાહન ખડખડ પાંચમ જેવાં હતાં. ઉતારુઓ વાહનોમાં ગોઠવાયા અને વાહનો સાંગલપુરની સડકે ચઢ્યાં. અભરામના ટાંગામાં દામુશેઠ અને રણછોડ ઉપરાંત એક ત્રીજો ઉતારુ બેઠો હતો; તે ઉપરાંત અભરામ તો ખરો જ.

ઘોડો ઘરડો હતો, થાકેલો હતો અને ચાર જણાનો ભાર ઊંચકીને ખદક-ખદક ચાલતો હતો. ટાંગાનાં હાડપાંસળાં કચુક-કચુક બોલતાં હતાં. શેઠનું ભારે શરીર ટાંગામાં હચમચતું અને હાંફતું હતું. ઘોડાને ઉતાવળે ચલાવવાને અભરામ મથતો હતો. ઘોડાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાબુક મારે, ચાબુકની લાકડીને છેડે નાંખેલી આર ઘોંચે, ત્યારે પંદર-વીસ ડગલાં ઘોડો ઉતાવળો ચાલે; વળી પાછો ખદક, ખદક, ખદક!

"અલ્યા અભરામ! ઘોડાને ચંદી આપછ કે નહિ?"

"આપું છું, બાપા!"

"ત્યારે ઘોડો ધીમો કેમ ચાલે છે?"

"ઘોડો જરા ખોડીલો છે, બાપા! માર્ગે પડશે એટલે પછી પવનવેગે ઊપજ્યો સમજો." 'પવનવેગ' એ ઉતારુઓને માટે અભરામનું રોજનું આશ્વાસન હતું.

અભરામ ટાંગા ઉપરથી ઊતર્યો, ઘોડાને બે-ચાર ચાબુક લગાવી દીધી, બેત્રણ વાર આર ઘોંચી, પાંચ-સાત ગાળો દીધી અને ઘોડાની રેન પકડીને ટાંગાની સાથે થોડું દોડ્યો. ઘોડો જરા ઉતાવળો ચાલ્યો કે તરત અભરામ પાછો ટાંગામાં ચઢી બેઠો. ભાર વધ્યો એટલે ઘોડો ધીમો પડ્યો અને ફરી પાછી અભરામની ચાબુકબાજી ચાલુ થઈ. ઘોડાએ દોડ જરા વધારી એટલામાં તેને ઠોકર વાગી, ઘોડો ઘૂંટણભેર થઈ ગયો, ટાંગો નમી ગયો, ગભરાયેલા દામુશેઠના મોંમાંથી રાડ નીકળી ગઇ; પણ અભરામે તરત છલંગ મારી ચતુરાઈથી ઘોડાને, ટાંગાને અને ઉતારુઓને બચાવી લીધા.

"અરર!" શેઠ ફફડી ઊઠ્યા: "અભરામ! બિચારા ઘોડાને એક ફેરામાં તું આટલું મારછ, ત્યારે ચાર ફેરામાં તો તું શું યે કરતો હોઇશ! જરા દયા રાખતો હોય તો ખુદા ય રાજી રહે."

"પણ બાપા! મારું ને ઘોડાનું પેટ તો ભરવું ને!" અભરામે દલીલ કરી.

રણછોડ બોલ્યો: "બાપા! મોટર હોય તો આવું કશું જોવું પડે નહિ. નહિ ઘોડાને ચાબુક મારવો કે નહિ બળદને આર ઘોંચવી. સાચું કહો તો ઘોડાની કે બળદની ગાડીમાં બેસવું એ જ આપણા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જૈન ધરમ પ્રમાણે પાપનાં પોટલાં છે. આવાં કરમ આપણાથી જોયાં જાય?"

શેઠને લાગ્યું કે ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને ઘોડાને માર ખવરાવવાનું પાપ કંઇ જેવુંતેવું નથી. મૂગાં પ્રાણીને માર ખવરાવવાનું પાપ મોટરથી ન લાગે એમ તે સમજતા જ હતા.

રણછોડ આગળ બોલ્યો: "હું તો કહું છું કે સરકારે રેલ ને મોટર કાઢીને આ મૂગાં જાનવર ઉપર ભારે દયા કરી છે. મોટરનો શોધનારો કોઈ સાચો દયાળુ માણસ હશે."

દામુશેઠે બળદગાડીમાં અને ઘોડાગાડીમાં બેસીને ઘણી યે વાર ભારવાહી જાનવરોનાં દુઃખ જોયાં હતાં. પેટ્રોલથી ચાલતી મોટર એ જાનવરોને દુઃખમાંથી છોડાવનારું વાહન હતું, એ મીમાંસા શેઠના અંતરમાં ઊતરી ગઈ.

એક અઠવાડિયાની અંદર દામુશેઠની માલિકીની ત્રણ ભાડૂતી મોટરો રણછોડની વ્યવસ્થા હેઠળ અમદાવાદ અને સાંગલપુરની વચ્ચે ફરવા લાગી ગઇ. શેઠને લાગ્યું કે બિચારા બળદ અને ઘોડાની ખાંધેથી ધૂંસરાં છોડાવવાનું પોતે પુણ્ય કર્યું હતું. શેઠના મનને તેમાં ધંધા કરતાં વધુ તો ધર્મ માલૂમ પડ્યો હતો.

(૨)

આજસુધી સાંગલપુરની સમૃદ્ધિ ઠાવકી અને ગંભીર હતી, તે હવે ચમકારા મારવા લાગી. રેલવે સ્ટેશને તો સાંગલપુરના પંદર-વીસ જ ઉતારુઓ ચઢતા-ઊતરતા, પરંતુ અમદાવાદ અને સાંગલપુર વચ્ચેની આવ-જા હવે ખૂબ વધી પડી હતી. ત્રણે મોટરો ખીચોખીચ ભરાઈને રોજ બેત્રણ વાર આવ-જા કરતી. સગવડ વધી એટલે ઉતારુઓ વધ્યા હતા. સ્ટેશને ઉતારુઓ લાવવા-લઇ જવાનું કામ હવે બળદના એક્કા અને ઘોડાના ટાંગાને બદલે શેઠની મોટરો કરતી હતી. દૂધ ત્રણ પૈસે શેર મળતું, તેનો ભાવ વધીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭ પૈસા થયો. ઘી રૂપિયાનું બશેર મળતું, તેનું સવાશેર થઇ ગયું. છાશનાં દોણાં પણ મોટરમાં ચડીને અમદાવાદની પોળોમાં ઠલવાવા લાગ્યાં. પશી કણબણ પડોશણને મલકાતી કહેતી: "બા! રોજ ચાર ડોઆંની છાશ ઊકરડે ઢોળવી પડતી, પણ હવે દામુશેઠની મોટર થઈ છ, એટલે રોજ છાશનો જ દોઢ રૂપિયો ઊપજે છે. દશ આના ભાડાના જાય, તો ય ચૌદ આના મળે ને!"

સાંગલપુર અને અમદાવાદ વચ્ચે ભાડાની મોટરો ફરવા લાગી, તેની અસર સાંગલપુર ઉપર બે પ્રકારની થઈ. લોકોની મુસાફરીની અગવડ ગઇ, દૂધ–ઘીના વધુ પૈસા ઊપજવા લાગ્યા અને પહેલાં ત્રણ દિવસે મેળવી શકાતી ચીજ હવે સાંગલપુરમાં બે કલાકમાં હાજર થવા લાગી. પશી કણબણનો કરસનિયો એક વાર માંદો પડ્યો અને તાવમાંથી ત્રિદોષ થઇ ગયો. ઘરગથ્થુ ઉપચારો કર્યા, પણ તે સાજો થયો નહિ; એટલે અમદાવાદથી મોટરમાં ડૉકટર બોલાવ્યો. પંદર રૂપિયા ડૉકટરને આપ્યા અને દવા તથા મોટર-ભાડાના બીજા પચીસ રૂપિયા થયા, પણ કરસનિયો મરતો મરતો બચ્યો; તેથી પશી કણબણ મોટરવાળા દામુશેઠ ઉપર આશીષોનો વરસાદ વરસાવતી.

સાંગલપુર ઉપર બીજી અસર થઈ, તે સાંગલપુરના લોકોના સમજવામાં આવતી નહોતી. અમદાવાદનો ચેપ સાંગલપુરના ખેડૂતો તથા વાણિયાના જુવાન છોકરાઓ ઉપર જ નહિ, પણ મોટેરાંઓ અને ઘરડાંઓને ય લાગતો જતો હતો. કરસનિયો છાશ વેચવા રોજ અમદાવાદ જતો અને પૈસા લાવતો; પરંતુ તે સાથે રોજ અમદાવાદની હોટલની મોજ ચાખતો આવતો તે તેની માને ખબર ન હતી. ગામમાં સાંગલપુરના મોચીના સીવેલા દેશી જોડાને બદલે રાતા–કાળા પાલીશ કરેલા સ્લિપર અને દોરી બાંધવાના શૂઝ થોડે થોડે દેખાતા જતા હતા. એક રૂપિયાની ચીજની જરૂર જણાતાં અમદા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાદનો ફેરો ખાનારા અને 'ભેગાભેગી' ચાર રૂપિયાની જણસો વહોરી લાવનારા તો સાંગલપુરમાં ખૂબ વધ્યા હતા. દૂધ વેચવા જનારા ય અઠવાડિયામાં બેત્રણ સિનેમાના ખેલો જોયા વિના પાછા આવતા નહિ. દામુશેઠના રણછોડના અઢારેક વરસના ચંદુને તો ઘરની મોટર હતી, એટલે તેની અમદાવાદની સહેલગાહો ખૂબ વધી પડી હતી. ઘી, દૂધ, છાશ, ઘાસ કે એવી બીજી ચીજોના વધુ પૈસા ઊપજતા તે સાંગલપુરના ખેડૂતોને મીઠા લાગતા; પણ તે પૈસા અમદાવાદના ચેપની પાછળ ઘસડાઇ જતા હતા અને તેમના સાદા સંતોષી જીવનમાં કૃત્રિમતા તથા તૃષ્ણા લાવી મૂકતા હતા. પેટભર દૂધ ખાનારા હવે દૂધ ખાવાનું ઓછું કરતા હતા, ચાના પ્યાલા ઘેર ઘેર ખખડતા હતા અને મોટર શરુ થયા પછી છએક માસે તો અમદાવાદના એક કણબીએ સાંગલપુરમાં હોટલ પણ ઉઘાડી.

(૩)

ચંદુ ત્રણ માસ સુધી મુદતિયા તાવથી પીડાઈને માંડમાંડ સાજો થયો હતો. શેઠને દવા-દાક્તર પાછળ પાંચસોક રૂપિયા ખર્ચવા પડયા હતા, પણ તેમ કરતાં ય ચંદુ સાજો થયો અને આજે તે જરા ઓસરીમાં આવીને બેઠો, તેથી શેઠ આનંદમાં હતા. શેઠે ઊમળકાથી કહ્યું: "બેટા! જરા દૂધભાત ખાઇને આજ તો દુકાને ચાલ."

ઓરડામાંથી ચંદુની વહુએ ગુમાસ્તા પાસે કહેવરાવ્યું: "આજે ગાયે દોહવા દીધું નથી, તો ગામમાંથી દૂધ મંગાવી આપો."

"માધા! જા, પશી કણબણને ત્યાંથી દૂધનો લોટો ભરી આવ." શેઠે ગુમાસ્તાને ફરમાવ્યું.

માધો એક કલાકે દૂધ લઈને આવ્યો. શેઠે ચિડાઇને પૂછ્યું: "અલ્યા, આટલી બધી વાર?"

"શું કરું બાપા! પશી ડોશી કહે કે ઘરમાં દૂધ નથી. રાજી ભરવાડણ કહે કે દૂધ અમદાવાદ વેચાવા ગયું છે અને ઢોરાં સીમમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયાં છે. મગન મહારાજ કહે કે મારી ગાય આજ વટકી છે, એટલે દૂધ નહિ દે.”

શેઠ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. “ત્યારે તું દૂધ લાવ્યો ક્યાંથી ?”

“ત્રણ આના આપીને હૉટલમાંથી શેર દૂધ લાવ્યો.”

શેઠ વિચારમાં પડી ગયા. દૂધ માટે ત્રણ ઘેરથી નકાર મળ્યા પછી હૉટલમાંથી વેચાતું દૂધ લાવવું પડ્યું, તે તેમને સન સાલવા લાગ્યું.

જમી લઈને શેઠ ચંદુને સાથે લઇ, દુકાને ચાલ્યા. માર્ગમાં ચમારને ઘોડાનું મુડદું ઊંચકી જતા જોઇને શેઠે પૂછ્યું : “અલ્યા, આ કોનો ઘોડો મૂઓ ?”

“અભરામ મિયાંનો, બાપા !”

“ગાડીવાળો અભરામ ?”

“હા, બાપા !”

દુકાને રણછોડ મોટરના ભાડાની આવકનું નામું લખતો હતો. દુકાનમાં પશી કણબણ, રામો પટેલ, જગો મોચી અને અભરામ મિયાં બેઠા હતા. અભરામની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. શેઠ આવતાં વેંત બોલ્યાઃ “અભરામ! તારો ઘોડો તો મરી ગયો!”

“હા, બાપા! તમે મોટર ફેરવવા માંડી, ત્યારથી જ હું એને મૂએલો તો દેખતો’તો; પણ આટલો મોડો મૂઓ અને હું ભીખભેગો થઇ ગયો.”

“અલ્યા, એમાં મારો શો વાંક ?”

“તમારો વાંક નહિ તો મારા નસીબનો તો ખરો. ઘોડો કમાતો’તો ત્યારે હું તેને ખવરાવતો અને મારું પેટિયું ય નીકળતું. આ બાર મહિનામાં ઘરનાં વાસણ વેચીને મેં ને ઘોડાએ ખાધું. આજ હવે બે મણ બાજરી આપો; નહિતો ઘોડાની પાછળ મારું યે મોત !”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શેઠ અભરામનાં આંસુ જોઈ રહ્યા અને કશું બોલ્યા નહિ. પશી તરફ નજર કરીને શેઠ બોલ્યા: "પટલાણી! તમે કેમ આવ્યાં છો?"

પટલાણીએ ઘૂમટાની આડેથી કહ્યું: "પચાસ રૂપિયા આપો, શેઠ! વ્યાજ જોઈએ તે લેજો."

"તમારે વળી શી ખોટ પડી? હવે તો દૂધ, ઘી ને છાશની બહુએ આવક થઇ છે ને!"

"બળી એ આવક! કરસનિયો ત્રણ વાર માંદો પડ્યો અને સો રૂપિયા ખરચ થઇ ગયું! તેની વહુને આણું વાળીને લાવવી છે; એટલે તમારી પાસે આવીને વેણ નાંખ્યું છે, શેઠ!" પટલાણી બોલ્યાં.

"માંદગી આવે તેમાં શું કરીએ? જેવા કરમના લેખ. અમારા ચંદુની માંદગી પાછળ પાંચ સો રૂપિયા થયા."

"માંદગી પણ જેવીતેવી? બાપલિયા! પાણીની જેમ પૈસા ખરચ્યા. મારો રહ્યો રોજ અમદાવાદ જાય ને હૉટલમાં ભજિયાં–પૂરી ખાય. અરધાં કાચાં અને અરધાં પાકાં. ઉપરથી રાતે નાટક જુએ ને ઉજાગરા કરે. ચાનાં પવાલાંનો શુમાર નહિ. પૂછોને તમારા ચંદુને, બેઉ સાથે ફરતા ને ખાતા. પછી માંદા ન પડે તો બીજું શું થાય?"

શેઠે ચંદુ સામે જોયું. ચંદુ શરમાઇને નીચું જોઇ રહ્યો. શેઠ બબડ્યા: "આપણા ગામને ય અમદાવાદનો ચેપ લાગ્યો!"

શેઠે રામા સામે જોયું. રામો બોલ્યો: "બાપા, દાણા લેવા આવ્યો છું."

"તારે વળી દાણા શું કરવા છે? હજી હમણાં જ ખળાં ભરાયાં છે ને!"

"પણ ખળામાંથી મણ દાણો ય ઘેર આવ્યો નહિ. આ વરસે ચોમાસે તમારું બીજું ય દેણું કરવું પડશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એમ કેમ? તારે વળી દેણું કરવાનું હોય?"

"કોઈ વરસ નહિ, પણ આ વરસે કરવું પડશે, શેઠ! ખળામાંથી દાણો આવે કે ન આવે, પણ ઉનાળે અમે ભાડાં કરીને સારી રીતે ચલાવતા. હવે તમારી મોટરું થઇ, એટલે ભાડું મળે નહિ. શું કરું શેઠ? મારો બળદ માંદો પડેલો, અને રાજો રબારી કહે કે તેને ઘી પાઓ; પણ મારે ખાવા દાણો મળે નહિ, ને બળદને ઘી કયાંથી પાઉં? એટલે એને પાંજરાપોળે મૂકયો ને બીજાને વેચી નાંખ્યો."

શેઠે રણછોડ સામું જોયું. રણછોડ સરવાળો કરી રહ્યો હતો; તે બોલ્યોઃ "બાપા! આ મહિને સાડાસાત સોની આવક થઈ અને સવાપાંચ સોનું ખર્ચ થયું; સવાબસોનો વધારો વધ્યો."

જગો વચ્ચે બોલ્યો: "બાપા! હું ય પચીસ રૂપિયા લેવા આવ્યો છું."

"અલ્યા, ગામમાં કોઇ જોડા પહેરતું નથી કે શું? તારે વળી શી તાણ પડી?"

"જોડા સૌ પહેરતા હશે, શેઠ! પણ આ વરસે મારો ધંધો બરાબર ન ચાલ્યો, કોણ જાણે શાથી!"

"દાદા! હું જઉં છું. દવા પીવી ભૂલી ગયો છું." એમ કહી ચંદુ ઊઠયો. ક્રોમ લેધરના ચકચકિત બૂટ પહેરીને તે દુકાન પરથી ઊતર્યો. શેઠનું ધ્યાન એ બૂટ તરફ ગયું અને તેમને બહુ જ ગ્લાનિ થઇ આવી. શેઠ નિસાસો નાંખીને તકિયા પર પડયા અને બેઉ હાથે તેમણે મોઢું ઢાંકી દીધું.

"ભોં ભોં ભોં" કરતી એક મોટર આવીને શેઠની દુકાન સામે થોભી. માંહેથી એક યુરોપિયન અને એક પારસી ઊતર્યા. પારસીએ પૂછ્યું: "ડામોડર સેઠ આપનું જ નામ કે?"

"હા, બાપા, કહો શું કામ છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તમે સાંગલપુરનું સ્ટેશન ખોલવા રેલવે કંપનીને અરજી કરી'તી કે?"

"જી હા, તેનું હવે શું છે?"

"તમારા ગામમાં વાનિયાનાં ઘર કેટલાં?"

"થોડાં."

"થોડાં એટલે કેટલાં?"

"પાંચ–સાત–દસ."

"બીજી ઊંચી કોમનાં ઘર કેટલાં?"

"ચાર–પાંચ."

"બાકી બધા ખેતીનો ઢંઢો કરતા હોસે."

"જી હા."

"સાનંદને સ્ટેશને તમારા ગામના કેટલા ઉતારુ ચડતા-ઊતરતા હોસે?"

"એક–બે."

"એમ કાંય? તમો અરજીમાં લખો છો કે વીસ–પચીસ ઉતારુ ઊતરે છે."

"એ દા'ડા વહી ગયા."

"તેનું કારન સું?"

"અમારે ગામ મોટર ફરે છે."

"એમ? તો હવે તમારે નવું સ્ટેશન ખોલવાની જરૂર નથી ને?"

"જી ના."

પારસીએ પેલા યુરોપિયનને મોટરમાં પાછા બેસતાં કાંઇ અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યું અને મોટર પાછી ચાલી ગઇ.

રણછોડ ખુશ થતો બોલ્યોઃ "બાપા! તમે ઠીક જવાબ આપી દીધો. વધુ ઉતારુ કહ્યા હોત, તો હવે કંપની નવું સ્ટેશન ખોલત અને આપણો મોટરનો ધંધો પડી ભાંગત."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પણ મારે તો હવે મોટરે જોઇતી નથી ને નવું સ્ટેશને જોઈતું નથી; બસ, આજ તું અમદાવાદ જા અને ત્રણે મોટર વેચી નાંખ." શેઠ આવેશમાં આવી જતાં બોલ્યા.

રણછોડ આ અણધારી આજ્ઞાથી સ્તબ્ધ બની ગયો. તેણે પૂછ્યું: "એનું કાંઈ કારણ?"

"મારે સાંગલપુરની ખરાબી થવા દેવી નથી."

"એમાં વળી ખરાબી શી?"

"જોતો નથી? ગામને અમદાવાદનો ચેપ લાગે છે, રોગનાં ઘર ઘલાતાં જાય છે, લોક દેણદાર થાય છે, ગરીબોના ધંધા ભાંગી પડે છે, લોકોનાં મન શહેરીઓનાં જેવાં ચોર થતાં જાય છે; એ બધો તારી ભાડાની મોટરનો પરતાપ."

"બાપા, પણ આપણે છ હજાર ખર્ચ્યાં છે, અને તેના હવે પૂરા ત્રણ હજાર પણ ઊપજશે નહિ."

"બે હજાર કેમ ઊપજતા નથી? મારે હવે એ ન જ જોઇએ. શહેરથી દૂર મારું સાંગલપુર વધારે સારું છે; અને હા, એ મોટરોના જે પૈસા ઊપજે તે ગામમાં વગર વ્યાજે ધીરવાના છે, એ ધ્યાનમાં રાખજે."

"તમે ફરીથી બળદની ખાંધે ધૂંસરાં નંખાવો છો!"

"અરે, એ જ સારું છે ભાઈ! બળદની ખાંધે ધૂંસરા નહિ હોય ત્યારે બળદ ભૂખે મરશે. એવું ખોટું દયાળુપણું મારે નથી જોઇતું. ઊઠ, અમદાવાદ જા!"

રણછોડ બાપાની સામે જોઇ રહ્યો. અભરામ આંસુ લૂછીને દોડતો શેઠના ખોળામાં માથું નાખીને પડ્યો અને બોલ્યો: "બાપા! સાચી દયા આજે મેં તમારામાં જોઈ!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પતન ?

ગુલાબરામ વકીલ મારા પરમ સ્નેહી હતા, બલકે મુરબ્બી કહું તોપણ ચાલે. એક તો તે મારા કરતાં બેવડી ઉમ્મરના હતા, બીજું ધનવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન હતા, અને ત્રીજું તેમની વિદ્વત્તા તથા વહેવારકુશળતાની સુવાસથી આકર્ષાયેલા અનેક સ્નેહીઓમાંનો હું પણ એક હતો. મારા પર તેમની મુરબ્બીવટ જ્યારથી હું એક લેખક તરીકે તેમની જાણમાં આવ્યો ત્યારથી વધુ મિઠ્ઠી બની હતી, અને તેથી બેઉ વચ્ચેનું વયનું અંતર મોટું હોવા છતાં અમે સમવયસ્ક મિત્રોની પેઠે વાતો કરી શકતા.

એકાદ વર્ષથી તે ઘરભંગ થયા હતા, તેથી જરા મનભંગ પણ થયા હતા. પુત્રપરિવાર વિશાળ હતો, છતાં તેમના મનનો ઉલ્લાસ ધીરે ધીરે ઊડી જતો હોય એમ જણાતું હતું. વળી પત્નીના મરણ પછી ન્યાતમાંથી કન્યા મેળવવા માટે તેમણે કરવા માંડેલા યત્નો નિષ્ફળ જતા હતા તેથી તે કોઈ કોઇ વાર ઉદાસ પણ દેખાતા હતા. છતાં તે એક ચતુર પુરુષ હતા એમ તો મારે કહેવું જોઇએ. અસીલની સાથેની વાતચીત તથા કોર્ટમાં દલીલો કરવામાં કે ક્લબમાં મિત્રોની સમક્ષ તે પોતાનું તન-મન જરાએ શિથિલ દેખાવા દેતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ. સત્રારમાં ચાહ પી, સીગારેટ ફૂંકી, તે કાંઇ લખવા બેસી જતા ત્યારે તેમનો ગુમાસ્તો મોહન પણ તેમનો કાર્યોત્સાહ જોઇને ચકિત થઇ જતો હતો.

'તોબાહ તમારા લેખકોથી ભાઇ !' મને જોતાં જ ગુલાબરામ પેનને બાજુએ મૂકીને કાગળનો થોકડો આઘો ખસેડતાં બોલ્યા: 'તમે જ રાત્રે મને સાંભર્યા હતા.'

'હું સાંભર્યો હતો ?' મેં હસીને કહેતાં ખુરશી પર બેઠક લીધી: 'સદ્‌ભાગ્ય મારું, કેમ સાંભર્યો હતો ?'

'પેલી તમારી વાર્તા 'પતન' વાંચીને જ તો ! હું પૂછું છું કે તમે બધા હાલના જુવાન લેખકો આ બધું શું લઇ બેઠા છો ? ભલે કાલ્પનિક લખો, પણ જરા સીધું-સાદું તો લખો, ભાઇ !'

'એ વાર્તામાં એવું શું છે ? તેમાં આપણને શું ન ગમ્યું ?'

'એક કુલિન બ્રાહ્મણની પુત્રીને તમે કેવળ પતનના ખાડામાં હોમી દીધી; પરંપરાગત બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનો જરા જેટલો અંશ પણ તેનામાં તમે માન્ય રાખ્યો હોત તો તમે તેનું આટલું ભૂંડું ન જ કર્યું હોત.'

મને એ વાત સાંભળીને હસવું આવ્યું.

'એમાં હસો છો શું ? આવાં પતન વાર્તાઓમાં આલેખવાં સારાં નથી. વિચારમાંથી આચાર જન્મે છે; આજ તમે તમારી એક વાર્તાદ્વારા વાચકમાં વિચારબીજ મૂકો છો, આવતી કાલે એ જ વિચાર આચારમાં ઊતરે છે અને પછી પતનની પરંપરા ચાલે છે.'

'પરંતુ આપ જેને વિચારબીજ કહો છો, તે મારી કોઇ કલ્પના નથી. તમે એમ કહેતા હશો કે તેના જેવી બ્રાહ્મણની છોકરી વેશ્યા કેમ બની ? હું કહું છું કે સમાજે તેને વેશ્યા બનાવી છે, સમાજ માટે તે વેશ્યા થઈ છે, અને પહેલાં જે સમાજ તેનું પેટ ભરવા ના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાડતો હતો, તે સમાજ આજે તેને સરસ રીતે પોષે છે! એ વસ્તુસ્થિતિ છે!'

'પણ એવું કરનારી બ્રાહ્મણની પુત્રી?'

'એને એ સ્થિતિમાં લાવી મૂકનાર પણ બ્રાહ્મણસમાજ હતો ને? તે વિષમ અવસ્થામાં આવી પડી હતી, તેની મનઃસ્થિતિ તાર પર નાચ કરવા જેવી નાજુક બની ગઈ હતી; તે વખતે પોતાનું તોલ સંભાળી શકે તેટલા માટે જો સહાનુભૂતિની છત્રી સમાજે તેના હાથમાં આપી હોત તો તે વેશ્યા ન થાત, તેનું પતન ન થાત; એ સ્થિતિ તરફ જતા માનવીને બીજી સ્થિતિ તરફ વાળવાને માટે બીજી દિશાનું આકર્ષણ જોઈએ, તે સમાજે ન આપ્યું: અને આ કાલ્પનિક વાર્તા નથી, સત્ય ઘટના છે.'

'ભલે સત્ય હોય, પણ એવી કોઇ અપવાદાત્મક ઘટનાને સમાજ સમક્ષ મૂકવાથી તમે કઈ ઉચ્ચ ભાવના તેનામાં જાગ્રત કરો છો?'

'આપ માત્ર ભાવનાની વાતો કરો છો પણ વસ્તુસ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિપાત પણ કરતા નથી, એ ન્યાય ક્યાંનો? અને આપ જો એને અપવાદ કહેતા હો તો આપ વકીલ તરીકે સમજી શકશો કે અનેક અપવાદો બનવાથી તેનો નિયમ ઘડાય છે.'

'તમે વળી ક્યાં કાયદાશાસ્ત્ર ને સમાજ-શાસ્ત્રની વાતોમાં ઊતર્યા? જરા નીતિ તરફ જુઓ!'

'નીતિ? બાવા આદમના વખતની નીતિ તરફ જોઉં કે દેશ ને દુનિયા તરફ દોડી આવતી નવીન નીતિ તરફ જોઉં?'

'તમારી આંખો સામે કેવળ પાશ્ચાત્ય વિચારો નાચી રહ્યા છે; પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે તે વિચારોથી જ સમાજનું પતન થવાનું છે. તમારી આવી વાતોથી અને આવાં દૃષ્ટાંતોથી છોકરીઓ ઉપર શી અસર થાય છે તે જાણો છો? તેઓ માબાપની આજ્ઞામાં રહેતી નથી; પરણવા જેવી અત્યંત નાજુક અને લજ્જાશીલ રહેવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવી વાત, તેમાંય તેઓ બેધડક માબાપનેય જાણે શિખામણ આપવા મંડી જાય છે! અને પછી ધાર્યું કરવાને કોઈની સાથે નાસી જતાં પાછું વળી જોતી નથી. તમારી 'પતન' જેવી વાર્તાઓમાંથી છોકરીઓને આવું વિચારબીજ મળી રહે છે.'

મને લાગ્યું કે પોતા માટે કન્યા શોધવાના યત્નોમાં વકીલ સાહેબને આ તાજો અનુભવ મળ્યો હોવો જોઇએ. એ વિચારથી મને હસવું આવ્યું, અને મેં કહ્યું: 'સાહેબ! એ વિચારબીજ તો પરિસ્થિતિએ પ્રેરેલું છે. કન્યાઓની કે સ્ત્રીઓની બંડખોરી પણ પરિસ્થિતિએ ઉત્પન્ન કરી છે.'

'અરે, એવી પરિસ્થિતિ વળી શાની? શું સ્ત્રીઓને ખાવાપીવાનું નથી મળતું કે તેઓ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યની વાતો કરે છે? સ્વૈર વર્તન માટેનાં–મોજશોખ કરવાનાં એ બધાં બ્હાનાં છે! સંયુક્ત કુટુંબની પદ્ધતિ પર તમારા આવા વિચારોએ જ પૂળો મૂક્યો છે.'

'સંયુક્ત–કુટુંબ–પદ્ધતિ પ્રત્યેનો અણગમો, એ પણ સમાજની હાલની આર્થિક પરિસ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.'

'હવે બેસો–બેસો! એ પદ્ધતિ હતી, તો જ તમે આજે આવી સરસ સ્થિતિ ભોગવો છો, તે ભૂલો મા.'

'કોણ કહે છે?'

'વ્યક્તિગત વાત હું કરતો નથી. તમે તો હોશિયાર અને કમાઉ છો; પણ સાધારણ કુટુંબોની સ્થિતિ પર ધ્યાન આપો. ત્રણ-ચાર ભાઈઓનું કુટુંબ હોય, તેમનાં બાળ બચ્ચાંને પોષવાં–ભણાવવાં હોય, એ કાંઇ રમત વાત નથી. સંયુક્ત કુટુંબમાં રહીને બધા ભાઈઓના કુટુંબને પોષનાર પુરુષ આપણા આર્ય સંસારની વંદનીય ત્યાગમૂર્તિ છે.'

'પણ બધા ભાઈઓનાં બેજવાબદારીપૂર્વક થએલાં લગ્નોની ઝાળ ઉપર મેલવાથી એ ત્યાગ ઉત્પન્ન થયો હોય છે હોં!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેવો હલકો એ વિચાર છે!'

'જે વસ્તુસ્થિતિ છે તેજ મેં આપને કહી એટલે એ હલકો વિચાર થયો! કુક્કરની પેઠે પ્રજા વધારનારાઓ પણ પ્રજાને પોષવાની તાકાત નહિ ધરાવનારાઓને જો હું પરણવાને નાલાયક કહું તો તમને ગુસ્સો જ ઊપજવાનો અને એવાં લગ્નોથી ઉત્પન્ન થએલાં માઇકાંગલાઓને કેડે, બગલમાં કે ખાંધે ચડાવીને સમાજમાં સહાનુભૂતિની ભીખ માંગનારાઓની વાત કહું તો...'

'શું આવું નિર્દયતાભર્યું બોલતા હશો!'

'પણ એવા બીનજવાબદાર, બુદ્ધિ તથા શક્તિથી હીન માણસો સ્વચ્છંદે પ્રજા ઉત્પન્ન કર્યા કરે અને તેમને પોષવાને માટે પાંજરાપોળ ઉઘાડવાનું જો હું કહું તો જીવદયાળુમાં ખપું, ખરું ને?'

'હજી તમે નાના છો, ભાઇ! અત્યારે તો તમારી ભાવનાઓ એ જ રીતે ખળભળવાની. અનુભવ થશે એટલે તમે એવું નહિ બોલો એવી મારી ખાતરી છે.'

'અમારા અનુભવોને પણ અમે નવું વલણ આપીશું.'

'વારુ, વારુ, કેટલા વાગ્યા? દસ! જવા દો હવે એ વાત. ક્યાં મારે કે તમારે 'પતન'માંની નાયિકા જેવીનો ભાર ઉપાડવાનો છે? મોહન! સંતોષરામ ક્યારે આવવાનું કહી ગયા છે?' ગુલાબરામે પોતાના ગુમાસ્તાને પૂછ્યું.

'દસ વાગ્યે.'

ગુલાબરામને 'પતન'માંની નાયિકાનો ભાર ઉપાડવાનો ન હતો, એટલે તેમને તેની ચિંતા નહોતી. તેના જેવી બીજી અનેક અબળાઓની ચિંતા પણ ક્યાંથી હોય? તેમને તો કોઈ સંતોષરામ જેવો પૈસા રળાવનાર અસીલ હશે તેની જરૂર હતી! ખેર, હવે મારે તેમનો વધુ વખત શાસાટે બગાડવો જોઈએ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊઠતાં ઊઠતાં મેં પૂછ્યું : 'ત્યારે મારી વાર્તા આપને એકંદરે ગમી નહિ.'

'અત્યારે હું વધુ કશું કહેવા ઈચ્છતો નથી. અનુભવ અને અંતરંગ એ બેઉ તરફ ધ્યાન આપીને ભાવના જેવી કોઈ વસ્તુ છે એ તરફ ધ્યાન આપો : નકામી જડવાદી સમાજના સ્થૂળ સુખની વાતો જવા દો.'

એ શબ્દો ગુલાબરામના વિચારોના નિષ્કર્ષરૂપ હતા અને તે મનમાં ઘૂંટતો હું ચાલતો થયો. સાંજસુધી જ નહિ પણ રાત્રે પણ એ શબ્દોએ મારો પીછો છોડ્યો નહિ.

સવારે ઊઠ્યો ત્યારે પણ 'અનુભવ' અને 'અંતરંગ,' 'જડવાદી' અને 'સ્થૂળ સુખ' એ જ શબ્દો મારા ચિત્તમાં સૌથી પહેલાં ઊપસી આવ્યા.

તે જ ક્ષણે શહેરનું રોજીંદું પત્ર મારા હાથમાં આવીને પડ્યું. તેમાં પહેલે જ પૃષ્ઠે મોટા અક્ષરે લખેલું હતું: '**વૃદ્ધ લગ્ન.**'

આપણા શહેરના જાણીતા વકીલ ગુલાબરામ જે બાવન વર્ષની વયે પહોંચ્યા છે અને પુત્ર-પુત્રીઓનો મોટો પરિવાર પણ ધરાવે છે, તેમણે ગઈ રાત્રે એકવીસ વર્ષની એક સ્વજ્ઞાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું છે ! કહે છે કે કન્યાએ પોતે જ ગુલાબરામની પ્રતિષ્ઠા, ધનિકતા અને મોટરબંગલાથી આકર્ષાઈને પોતાના મામા (જે તેના વાલી છે) ની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ મોસાળમાંથી છૂપી રીતે નાસી જઈને લગ્ન કર્યું છે. કન્યા પુખ્ત વયની હોઈને વાલી કશું કરી શકે તેવું રહ્યું નથી.

એમ કહેવાય છે કે વકીલ સાહેબના આશ્રિત સંતોષરામ નામના એક માણસનો એ લગ્નમાં હાથ છે અને તેણે જ આ ચોકઠું ગોઠવીને પરાઈ કન્યાનું કન્યાદાન પણ આપ્યું છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તત્ક્ષણ ‘અનુભવ’ ને ‘અંતરંગ’ એ શબ્દો લજ્જાઇને મારા અંતરમાંથી વાયુવેગે ઊડી ગયા. ‘જડવાદી’ અને ‘સ્થૂળ સુખ’ અવશેષ રહ્યા.

એ અવશેષમાં ઊપસી આવ્યો માત્ર એકજ શબ્દ: ‘પ...ત...ન’

‘હાં આ! પતન!’

બૂરજ ઉપરથી આંખો મીંચીને નીચે કૂદી પડનારનું પતન?

કે સાગરતળમાંનાં મોતી સપાટી પર લાવવાને સાગરમાં ડૂબકી મારનારનું પતન?

કે ‘હું ડૂબુંજ નહિ’ એવી આત્મવંચનાથી જીવનાર માનવીનું પતન?

વિચારવિવશતાથી મેં આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરી. પૂર્વ દિશાનાં કાળાં વાદળાંને બાલસૂર્યનાં કિરણશરો ભેદી રહ્યાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિર્વેદ

(૧)

પંડિત વિશાખદત્ત રાજગૃહીનો જુવાન બ્રાહ્મણ હતો, સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓનો પંડિત હતો અને કવિ પણ હતો; પણ સરસ્વતીને જિહ્વાગ્રે ધારણ કરનાર પર લક્ષ્મી તો કોપ જ કરતી હોય છે. બિચારા વિશાખદત્તની એવી સ્થિતિ હતી. તેને ઘેર વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવતા, પણ ગુરુદક્ષિણમાં કોઈ વાર-તહેવારે થોડું ધાન્ય માત્ર લાવતા. કોઈ અન્યદર્શનીઓ સાથે વાદવિવાદ કરવો હોય કે કોઈના સાહિત્ય-સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવું હોય તો કોઈ વાર તેને મઠપતિઓ કે આચાર્યો માનભેર બોલાવીને એકાદ-બે સુવર્ણમુદ્રાનું પારિતોષિક આપતા, પરંતુ એવી આવકમાંથી વિશાખદત્ત, ગૃહિણી અને ત્રણ બાળકોનું સુખે પોષણ થઈ શકતું નહિ કે નાની સરખી ઓરડી ને સાંકડીશી ઓસરીના બનેલા ઘરમાં વિશાખદત્ત નિરાંતની નિદ્રા પણ લઈ શકતો નહિ. સવારમાં વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવતા તે વખતે પંડિતનાં બાળકો રડતાં હોય કે ધીંગામસ્તી કરતાં હોય; મધ્યાહ્ન પછી પંડિતે જરા વામકુક્ષી કરી હોય ત્યારે છોકરાને ધમકાવતી ગૃહિણીનો કકળાટ તેને ચેન પડવા દે નહિ; સ્થિતિ એવી હતી કે પંડિતને કોઈ શ્લોક-રચના કરવી હોય કે કંઈ ચિંતન કરવા માટે શાન્તિ જોઈતી હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો તેને માત્ર રાત્રિનો સમય જ મળી શકતો. ઓસરીમાં પથારી કરી, કોડિયામાં દીવો સળગાવી, રોજ મોડી રાત સુધી તે નિરાંતે વાંચતો કે લખતો હોય.

વર્ષાઋતુ આવતી, ધોધમાર વરસાદ પડતો, ત્યારે ઓસરીમાં બેસવા જેટલી પણ કોરી જગ્યા રહેતી નહિ; એ વખતે રાત્રે પણ પંડિતને એકાન્ત કે શાન્તિ મળતાં નહિ; તેથી પંડિતના મનને જે ઉદ્વેગ થતો તે ગૃહિણી અને બાળકો પર ક્રોધના ફુત્કારમાં પરિણમતો.

એક વાર ગૃહિણીએ કહ્યું: 'આપણા નગરના રાજકુમાર અભયસિંહ પંડિતો અને કવિઓને આશ્રય આપે છે તો તમો તેમની પાસે જાઓ ને!'

વિશાખદત્તને એ વાત ગમી. તેણે અભયકુમારની સમીપે જઇને તેના હાથમાં એક શ્લોક લખેલું ભોજપત્ર મૂક્યું. તેમાંનો શ્લોક હતો :

વાવ્યું ઉમંગ થકી બીજ, ઉગ્યો ય આંબો,
લાગ્યું નહિ જીવનમાં ફળ એક તેને,
દારિદ્રય–વાયુ તણી તપ્ત લહેર જેને–
સેકે સદા, કૃષિક ત્યાં શું કરે બિચારો?

શ્લોક વાંચીને કુમાર પંડિતનું દુઃખ સમજી ગયો. તેણે પૂછ્યું, 'પંડિતજી! તમને શું મળે તો તમારું દારિદ્રય દૂર થાય?'

પંડિતે કહ્યું : 'કુમાર! વિદ્યા મેળવવામાં મેં ખૂબ શ્રમ વેઠ્યો છે. હું પંડિત થયો છું અને સર્વત્ર માનપાન પામ્યો છું, પણ મારી પાસે નથી શાન્તિથી રહેવાય તેવું ઘર કે મને નથી પ્રાપ્ત થતું પાંચ જીવોના કુટુંબના પોષણ માટે પૂરતું દ્રવ્ય. એટલે મારી દરિદ્રતાનું નિવારણ કેવી રીતે થાય તે આપ સમજી શકશો.'

'અસ્તુ; તો પંડિતજી! તમે કોઇ સરસ સાહિત્યકૃતિ રચી લાવો, મારી સમક્ષ વાંચીને મને પ્રસન્ન કરો, એટલે હું તમને લક્ષ સુવર્ણમુદ્રાઓ આપીશ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જય હો કુમાર!' પંડિતે આનંદપુલકિત થતાં કહ્યું : 'હું જરૂર એવી સાહિત્યકૃતિ રચી લાવી આપને પ્રસન્ન કરીશ.'

એમ કહી પ્રસન્ન ચિત્તે તે ઘેર પાછો ફર્યો.

(૨)

બીજે દિવસે પંડિત વિશાખદત્તે એક નાટક રચવા માંડ્યું, પણ જ્યાં કલ્પનાના તંતુ નીકળેનીકળે ને તૂટી જાય એવી સંસાર-સ્થિતિમાં સાહિત્યકૃતિનું આખું પટ કેવી રીતે વણાય? નહિ ઘરમાં શાન્તિ, નહિ આજીવિકાની નિશ્ચિંતતા, નહિ નિરાંતની ઊંઘ: પંડિત મહાકાષ્ટ અનુભવી રહ્યો, ખૂબ બેચેન બની રહ્યો. કોઇ કોઇ વાર વિશાખદત્ત કષ્ટ અને બેચેનીથી એટલો ઉદ્વિગ્ન થઇ જતો કે ગૃહિણી સાથે લડી પણ પડતો અને કહેતો: 'ખરેખર, તમે બધાં જ મને દરિદ્ર બનાવનારાં છો. મારું સામર્થ્ય તમારે લીધે જ અટવાઈ ગયું છે. હું ઘરની બહાર જઇને પંડિતોની વચ્ચે બેસું છું ત્યારે પરમ શાંતિ અનુભવું છું અને ઘરમાં આવું છું ત્યારે કુમારે મને દારિદ્ર્યનિવારણનો જે મંત્ર આપ્યો છે તેનો જાપ પણ તમે મને સુખે કરવા દેતાં નથી!' આમ જ્યારે વિશાખદત્ત ખૂબ અકળાતો ત્યારે પોથી પાનાં લઇને નગર બહાર નીકળી જતો અને કોઈ નિરુપદ્રવી વન કે ઉપવન હોય તેમાં બેસીને નિરાંતે સાહિત્યરચના કરતો—દારિદ્ર્યનિવારક મંત્રજાપ કરતો.

એમ ઘરમાંની અશાંતિ અને વનમાંની શાંતિ, દરિદ્રતાથી ઊપજતું દુ:ખ અને સાહિત્ય રચનાથી અનુભવાતો સર્જનાનંદ, ઉદરની ક્ષુધા અને ચિત્તની તૃપ્તિ—એવા એવા દ્વન્દ્વાનુભવો કરતાં કેટલેક સમયે વિશાખદત્તે પ્રારંભેલી સાહિત્યકૃતિ પૂર્ણાહુતિને પામી અને તે લઈને તે અભયસિંહ કુમાર સમક્ષ જઈ ઊભો.

કુમારે તેને આદરથી બોલાવી આસન આપ્યું અને પછી કહ્યું : 'હે પંડિતજી! તમે કેવી રચના કરી લાવ્યા છો? કાવ્ય છે કે ચમ્પૂ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંડિતે કહ્યું : 'કુમાર, મેં એક નાટક રચ્યું છે.'

'નાટક રચ્યું છે? વાહવાહ!' કુમારે આનંદ વ્યક્ત કર્યો અને આગળ કહ્યું: 'પણ પંડિતજી, નાટક એ શ્રવણ કરીને તૃપ્ત થવાય એવી સાહિત્યરચના નથી હોતી; તેનો તો નાટ્યગૃહમાં પ્રયોગ થાય, તે જોઈને તેનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય.'

પંડિતે કહ્યું: 'અસ્તુ, કુમાર! તેના પ્રયોગ માટેની વ્યવસ્થા આપ કરો અને એ જોયા પછી આપ પ્રસન્ન થાઓ તો મને પારિતોષિક આપજો.'

એમ કહી પોથી રાજકુમારની પાસે રહેવા દઈ વિશાખદત્ત ઘર તરફ વિદાય થયો. પોતાની કૃતિની પરીક્ષા એકલા રાજકુમાર નહિ, પણ અનેક પંડિત પ્રેક્ષકો પણ કરશે એવું જાણીને તેના ચિત્તમાં આનંદ વ્યાપી ગયો હતો.

પરંતુ ઘેર બેસી રહેલી આશાતુર ગૃહિણીએ તેને ખાલી હાથે પાછો આવેલો જોઈને જે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો તે સાંભળીને તેનો બધો આનંદ ઊડી ગયો. તેને જાણે બહુ જ થાક લાગ્યો હોય તેમ તે એકદમ ઓસરીમાં જ બેસી ગયો. તેના આખા શરીરે પ્રસ્વેદ વળી ગયો.

રાજકુમારે રાજમહાલયની સાથે જોડેલા નાટ્યગૃહમાં જ નાટકનો પ્રયોગ યથાર્થ રીતે ભજવાય એવી વ્યવસ્થા કરી. નાટ્યાચાર્ય સારંગપાણિને સૂત્રધારને સ્થાને નિયુક્ત કરી કુમારે બીજાં જે નટ-નટીઓની જરૂર પડે તે નગરની વિદ્યાશાળાઓમાંથી, પણ્યાંગનાઓમાંથી અને રાજસેવકોમાંથી પસંદ કરી લેવાની તેને આજ્ઞા કરી.

પ્રયોગની બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ, એટલે નક્કી કરેલે દિવસે પ્રયોગનો આરંભ થયો. નાટક જોવા માટે રાજકુટુંબ, કુમાર, નગરના શ્રેષ્ઠીઓ, રાજકર્મચારીઓ, પંડિતો, આચાર્યો, કવિઓ, કલાકારો વગેરે આવીને પ્રેક્ષકગૃહમાં બેઠા. પંડિત વિશાખદત્તને પણ પ્રેક્ષકગૃહમાં રાજકુમારની પાસે જ બેસવાનું સ્થાન મળ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૩)

નાટકનું અભિધાન હતું : 'નિર્વેદ'. નમિરાજાના જીવનને નાટકમાં ઉતારવામાં આવ્યું હતું. નાટકના ત્રણ અંક હતા: પ્રથમ અંકમાં નમિરાજાનો હાથી હસ્તીશાળામાંથી નાસી જાય છે અને ચંદ્રયશ રાજાના રાજ્યની હદમાં પહોંચતાં, ચંદ્રયશ તેને પકડી પોતાની હસ્તીશાળામાં પૂરે છે; પરિણામે બેઉ રાજાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે-એવું વીરરસયુક્ત દૃશ્ય હતું.

બીજા અંકમાં ચંદ્રયશની જનની સાધ્વી મદનરેખા બેઉ વચ્ચેના યુદ્ધને અટકાવવા મથે છે; બેઉ રાજાઓને સમજાવે છે અને છેવટે મદનરેખા પોતાની પણ જનની છે એવું જાણી નમિરાજા પોતાના મોટા ભાઈ ચંદ્રયશને આનંદથી ભેટે છે : એ શાન્ત અને કરુણરસથી વ્યાપ્ત દૃશ્ય હતું.

પછી ત્રીજો અંક શરુ થાય છે. નમિરાજાને શરીરે દાહ ઉત્પન્ન થયો છે. રાજા વ્યાકુળ ચિત્તે શય્યામાં આળોટે છે, પણ ચેન પડતું નથી. તે પોકાર કરી રહ્યો છે: 'મને કોઇ શીતળ જળમાં ડુબાવી દો!'...'કોઈ જાઓ, મારે માટે એક હિમશિખર તોડી લઇ આવો.'...'વૈદ્યોને બોલાવો; મારો દાહ તેઓ શાન્ત ન કરી શકે તો તેમનાં નાકકાન કાપી નગર બહાર હાંકી કાઢો!'...એવામાં રાજવૈદ્ય આવે છે અને રાજાને આખે શરીરે ચંદનનો લેપ કરવાનું સૂચન કરે છે.

તુરત સંખ્યાબંધ ઓરસીયાઓ ઉપર રાજાની રાણીઓ ચંદન ઘસવા મંડી જાય છે. ચંદન ઘસાય છે, ઘસેલું ચંદન કટોરામાં ભરાઇ ભરાઈને આવે છે, પણ અરે! આ ગુંજાર શાનો? આ ઘઘંરાટ શાનો? એકીસામટો આટલો બધો ઘોંઘાટ-અવાજ શાનો થયા કરે છે?

ચંદન ઘસતી રાણીઓના હાથના કાંડા પર સુવર્ણનાં રત્ન-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જડિત કંકણો હતાં. ચંદન ઘસતાં એ કંકણો એક બીજા સાથે અથડાતાં હતાં અને તેમાંથી ઝંકાર નીકળતા હતા; અને એવા અનેક હાથોનાં કંકણોના મિશ્રિત ઝંકારથી ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ રાજાને કાને પડતો હતો; તેના મસ્તિષ્ક પર જાણે કોઈ ઘણના ઘા કરતું હોય એવો કઠોર તે અવાજ તેના અશાંત મગજને લાગતો હતો. શરીરે લેપાતા ચંદનથી વળતી જતી શાંતિને એ કઠોર ધ્વનિ જાણે અદ્ધરથી હરી લઈને, રાજાના ચિત્તની અશાંતિને વધારી રહ્યો હતો. નમિરાજા અકળાઈને બોલ્યો: 'આ અવાજ મને બેચેન બનાવી મૂકે છે; કાં તો તે બંધ કરાવો અને નહિતો મારા કાનના પડદાને કોઈ તોડી નાંખો કે જેથી મને તે સંભળાય જ નહિ !'

અવાજ કાને પડવાથી રાજાને ઊપજતી અશાન્તિનું નિવારણ રાણીઓએ બીજી રીતે કર્યું. તેમણે હાથમાં માત્ર એક-એક સૌભાગ્ય-કંકણ પહેરી રાખ્યું અને વધારાનાં કંકણો ઉતારી નાંખ્યાં: કંકણો વચ્ચેનો અથડાટ બંધ થતાં અવાજ પણ બંધ થયો. રાજાને હવે શાંતિનો અનુભવ થવા લાગ્યો.

તેણે સેવકને પૂછ્યું: 'ચંદન ઘસાવવું બંધ કેમ કર્યું ?'

સેવકે કહ્યું: 'નહિ મહારાજ, ચંદન તો ઘસાયા કરે છે.'

'તો પછી અવાજ કેમ થતો નથી ?'

સેવકે સમજાવ્યું: 'રાણીઓએ એક એક કંકણ રાખી, બીજાં ઉતારી નાંખ્યાં છે; પછી કંકણોનો અથડાટ કે ઘોંઘાટ ન જ થાય ને ?'

'અહો ! હવે સમજાયું !' રાજા તુરત બોલ્યો: 'બે હોય ત્યાં જ ઘર્ષણ-અથડામણ-અશાંતિ છે; એક હોય ત્યાં શાન્તિ જ હોય છે !'

અને ચંદનલેપથી હવે દેહની શાન્તિ અનુભવતો રાજા શય્યામાંથી ઊઠે છે અને બોલે છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આત્મા અને શરીર કેરું રચાયું દ્વૈત,
દ્વૈતાદ્ ભયં; સતત ઘર્ષણથી અશાન્તિ;
સંસાર ભાજન જ ઘર્ષણ કેરું જાણી,
એકાકી થા, વર તું એ ચિર શાન્તિ, આત્મન્!

અને એ પછી રાજા સંસારમાં રહેલી અશાન્તિનું જ્ઞાન પામીને નિર્વેદ અનુભવે છે. તે તેને તત્ક્ષણ સંસારત્યાગ કરવા પ્રેરે છે. શરીર ચંદનલિપ્ત હતું, પણ કંઠ, બાહુ, કટિ, આંગળીઓ ઉપર અલંકારો પહેરેલા હતા તે રાજા સત્વર ઉતારવા માંડે છે. મંત્રીઓ, રાણીઓ, પાર્શ્વકો, સેવકો આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય છે. નગરમાં વાત પ્રસરે છે અને હાહાકાર મચી જાય છે.

તે વખતે ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણવેશે આવીને રાજાને કહે છે: 'હે રાજન્! તમે સંસાર છોડો છો, તેથી મિથિલાનગરીમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો છે. તમે જરા પાછળ તો નજર કરો, જાણે તમારો મહેલ અને અંતઃપુર અગ્નિ તથા વાયુના યોગથી ભડભડ બળી રહ્યાં છે!'

ઇન્દ્રને પ્રત્યુત્તર આપતાં નમિરાજા કહે છે:

મારાં નથી અંતઃપુર મહેલો,
મારી નથી એ નગરી મિથિલા,
બળે મિથિલા, નહિ મારું કાંઈ,
સુખી છું એકાકિપણે રહેલો!
ત્રિયા – સુતાદિ પરિવારથી છે
વિમુક્ત તેને ન કશું પ્રિયાપ્રિય,
સંસારથી સર્વથા મુક્ત ભિક્ષુ
એકાન્તભાવે ચિરશાન્તિ માણે!

પછી તો બધાંને છોડીને નમિરાજા એકલો વન તરફ ચાલી નીકળે છે અને નાટક પૂરું થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૪)

કરુણાથી સભર ભરેલું ગાંભીર્ય જાણે પ્રેક્ષકસમુદાયમાં છવાઇ ગયું. કેટલીક ક્ષણો સુધી તો વાતાવરણ એવું બની રહ્યું કે જાણે આ એક નાટક ભજવાયું હતું તેનો ખ્યાલ જ કોઈને ન હોય! પ્રેક્ષકો સ્તબ્ધ બની ગયા.

નાટકની રચના સાંભળીને અને તેનો પ્રયોગ સ્વચક્ષુએ નિહાળીને રાજકુમાર પ્રસન્ન થયો અને તેણે વિશાખદત્ત પંડિતને આવી સુંદર રચના કરવા માટે અભિનંદન આપવા બાજુએ દષ્ટિ કરી તો વિશાખદત્ત હાથ જોડીને ઊભેલો.

કુમારની અને પંડિતની દૃષ્ટિ એક થતાં પંડિતે કહ્યું : 'કુમાર! હવે હું જવાની આજ્ઞા માંગું છું.'

'રહો, તમારા પારિતોષિકની લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ તો લેતા જાઓ!' કુમારે કહ્યુ.

પંડિત બોલ્યો : 'નહિ મહારાજ! એ સુવર્ણમુદ્રાઓ મારી ગૃહિણીને હવે તો પહોંચાડજો! હું તેને સ્પર્શવાનો પણ નથી; હું તો જઈશ જ!'

કુમારે ચમકીને પૂછ્યું : 'ક્યાં જશો, પંડિતજી?'

'જ્યાં નમિ રાજા ગયા ત્યાં!'

'હેં! આ તમે શું બોલો છો?'

'હે કુમાર! અશાન્તિથી અકળાયેલા અને શાન્તિના ઈપ્સુ એવા મારા સરખા માનવી માટે એ જ ચિરશાન્તિનો સાચો માર્ગ છે; બાકી ક્યાંય શાન્તિ નથી : એકત્વને જે ઓળખે છે તે જ સાચો મુમુક્ષુ છે.'

કુમાર તો આ સાંભળીને હીબકી ગયો. તેણે કહ્યું : 'પંડિતજી, એ તો નાટક હતું, તમારું જ રચેલું હતું અને નમિરાજા તો સૂત્રધાર સારંગપાણિ હતો...'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા, કુમાર! તે બધું હું જાણું છું. એ રચના કરતી વખતે જ હું નિર્વેદનું સંવેદન કરી રહ્યો હતો, પણ તે વખતે તે અપક્વ હતો; તેનો આ પ્રયોગ જોયા પછી મારો નિર્વેદ પક્વ થયો છે...મને જવાનો માર્ગ આપો, દેવાણુપ્પિયા!

બધાએ આઘા ખસીને માર્ગ આપ્યો અને પંડિત વિશાખદત્ત નાટ્યગૃહમાંથી નીકળીને સીધો વન તરફ ચાલ્યો ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રગ્ધરા

કેટલાક જુવાનો કવિતા લખે છે ખરા, પરન્તુ તેમના જીવનમાં કવિતા હોતી જ નથી; તેથી ઊલટું મારા જેવા કોઈ કોઈ જુવાનો એવા હોય છે કે જેઓને કવિતા લખવાનું મન હોય છે, તેમના જીવનમાં ડગલે ને પગલે કવિતા સામે આવીને ઊભી રહેતી હોય છે, બલકે તેમના ચિત્તમાં મૂર્તિમંત કવિતા રમણ કરી રહેલી હોય છે, પરંતુ તેમને કવિતા લખતાં આવડતું હોતું નથી. છંદ, તાલ, માત્રા, ગણ અને પિંગળની આંટીઘુંટીઓ હું જાણું છું, પરંતુ કવિતા લખવા બેસું છું ત્યાં એક્કે લીટી લખી શકતો નથી. કોઇ વાર તેથી મને અસંતોષ થાય છે, પરંતુ જ્યારે હું જોઉં છું કે કવિતા લખનારા જુવાનો માત્ર શબ્દોનાં જોડકણાં ન જોડતા હોય છે પણ કવિતાનો રસ કેવો હોય છે તે તેઓ જીવનમાં કોઈ પણ વાર સંવેદી શકતા હોતા નથી, ત્યારે મારો અસંતોષ ઊડી જાય છે. એ કવિતા લખનારાઓ વહી જતી સરિતાના જળના મધુર નાદનું વર્ણન કરતા હોય છે, પરંતુ દષ્ટિની સામે જ્યારે સંગીત સુણાવતી સરિતા વહી જતી હોય છે ત્યારે તેઓ એ સંગીત સાંભળવા, તેનું માધુર્ય માણવા કે તેમાંથી કોઈ અદ્દભુત રહસ્ય તારવવા થોભતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ હોતા નથી. ખરી રીતે તેઓ શબ્દોના કવિ હોય છે, રસના નહિ, અને કવિતાના માધુર્યનું સંવેદન તો તેઓ જીવનમાં કોઈ પણ વાર કરી શકતા હશે કે નહિ તેની મને શંકા છે. કવિતાને સ્ફુરાવતું દૃશ્ય દૃષ્ટિની સમીપે હોય છતાં જે રોમાંચ અનુભવે નહિ, જેનામાં ઊર્મિ જાગ્રત થાય નહિ, તે કવિતા લખે તોપણ શું? કવિતાની સુકુમારતા જેના હૃદયને સ્પર્શે નહિ તે કવિ શાનો? એવા કવિઓ કરતાં હું મારે મન વધારે ભાગ્યશાળી છું કે જે પ્રત્યેક સુંદર કે મધુર વસ્તુના દર્શન સાથે રોમાંચ અનુભવું છું, ઊર્મિનું સંવેદન કરું છું અને કવિતા બોલતો નથી પણ અંતરમાં તો કવિતા માણતો હોઉં છું.

હું રોજ વહેલી સવારે ફરવા જઉં છું. સવારની ખુશનુમા હવા આરોગ્ય અને સ્ફૂર્તિ આપનારી હોય છે એ ખરું, પરંતુ મને તો ઝાકળનીતરી ઉષા, કુંકુમવર્ણો સૂર્યોદય, ખિલખિલ હસતાં પુષ્પો, વાયુલહરિથી નાચતાં ખેતરમાંના રોપ, પ્રભાતનું ગાન ગાતાં પક્ષીઓ, અને દૂધભરી તાંબડીઓની હેલ માથે ચડાવી લહેકાતી આવતી મહિયારીઓનાં દર્શન એવાં આહ્લાદક અને ઊર્મિ જાગ્રત કરનારાં લાગે છે કે તેની આગળ ઠંડી હવા અને બાલસૂર્યના તેજથી મળતી તંદુરસ્તીની વિશિષ્ટ ગણના હું કરતો નથી.

રોજ રોજ એ જીવંત કવિતા માણવા હું પરોઢના અંધારામાં ઊઠીને ઘરબહાર નીકળું છું ત્યારે મારી વૃદ્ધ માતા બડબડાટ કરે છે. હું પૂરી ઊંઘ લેતો નથી અને મને શરદી થઈ જશે તેની તેને ચિંતા થતી હોય છે!

કોલેજના અભ્યાસનાં પુસ્તકોમાં પણ જ્યારે હું શાકુંતલ કે વિક્રમોવર્શીયના શ્લોકોનું મૌન મનન કરતો હોઉં છું ત્યારે માતાને એમ લાગે છે કે હું વાંચતો નથી પણ ઝોકાં ખાઉં છું! ઘણી વાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ માટે તે ટકોર કરે છે. પરંતુ હું જે સુખસ્વપ્ન માણતો હોઉં તે તેને કેવી રીતે સમજાવું?

જ્યારે સાબરમતીનાં ડહોળાં જળ બેસતી વસંતમાં નીતરીને સ્ફટિક જેવાં નિર્મળ બને છે, તેનું ઊંડાણ ઓછું થઈને માત્ર ગાળેલી ચાંદીના રસ જેવી આછી-પાતળી જળની સેર વહી જતી નજરે પડે છે, અને પ્રવાહનો ગંભીર ઘોષ મંદ બનીને ઝીણા સંગીતમાં રૂપાંતર પામ્યો હોય છે, ત્યારે તેના કિનારાની રેતીમાં ફરવાની મોજ ખરેખર અનેરી હોય છે. એવે વખતે અમદાવાદના કવિઓ કોણ જાણે ક્યાં ય ઊંઘતા હોય છે! તેઓને આ વહી જતી સાક્ષાત્ કવિતાને શ્રવણ કરવાની ફુરસદ જ હોતી નથી! પરંતુ સદ્ભાગી છે કોઈ ગામડિયણ બાઈઓ કે જેઓ નદીના કાંઠે બેસીને તાજા કાઢેલા મૂળા ધોતી હોય છે; કોઈ બાવો કે ભગત જે સ્નાન કરી પાણીનો લોટો ભરી ચાલ્યો જતો હોય છે; કોઇ ગરીબ ગાડાવાળો જે સડક પર ગાડું છોડી બળદને પાણી પાતો હોય છે; અને કોઈ રખડતું કૂતરું જે પાણીકાંઠે ખાડો ગાળી તેમાં પડ્યું પડ્યું ઠંડકની મોજ લેતું હોય છે.

જ્યારે જ્યારે હું નદીકાંઠે ફરવા જઉં ત્યારે કોઈ એકાંત શાંત સ્થળે કિનારે બેસી હાથ વડે એ નિર્મળ જળના બે ચાર ખોબા ભરીને પીધા વિના રહું જ નહિ એક વાર હું એવી રીતે જળ પીતો હતો, એવામાં પાછળથી કોઈએ આવી મારી સામે ખાલી પ્યાલો ધર્યો. મેં પાછું વાળીને જોયું તો એક જુવાન છોકરી પ્યાલો પકડીને પોતાનો હાથ લંબાવતી ઊભી હતી, જાણે તે એમ કહેતી હોય કે "એમ હાથથી પાણી પીઓ છો, તેને બદલે આ પ્યાલો ભરીને પાણી પીઓને!"

એ બાળાનો આભાર માનતાં મેં કહ્યું: "થેંક યુ! હવે તો મેં પાણી પી લીધું છે એટલે પ્યાલાની જરૂર નથી." પછી મેં સહજ પૂછ્યું: "તમે કોણ છો?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે ભાંગીતૂટી હિંદીમાં એવી મતલબનો જવાબ આપ્યો કે "અહીંથી થોડે દૂર આવેલી નિર્વાસિતોની છાવણીમાં હું રહું છું, અને ત્યાં પાણીની તાણ હોવાને લીધે રોજ વાસણ માંજવા અહીં આવું છું."

મેં એકજ દષ્ટિપાતે તેનું સૌંદર્ય નિરખી લીધું અને ચાલતી પકડી. પંજાબીઓને કુદરતે જ સૌંદર્ય અને નમણાં અંગો આપ્યાં છે એ સાચી વાત. અને પંજાબી બાળાઓનો પહેરવેશ એ સૌંદર્યમાં વધારો કરતો હોય છે એ પણ ખરું. તેની મીઠી જબાન, બોલતી વખતે તેના વદનમાંથી ઝરતું લાવણ્ય, તેની આંખોમાં રમતી નિર્દોષતા, ઘડો કમરે ટકાવવાની તેની અદા, એ બધું ય મારા અંતરમાં કવિતા જન્માવી રહ્યું હોય તેમાં કશી નવાઇ નથી. અને ખરું કહું તો પ્રસંગ પણ એવો બન્યો હતો કે તેથી મારા જેવામાં કવિતોર્મિ પ્રકટ્યા વિના રહે જ નહિ. કોઇ રાજકુમાર ઉદ્યાનમાંથી ફૂલ ચૂંટતો હોય અને પાછળથી કોઈ ઋષિકન્યા ઓચિંતી આવીને પોતાના નાજૂક હાથથી તેની આંખો બંધ કરી દે, પછી જેવી ચમક એ રાજકુમાર અનુભવે એવી જ ચમક એ બાળાએ મારી સામે ઓચિંતો પ્યાલો ધર્યો ત્યારે મેં અનુભવી હતી, અને પછી તેને નિરખીને તથા ઓળખ પૂછીને મેં જે પ્રક્ષોભ અનુભવ્યો હતો તેથી મારા અંતરમાં જન્મેલી મૌન કવિતાનું ગુંજન આખો દિવસ અને રાતે હું સૂતો ત્યાંસુધી ચાલ્યા કર્યું હતું

બીજે દિવસે પણ હું એ જ સમયે એ જ બાજુએ ફરવા નીકળી પડ્યો. અને જે સ્થળે તેને આગલે દિવસે મેં જોઇ હતી તે જ સ્થળે તે નદીના જળવડે વાસણ વીંછળી રહી હતી. એ પોતાના કામમાં મશગુલ બની હતી અને હું ઓચિંતો જઈને તેની પાછળ ઊભો રહું તે પહેલાં તો તેણે પાછું વાળીને જોયું અને તેનાં આંખો તથા હોઠ સ્મિત કરી રહ્યાં. સ્વલ્પ પણ પૂર્વપરિચય હોય ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નેત્ર અને વદનની એવી ક્રિયા સ્વાભાવિક હોય છે, એટલે તેના સ્મિતનો ઉત્તર આપતાં મારા હોઠ પણ જરા હસ્યા. હું નજીક પહોંચ્યો, એટલે તેણે પૂછ્યું : "પાણી પીવું છે?"

મેં કહ્યું : "હા, આજ તો તમારા પ્યાલાને ઉપયોગમાં લઈ શકાશે."

નજીકનું ડહોળાએલું પાણી છોડીને તે થોડાં ડગલાં આઘે ગઈ અને સ્વચ્છ પાણીનો પ્યાલો આસ્તેથી ભરીને મારા હાથમાં મૂકી તે મારી સામે દૃષ્ટિપાત કરતી ઊભી રહી. આસ્તે આસ્તે પાણી પીતાં નેત્ર વડે હું તેના સૌંદર્યનું પણ પાન કરવા લાગ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની આંખો નીચી ઢળી ગઈ. અહો, એ ઢળેલાં નયનોમાંથી જ જાણે કવિતાનો સ્રોત વહી રહ્યો હતો અને હું તે પીતાં ધરાતો નહોતો! પ્યાલો ખાલી કરીને તેના હાથમાં મેં પાછો પાછો આપ્યો એટલે તેણે પૂછ્યું : "બીજો પ્યાલો જોઈએ?"

મેં કહ્યું : "હા, જો ભરી આપો તો મહેરબાની."

તેણે બીજો પ્યાલો ભરી લાવીને મારા હાથમાં મૂક્યો. એ વખતે મેં પ્રશ્ન કર્યો : "તમે પંજાબમાંથી આવેલાં કે?"

તેણે કહ્યું : "જી હા, પંજાબમાં લાહોર અમારું વતન."

મેં કહ્યું : "અહીં છાવણીમાં તો બહુ હાલાકી વેઠવી પડતી હશે."

તેણે કહ્યું : "હાલાકીનો તો પાર નથી, પણ ભાડાનું મકાન મળી ન શકે ત્યાંસુધી બીજે ક્યાં જઈએ?"

મેં કહ્યું : "ખાલી મકાનોની બહુ તંગી છે."

તે બોલી : "તમે કોઈ નાનું મકાન શોધી આપો તો મહેરબાની થાય. ભાડું ગમે તેટલું આપવું પડે તેની ચિંતા નથી, અમે માતા-પુત્રી બે જ છીએ એટલે એકાદ નાની સરખી ઓરડી પણ ચાલશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલી વારમાં મેં બીજો પ્યાલો પણ ખાલી કર્યો હતો. તે ત્રીજો પ્યાલો ભરીને લાવી અને હું તે પીતો પીતો બોલ્યો: "હું તજવીજ કરીને તમને જણાવીશ."

પછી તો અમે જાણે પરસ્પર લાંબો પરિચય ધરાવતાં હોઈએ તેમ વાતોએ વળગ્યાં. તેણે પોતાનો વિશેષ પરિચય આપ્યો. એ બાળા લાહોરની કોલેજમાં ઈન્ટરમાં અભ્યાસ કરતી હતી. તે સંગીત સારું જાણતી હતી અને નૃત્ય શીખવાની પણ શરુઆત કરી હતી. પરંતુ પછી તો કોમી રમખાણ જાગ્યું, તેમાં તેના પિતાનું મૃત્યુ થયું, વૃદ્ધ માતાને એ કારી ઘાથી બહુ વસમું લાગ્યું, અને ઘરમાંથી બધું જર-ઝવેરાત લઈને એ માતાપુત્રી પંજાબ છોડી ભટકતાં ભટકતાં છેવટે અમદાવાદમાં આવ્યા હતાં. અહીં તે મકાન ભાડે ન મળવાથી હેરાન બની રહ્યાં હતાં.

વાતચીતમાં મેં પણ મારો થોડો પરિચય તેને આપ્યો અને પછી અમે છૂટાં પડ્યાં.

માણસ ફૂલના છોડ ઉપર સુંદર પુષ્પને ખીલેલું જુએ છે, તેની આંખો તેથી આનંદ પામે છે, તેની નાસિકા તેની સુવાસથી પ્રસન્ન થાય છે, તેના સ્પર્શથી તેની આંગળીઓ સુખસંવેદન કરે છે, છતાં તેટલાથી માણસ ધરાતો નથી. તેને તે ફૂલને તોડી તે પોતાનું કરવાની ઇચ્છા થાય છે. કોઈ સુંદર વસ્તુના માલીક હોવું, એને માણસ જીવનનો આનંદ માને છે. માણસની પ્રકૃતિમાં જ રહેલી એ ખાસિયત છે. એવી ઇચ્છા થાય તેમાં તેનો દોષ કેમ માની શકાય? એ જ રીતે એ સુંદર, ભણેલી, સંગીત-નૃત્યની જાણકાર બાળા મારી બને એવી ઇચ્છા મારા જેવા સૌંદર્ય-માધુર્યના રસિક જુવાનના કવિહૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં અસ્વાભાવિક કશું જ નહોતું.

એટલે એ બીજા દિવસની મુલાકાત પછી મારી કાવ્યોર્મિ જુદી જ દિશામાં વળી. તેને પરણી લેવાની મને ઇચ્છા થઈ, પરંતુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ દરખાસ્ત તેની સમીપે કેવી રીતે રજૂ કરી એ પ્રશ્ન મને મૂંઝવવા લાગ્યો. તે સાથે મારા મનમાં એવો પણ સવાલ ઊઠવા લાગ્યો કે મારી પ્રત્યે એ બાળામાં કાંઈ કોમળ લાગણી ઉદ્ભવી હશે કે નહિ. તેણે મને પાણીના પ્યાલા ભરી આપ્યા હતા તે તો માત્ર વિનય પણ હોય. તે મારી સાથે વાતચીત કરતાં કાંઇક લજાતી હતી, કોઇ વાર નીચું જોતી હતી, કોઈ વાર આડું જોતી હતી, એ તો સ્ત્રીસ્વભાવને સુલભ લજ્જાશીલતા જ હોય, એથી મારી પ્રત્યેની એની સુકોમળ લાગણી હોવાની પ્રતીતિ મળતી નહોતી. જ્યાંસુધી એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ ન મળે ત્યાંસુધી મનના ઘોડા દોડાવ્યા કરવાનો કશો અર્થ નહોતો. છતાં મનમાં રમી રહેલું કવિત્વ એને ભૂલી શકતું નહોતું.

ત્રીજે દિવસે સવારમાં હું એ જ સ્થળે જઇ પહોંચ્યો, ત્યારે તે પણ સામેથી કોઈ અભિનવ સ્વરૂપ ધારણ કરીને ચાલી આવતી જણાઈ. તેનાં વસ્ત્રો તો સુંદર હતાં જ પણ આજે તેણે પોતાના ગળામાં ચમેલીનાં ફૂલનો હાર પહેર્યો હતો, અને તેની મંદ ગતિથી તથા વાયુની મંદ લહરિથી ફરફરતો એ હાર તેને એટલી દીપાવી રહ્યો હતો કે મારા કવિત્વથી અસ્ફુટ બોલી જવાયું: 'સ્રગ્ધરા!' મારી આંખો હસી ઊઠી, તેના હોઠ હસી ગયા અને તે નજીક આવતાં બોલી: "પાણી પીવા માટે પ્યાલાની રાહ જોઈ રહ્યા છો કે શું?"

હું બોલ્યો: "સાચું કહું? તમારા કંઠમાં દીપી રહેલી આ પુષ્પમાળા જોઇને જ મારી તૃષા છીપાઇ ગઇ છે."

તેણે પ્રકટ હસીને કહ્યું: "વાહ, તમે તો કવિ જેવા લાગો છો ને શું?"

હું બોલ્યો: "એ તમે બરાબર વર્તી લીધું છે. વારુ, તમારું નામ શું?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે કહ્યું : "સુષમા."

હું બોલ્યો : "પણ હું તો તમને સ્રગ્ધરાને નામે ઓળખીશ, કારણકે તમે અત્યારે પુષ્પની સ્રગ્ કહેતાં માળાને ધારણ કરી છે અને સ્રગ્ધરા એવું એક છંદનું પણ નામ છે તે કવિઓ સારી પેઠે જાણે છે."

તેની આંખો નાચી ઊઠી. હાથમાંનાં વાસણ તથા ઘડો નીચે મૂકીને તે બોલી : "વાહ! એ નામ પણ મને ગમશે...હં, પણ તમારું નામ?"

મેં કહ્યું : "મારું નામ સુમન!"

તે હસીને બોલી : "સુમન એટલે તો ફૂલ; હં, હં, તમે સુમન–સ્રગ્ધરા એવી નામોની જોડી કલ્પીને મારું નામ પાડ્યું છે, એમ કહોને!"

એની એ વાણી સાંભળતાં જ મારું હૃદય પુલકિત થયું. મેં એવી નામોના જોડીની કલ્પના નહોતી કરી, પણ તેણે જ એ કલ્પના કરી, તેમાં તેનો અત્યારસુધી અવ્યક્ત રહેલો મનોભાવ વ્યક્ત થતો હતો. હવે કાંઈક ખુલ્લા દિલથી વાતો કરવામાં મને વાંધો જણાયો નહિ. મેં આસ્તેથી પૂછ્યું : "તો સ્રગ્ધરા, એવી જોડી રચાય તો તમને ગમે ખરું?"

"ઉંહ!" કરીને તત્ક્ષણ તેણે આંખો નીચી ઢાળી દીધી અને પછી ધીરે ધીરે પોતાનો હાથ લંબાવીને મારો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને આસ્તેથી દાબ્યો. મેં જીવનમાં પહેલી જ વાર એવો રોમાંચ અનુભવ્યો કે જેનું વર્ણન કરવું એ મારી શક્તિની બહાર છે, અથવા કહો કે એવું વર્ણન કરવા માટે શબ્દો મળવા મુશ્કેલ છે.

પછી તેણે પોતાની આંગળીમાંથી વીંટી બહાર કાઢી અને મારી આંગળી ઉપર પહેરાવી દીધી, અને મારી આંગળી પરની વીંટી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢીને પોતે પહેરી : તે સમયની તેની તીર્છી દૃષ્ટિમાંથી પ્રેમનો પ્રવાહ પ્રબળપણે વહી રહ્યો હતો એમ મેં જોયું.

વીંટીઓની અદલાબદલી એ પ્રેમલગ્નનો જાણીતો વિધિ છે એ હું અને તે બેઉ સમજતાં હતાં. એ વિધિ થઈ ચૂક્યો એટલે અત્યાર-સુધી મૂગો મૂગો જોઇ રહેલો હું બોલ્યો: “વાહ, તમે તો તમારા માટે જુદું મકાન શોધવાની તકલીફમાંથી જ મને બચાવી લીધો, સ્રગ્ધરા!”

તે વખતે તેણે જે કાતીલ કટાક્ષ કર્યો, જે માર્મિક સ્મિત રેલાવ્યું, અને પછી આસ્તેથી મારા ગાલ પર ધીરી લપાટ મારી તે તો મારા અંતઃકરણમાં એવાં વજ્રલેપ થયાં છે કે જેનું જીવનભર વિસ્મરણ થવું અશક્ય છે.

તે હવે પોતાના કામે વળગી અને હું તેની સાથે વાતો કરતો ઊભો. એ વાતોમાં અમે નક્કી કરી લીધું કે આ પ્રેમલગ્નનો વિધિ તો થયો પણ વહેવારનો લગ્નવિધિ કરવાનો બાકી હતો તે આવતી કાલે સમાજના મંદિરમાં જઇને અગ્નિની શાખે કરીશું. તેણે સંમતિ આપતાં કહ્યું: “તે બરાબર છે, તમે અહીં જ આવજો અને સાથે ગાડી લેતા આવશોને?”

મેં જવાબ આપ્યો: “જરૂર, ગાડી લઇને જ આવીશ.”

પછી જ્યારે અમે છૂટાં પડ્યાં ત્યારે તેણે પોતાના ગળામાંની પેલી ચમેલીની માળા કાઢીને મારા ગળામાં પહેરાવી. ક્ષણભર તે મને જોઈ રહી અને આનંદથી બોલી: “તમને માળા ઓછી શોભતી નથી!”

તે એક રસ્તે ચાલી, હું બીજે રસ્તે ચાલ્યો, પરન્તુ બેઉએ પોતપોતાને રસ્તે ચાલતાં કેટલીય વાર પાછું વાળીને જોયું હશે અને સ્મિતથી એકબીજાંને વધાવ્યાં હશે.

કવિતા રચીને, કવિતા ગાઇને કે કવિતા સાંભળીને આનંદ પામનારા તો ઘણાય હશે, પરન્તુ કવિતાને આ રીતે જીવનમાં વણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેવા ભાગ્યશાળી થનાર ભાગ્યે જ બીજો કોઈ હશે એવું હવે મારા મનમાં આવતું હતું; પરન્તુ એ આનંદસંવેદન હવે ચોવીસ કલાક જેટલું જ દૂર હતું, અને એ ચોવીસ કલાકમાં મારે એક વાતનો નિર્ણય કરવાનો હતો તે એ કે આ વાતથી માતાને માહીતગાર કરવી કે નહિ. જો માતાને પહેલેથી કહું તો તે કકળાટ કરી મૂકે અને ન કહું તો જ્યારે મારી સાથે સ્રગ્ધરા ગૃહપ્રવેશ કરે ત્યારે કકળાટ કરે, તે બેમાંથી કઇ સ્થિતિ પસંદ કરવી તેનો મારે વિચાર કરવાનો હતો. માતાનો હું એકનો એક પુત્ર હતો એટલે મારા પર તેનું અપાર વાત્સલ્ય હતું, મને પ્રસન્ન રાખવા તે પોતે કેટલું કષ્ટ વેઠતી હતી તેની મને ખબર હતી, મને પરણાવવાના તેના અનેક પ્રયત્નોને મેં ધ્યાનમાં લીધા નહોતા, તોપણ તેણે મને કોઇ વાર ઠપકો આપ્યો નહોતો; માત્ર હું ખુશ થઉં તેમ કરવા દેવા તરફ જ માતાનું વલણ રહેતું. એટલે છેવટે મેં ઠરાવ્યું કે એક નિર્વાસિત પંજાબી યુવતીને હું પત્નીપદ આપીને ઘરમાં લાવીશ, તેથી માતાને સારું તો નહિ લાગે, પરન્તુ હું પરણી ચૂકયો છું એવું તે જોશે એટલે થોડો બડબડાટ કરીને તે આપોઆપ શાન્ત બની જશે અને મારા સંતોષમાં તે પોતાનો સંતોષ માનીને ચલાવી લેશે. આવું વિચારીને કાલની પીડા આજે ઊભી કરવામાં મને ડહાપણ લાગ્યું નહિ અને માતાને એ વાત કહી નહિ.

પરન્તુ આવતી કાલે લગ્નવિધિ કરવા માટે સમાજના મંત્રીને અગાઉથી કહી રાખવાની જરૂર હતી એટલે હું તે કામ સાંજે કરી આવ્યો, અને મંત્રીએ કહ્યું કે નિયત સમયે પોતે મંદિરમાં હાજર રહેશે.

અને પછી લગ્નના દિવસનું સુભગ પ્રભાત ઊગ્યું. વહેલાં ઊઠીને નિત્યકર્મથી પરવારી મેં નવો સૂટ ધારણ કર્યો. ફરવા જવાનો નિત્યનો સમય થયો એટલે હું ઘરમાંથી ચાલી નીકળ્યો. આજે તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાડીમાં બેસીને જવાનું હતું એ ગણતરીએ હું ઘેરથી વહેલો નીકળ્યો લેખાઉં, પણ કશી ફીકર નહિ; એથી સરિતાતટના વાયુસેવનનો વિશેષ લાભ મળવાનો હતો.

ગાડીને સડક ઉપર જ થોભાવીને અને એકાદ કલાક સુધી ત્યાં જ ગાડી સાથે થોભવાનું ગાડીવાનને કહીને હું સરિતાતટ પરના પેલા સુપરિચિત સ્થાન પર ગયો. આજે દિશાઓ રોજ કરતાં વિશેષ રમણીય ભાસતી હતી, વાયુમાં એક જાતની માદક સુવાસ મહેકતી જણાતી હતી, જળપ્રવાહનું સંગીત અધિક કર્ણરોચક લાગતું હતું.

સમય વહી રહ્યો, સંકેત સમય ચાલ્યો ગયો, હું દૂર દૂર સુધી દૃષ્ટિ દોડાવતો ઊભો, પણ સ્ત્રગ્ધરા દેખાઇ નહિ.

આજે તો સ્ત્રગ્ધરાને મોટી તૈયારી કરીને માતાથી છૂટાં પડવાનું હતું એટલે તે માટે મોડું થાય એ અસંભવિત નહોતું. હું રાહ જોતો ઊભો. કલાક ગયો, દોઢ કલાક ગયો, બે કલાક ગયા...સ્ત્રગ્ધરાનો પત્તો નહોતો.

'શું થયું હશે' તેનો હું વિચાર કરતો હતો. સ્ત્રગ્ધરાના માર્ગમાંની મુશ્કેલીઓની હું કલ્પના કરતો હતો. એટલામાં ગાડીવાળાએ સડકની કોરાણ પર ઊભા રહી હાક મારી: "સાહેબ, હવે ચાલો, બહુ મોડું થઈ ગયું."

"હા ચાલો!" કહી હું સડક તરફ પાછો આવ્યો. મારું આશાવાદી મન કહેતું હતું કે આજે તે ન આવી શકી તો કાલે આવશે. કોઇને સ્વાભાવિક રીતે નાસીપાસી ઊપજે તેવા સંયોગોમાં પણ મારો અંતરાત્મા મને નાસીપાસ થવા દેતો નહોતો.

હું ગાડીમાં બેસવા જતો હતો, એટલામાં મારો મિત્ર કુંદન ચોકસી બાજુએથી નીકળ્યો. મેં તેને કહ્યું: "કુંદન, ઘેર આવવું હોય તો ચાલ, ગાડીમાં બેસી જા."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું અને તે ગાડીમાં બેઠા અને ગાડી ચાલવા લાગી. મારી આંગળીમાં સ્રગ્ધરાએ પહેરાવેલી પેલી વીંટી જોઇને તેણે પૂછ્યું: "આ વીંટી નવી ખરીદી કે શું?"

મલકાતે મુખે મેં વીંટી કાઢીને તેના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું: "હા, લે, તેનો સુંદર ઘાટ જો!"

વીંટી હાથમાં લેતાં જ કુંદન હસી પડ્યો અને બોલ્યો: "ભલા માણસ! તારા જેવો માણસ પીતળની વીંટી પહેરે અને ઉપરથી મારા જેવા ચોકસીની પરીક્ષા કરે, એ તે કાંઇ સારું કહેવાય?"

એ સાંભળતાં જ પીતળની વીંટીના બદલામાં સોનાની વીંટી ગુમાવી બેસવા માટે નાસીપાસીના ભયંકર ધસારાએ મારા શરીર પર જે પરસેવાની રેલ ચલાવી તેમાં મારું બધું કવિત્વ તણાઈ ગયું, તે હજીસુધી પાછું સાંપડ્યું નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધરતીને ખોળે

(૧)

સકીનાની મોટી બહેન ઝૈનબ અમદાવાદથી તેને મળવા ગઈ સાંજે જ આવી હતી. સવારમાં ઊઠતાં વેંત ઝૈનબને ચાહ જોઈશે તેનું સકીનાને સ્વપ્નું પણ નહોતું. પોતે અને પોતાનાં બાળકો રોજ સવારે ટાઢો રોટલો અને ગાયનું સેડકઢું દૂધ સીરાવતાં, તેમ ઝૈનબ પણ સૌની સાથે બેસીને સીરાવી લેશે એવી સકીનાની ગણતરી હતી તે ખોટી પડી. ઝૈનબે કહ્યું: " બહેન! ચાહ વિના તો મને નહિ ચાલે. "

સકીનાએ તુરત છોકરાને મોકલીને બે પૈસાની ચાહની ભૂકી અને બે આનાની ખાંડ મંગાવી. નાના ગામમાં ઊંચી જાતની ચાહ ક્યાંથી મળે? અને સકીનાને રીતસર ચાહ બનાવતાં પણ ક્યાંથી આવડે? છતાં ઝૈનબે જેવી બની તેવી ચાહ ચલાવી લીધી, અને તાંસળીમાંથી પીવા માંડી.

ચાહ પીતાં પીતાં ઝૈનબે અમદાવાદમાં કેવી ઊંચી જાતની–અસ્સલ નીલગિરિની ચાહ આવે છે તેની વાત કરી. ચાહની વાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપરથી અમદાવાદમાં કેવી કેવી વસ્તુઓ મળે છે, કેવું ઊંચું કાપડ વેચાય છે, ગાડી અને મોટર બસમાં ફરવા જવાની કેવી સગવડ છે, કોઈ વખત નાટક, કોઈ વખત સીનેમા, કોઈ વખત સરકસ જોઈને મન બહેલાવવાની કેવી તક મળે છે, તેની પણ વાત કરી. અમદાવાદમાં મકાનોમાં ઘરઆંગણે પાણી મળે, નહાવું અને કપડાં ધોવાં તે પણ ઘર આગળ અને ઢોળાયેલું પાણી જમીનની અંદર ગટરમાં ચાલ્યું જાય, જાજરૂ આંગણામાં જ હોય, એવી રીતે કોઈ જાતની તકલીફ જ નહિ. બાળકો સરસ કપડાં પહેરીને બગીચામાં ફરવા જાય, શહેરમાં ભાતભાતની મીઠાઈ મળે, જાતજાતના ફળમેવા મળે, એવું કશું ગામડાંમાં તો હોય જ નહિ એટલે ગામડામાં રહેવામાં આનંદ શો? વળી શહેરમાં એવો તો ધંધો વેપાર ચાલે કે કોઈ મહિને બસો રૂપિયા મળે અને કોઈ મહિને પાંચ સો મળે. જૈનબનો ખાવિંદ અબ્દુલ સાઇકલની દુકાન ચલાવતો હતો, દુકાનમાં મહિને દોઢ સો રૂપિયા તો તે સાઈકલોના ભાડામાંથી ઊપજાવતો હતો. તે ઉપરાંત સાઇકલો વેચવામાં અને સમારકામમાં નફો મળે તે તો જુદો.

મોટી બહેનની વાત સકીનાના મનને કાંઈ આકર્ષી શકી નહિ. તેણે કહ્યું: “અમને તો શહેર કરતાં ગામડું વધુ ગમે. શહેરમાં ધંધો–નોકરી કરવા કરતાં અમારો ખેતીનો ધંધો બહુ સારો. મને કોઈ લાખ રૂપિયા આપવાનું કહીને અમદાવાદ રહેવા તેડી જાય તોય હું ન જઉં. તમારા જેવી ચાહ અને મિઠાઈ, ફળ–મેવા, નાટક–સીનેમા, બાગ–બગીચા અમારે ત્યાં ન મળે, જાજરૂ–પાણી ઘર આંગણે ન હોય, એ બધું ખરું; અમારાં જીવતર કેવળ સાદાં ખરાં, પરન્તુ અમને કોઇ વાતની ચિંતા નહિ. ધરતીને ખોળે રમીને અમે સંતોષમાં જીવીએ છીએ એ જ અમારે મન જન્નતનું સુખ છે. અમારા કરતાં તમે ઊજળું જીવતર ગાળો છો, પરન્તુ તમે જોઇએ તે કરતાં જેમ વધુ પૈસા પેદા કરો તેમ કોઈ વાર હોય તેટલું ખોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેસો ય ખરાં. એક પલ્લામાં નફો તો બીજા પલ્લામાં ખોટ. અમારે એવું કશું નહિ. આજનો ધનવાન તે કાલનો ભિખારી, એવું બીજા બધા ધંધાસાં બનતું હોય છે, પણ અમારા ખેડૂતના ધંધામાં તેવું નહિ. જીંદગીમાં ખેડૂત માલદાર ભલે ન થતો હોય, પણ તે લાંબો વખત સુખી જીંદગી ગાળે છે એટલું ખરું. અમે પૈસાદાર નહિ થઈએ, પણ અમને સુખનો રોટલો તો ખાવા મળ્યા કરવાનો."

"સુખનો રોટલો? રોટલો તો કૂતરાં-બિલાડાં ય ખાય છે અને જીવે છે, એમાં શી મોટી વાત! પણ જીંદગી તો એની જ કહેવાય કે જે માણી જાણે. ઊજળી જીંદગી અને ઊંચી રીતભાત કોને કહેવાય તે તો તમે જાણો પણ નહિ. હુસેનમીયાં ગમે તેટલી મહેનત-મજૂરી કરે, પણ છેવટે તો તું અને તારાં છોકરાં આ ઊકરડા જેવા ઘરમાં-અને ફાટ્યા-તૂટ્યા ગોદડામાં જીંદગી પૂરી કરવાનાં."

સકીનાએ જવાબ આપ્યો: "હા, પણ તેથી શું? અમારો કામ-ધંધો જાડો કહેવાય છતાં ઊજળો તો ખરો. અમને રોટલાની ચિંતા નહિ અને અમે કોઈનાં ઓશિયાળાં નહિ. પણ તમે શહેરમાં રહો એટલે ત્યાં તરેહવાર લોભ-લાલચમાં સપડાઈ જાઓ. આજે ઠીક ચાલતું હોય તો કાલે ઉલટી જ ગત હોય. એક દિવસ અબ્દુલ-મીયાં સાંજે દસ રૂપિયા પેદા કરીને ઘેર આવ્યા હોય પણ બીજે દિવસે જુગારમાં કે દારુમાં વીસ ગુમાવી બેઠા હોય! અમદાવાદમાં એવા તો ઘણાય કિસ્સા બનેલા મેં સાંભળ્યા છે. આપણા ગામનો પેલો ફત્તુમીયાં મીલમાં મહિને બસો રૂપિયા કમાતો હતો પણ તેને કોઈ એવો સેતાન વળગ્યો કે વીસ્ફોટકના રોગથી જ્યારે તે ગુજરી ગયો ત્યારે તેની બીબીને ભાડાના ઉછીના પૈસા લઈને વતન ભેગા થવું પડ્યું હતું. આવું કશું અમારે ત્યાં નહિ."

હુસેન તે વખતે ઘર પાછળ આવેલા વાડામાં ગાડાના પૈડામાં ઊંજણ પૂરતો હતો તે આ બેઉ બહેનોની વાતચીત સ્થિર બનીને સાંભળતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે પોતાના મનમાં કહ્યું: “ સાચેસાચી વાત છે. જીંદગીભર ધરતી ખેડી ખાવાનો ઉદ્યમ જ એવો છે કે અમારા જેવા ખેડૂતને મોજશોખ, ધીંગાણું કે ચાહ–દારુ જેવાં વ્યસન કરવાં સૂઝે જ નહિ. ખેડૂતને ફક્ત એક જ મૂંઝવણ હોય છે કે ખેડવાને જોઇએ તેટલી જમીન મળતી નથી. જો મને પુષ્કળ જમીન મળેને, તો હું સેતાન તો શું પણ સેતાનના બાપથી ય ડરું નહિ ”

(૨)

ગામમાં એક ઠકરાણી રહેતાં હતાં, જેમની માલકીનાં ત્રણ સો વીઘાં જમીનનાં ખેતર–વાડી ગામના પાધરમાં જ હતાં. પહેલાં તો ગામના ખેડૂતો સાથે ઠકરાણીને સારો મેળ હતો, પરન્તુ થોડા વખતથી તેમણે પોતાની જમીન–જાગીરની વ્યવસ્થા માટે એક વૃદ્ધ ગરાસિયાને નોકર રાખ્યો હતો તે બહુ કરડો માણસ હતો અને વારંવાર ખેડૂતોને હેરાન કર્યા કરતો હતો. હુસેન તેનાથી ચેતીને ચાલતો હતો, છતાં કોઈ વાર અજાણતાં તેની ગાય ઠકરાણીના ખેતરમાં પેસીને ભંજવાડ કરતી કે બળદો શાકની વાડીમાં જઇને છોડ–વેલા ચૂંથી નાંખતા ત્યારે તેનાં ઢોરને ગરાસિયો ડબામાં પૂરતો અને હુસેનને દંડ ભરીને ઢોર છોડાવી લાવવાં પડતાં.

દંડ ભરવાનું હુસેનને બહુ આકરું લાગતું તેથી હુસેનનો આખો દિવસ ઘેર અને બહાર ગુસ્સામાં જ વીતતો. આ ઉનાળામાં એ રીતે હુસેનને ઘણી વાર દંડ ભરવો પડ્યો હતો. ચોમાસું આવે એટલે ઢોરને વગડામાં બધે ય ચરવાનું મળે અને કોઈનાં ખેતરોમાં પેસવા ઢોર લલચાય નહિ, તે વખતે હુસેનના દિવસો સંતોષ અને આનંદમાં જતા. શિયાળામાં વગડામાં ચાર ઓછી હોય એટલે તેને પાછી ચિંતા થવા લાગતી, તોપણ ઉનાળાના વખત જેટલી નહિ.

ચોમાસું જતાં તેણે આ વર્ષે સાંભળ્યું કે ઠકરાણી પોતાનાં બધાં ખેતર–વાડી હવે વેચી નાંખવા માંગે છે અને ગામનો મુખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ બધાં ય ખરીદી લેવા ઇચ્છે છે. ગામના ખેડૂતોએ જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તે બધા ખૂબ જ ચિંતાતુર બની ગયા. ઠકરાણીના નોકર કરતાં ય મુખી વધારે કરડો માણસ હતો અને પાધરની પુષ્કળ જમીન જો તેને હાથ જાય તો ગામના ખેડૂતોને મુખીની દયા ઉપર જ જીવવું પડે, કારણકે તે હાલતાં-ચાલતાં ખેડૂતોને ગુન્હામાં સપડાવે ને દંડ કરે.

આ રીતે મુંઝાયેલા ખેડૂતો એક વાર ઠકરાણી પાસે ગયા અને મુખી કરતાં પોતે બધા મળીને જમીનનાં વધુ નાણાં આપવા તૈયાર છે એમ કહીને એ જમીન મુખીને વેચાતી ન આપવાની ઠકરાણીને વિનંતિ કરી. ઠકરાણીએ એ વિનંતિ માન્ય રાખી અને ખેડૂતોને જમીન વેચાતી આપવાની હા પાડી.

ખેડૂતોએ બધી જમીન સામટી ખરીદી લેવાનો અને સામટી ખેડવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરન્તુ દરેક ખેડૂત કેટ-કેટલી જમીન ખેડે અને તેને પાકનો કેટલો હિસ્સો મળે તે બાબતનો વધુ વિચાર કરતાં તેમની વચ્ચે મતભેદો પડવા લાગ્યા. આ સંબંધે બાંધ-છોડ કરવાને તેઓ બે વાર એકઠા થયા અને વિચાર-વિવાદ ચલાવ્યા, પણ કોઇ રીતે તેઓ એકમત થઈ શક્યા નહિ. દરેકને વધુ જમીન તથા વધારે સારી જમીન મેળવવાનો અને વધુ પાક નીપજાવવાનો લોભ હતો, અને પ્રત્યેકના લોભની પરસ્પર અથડામણ થતી હતી. છેવટે તેમણે એવું ઠરાવ્યું કે દરેક ખેડૂત પોતાને ઠીક લાગે તેવી ગોઠવણ ઠકરાણી સાથે કરીને પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી અને તેટલી જમીન પોતાની છૂટકછૂટક જવાબદારી પર ભલે ખરીદી લે. ઠકરાણીએ આ યોજના પણ માન્ય રાખી.

હુસેનના જાણવામાં આવ્યું કે પડોશમાં રહેતો કરસન પટેલ એ ઠકરાણીની ૫૦ વીઘાં જમીન ખરીદવાનો હતો અને તેની કીંમતનાં અર્ધાં નાણાં રોકડાં અને અર્ધાં બાર મહિના પછી લેવાનું ઠકરાણીએ કબૂલ રાખ્યું હતું. હુસેનને કરસનની ઇર્ષ્યા થવા લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે મનમાં કહ્યું: "આમ બધી જમીન વેચાતી જાય છે અને મને એમાંથી થોડીય મળવા પામશે નહિ." તેણે પોતાની ઓરતને કહ્યું: "બીજા ખેડૂતો ઠકરાણીવાળી જમીન ખરીદી રહ્યા છે અને આપણે પણ વધુ નહિ તો વીસેક વીઘાં જમીન તો લેવી છે. આપણી હાડમારી વધતી જાય છે. ઠકરાણીના નોકરે આપણને દંડ ભરાવી-ભરાવીને બહુ હેરાન કરી નાંખ્યાં છે."

બેઉ માણસે મળીને જમીન કેવી રીતે ખરીદ કરવી તેનો વિચાર કર્યો. હુસેનની પાસે સો રૂપિયાની મૂડી તો હતી. એક ગાય વેચી નાંખીને પચાસ અને એક વાછરડી વેચીને પચીસ રૂપિયા તેણે ઊપજાવ્યા. તેનો મોટો છોકરો હજી બહુ મજૂરી કરી શકે તેવડો થયો નહોતો તોપણ તેણે તેને ગામના વાણીઆને ત્યાં નોકરીમાં રખાવ્યો અને તેના છ માસના પગારના પચાસ રૂપિયા અગાઉથી લીધા. હજી થોડા રૂપિયા ખૂટયા તે તેણે પોતાના સાઢૂભાઈ અબ્દુલ પાસેથી ઉછીના મંગાવ્યા. એ રીતે જમીનની અર્ધી કીંમત જેટલા રૂપિયા તેણે એકઠા કર્યા.

પછી હુસેન ચાળીસેક વીઘાં જમીન પસંદ કરીને ઠકરાણી પાસે તેનો સોદો કરવા ગયો. બેઉએ વાટાઘાટ કરીને કીંમત નક્કી કરી અને હુસેને સો રૂપિયા બહાનાના આપ્યા. પછી તેઓ શહેરમાં જઈને જમીનના વેચાણનો પાકો દસ્તાવેજ કરાવી લાવ્યાં, જેની રૂએ હુસેને અર્ધી કીંમત રોકડી આપી, અને અર્ધી કીંમત બે વર્ષમાં ભરપાઈ કરવાની બાકી રાખી.

એ રીતે હુસેન પાસે પોતાની કબજા-માલીકીની ચાળીસ વીઘાં જમીન થઈ. તેણે ઉધારે બીજ ખરીદ્યાં અને જમીન વાવી. પાક સરસ ઊતર્યો અને ખેતરમાં થોડાં આંબાનાં ઝાડ હતાં તેની કેરીઓ પણ ખૂબ ઊતરી. બે વર્ષને બદલે એક વર્ષમાં જ તેણે ઠકરાણીનું બધું દેવું ભરી આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ તેના સાઢૂના ઉછીના લીધેલા રૂપિયા પણ તેણે ભરી દીધા. પહેલાં હુસેનને કેટલીક જમીન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંથે ખેડવી પડતી, પણ હવે તે પોતાની જ જમીનનો કુલ માલેક બન્યો હતો. પોતાની જમીનને તે ખેડતો હતો અને એ જમીનના બધા પાકનો તે એકલો માલેક હતો. પોતાનાં ઢોરને તે પોતાના ખેતરમાં ચરાવતો, એટલે પારકા ખેતરમાં પેસીને ભંજવાડ કરતાં ઢોરને માટે દંડ ભરવાનું હવે તેને રહ્યું નહોતું. જ્યારે જ્યારે તે પોતાના ખેતરમાં જતો અને પવનમાં લહેરાતા અનાજના ઊંચા ઊંચા છોડ જોતો ત્યારે ત્યારે તેનું હૃદય આનંદને હીલોળે ચડતું. પોતાના ખેતરના જેવો સરસ મોલ બીજા કોઈના ખેતરમાં તેને દેખાતો નહોતો. તેણે ઢોર માટે રજકો ઘાસ વાવ્યું હતું તે તો એટલું સરસ ઊગ્યું હતું કે તેણે પોતાની જીંદગીમાં તેવું ઘાસ જોયું નહોતું. પહેલાં તે એ જ ખેતરની પાસેથી ચાલ્યો જતો ત્યારે તેને એ ખેતર બીજાં ખેતરોના જેવું સાધારણ દેખાતું, પણ હવે તે તેને કેવળ જુદા જ પ્રકારનું—અમોલું ભાસતું.

(૩)

હુસેનને પોતાનું ખેતર સારી પેઠે સંતોષ ઊપજાવી રહ્યું હતું. બીજા ખેડૂતોએ અને ગામના રબારીઓએ જો તેની પજવણી કરવા માંડી ન હોત તો હુસેનને અસંતુષ્ટ બનવાનું કોઈ કારણ ન રહેત. હુસેને તેમને બહુએ વિનવણી કરી, પરન્તુ તેની અસર થઈ નહિ. રબારીઓ ગામની ગાયોને હુસેનના ખેતરમાં છોડી મૂકતા અને ખેડૂતો તેના રજકામાં રાતને વખતે છાનામાના બળદને ચરવા મૂકતા. હુસેન ઢોરાંને પોતાના ખેતરમાંથી હાંકી કાઢતો, ખેડૂતોને અને રબારીઓને થોડો ઠપકો આપીને જવા દેતો અને લાંબા વખત સુધી તેણે એકે ઢોરને ડબામાં પુરાવવાનો કે ગામના મુખી પાસે ફરિયાદે જવાનો વિચાર કર્યો નહિ.

પણ છેવટે તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ. તેણે પોતાનો પાક બગાડતાં ઢોરને ડબામાં પુરાવ્યાં અને મુખી પાસે ફરિયાદ કરી. તે જાણતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો કે ઢોરને ચરાવવા માટે સીમમાં જોઇએ તેટલી ગોચર જમીન નથી, ખેડૂતો કે રબારીઓ લાચાર છે, તેમનો કશો વાંક નથી, માત્ર જમીનની તાણને લીધે ખેતર ભેળાડવાના બનાવો બને છે. તેણે મનમાં કહ્યું: "એ બધું ખરું, પણ હું ક્યાંસુધી આવો બગાડ થતો જોયા કરું? આમ જો ચાલવા દઉં તો ખેતરમાંથી પૂળો ઘાસ કે મણ દાણોય ઘેર આવે નહિ. એ ભેળાડનારાઓને નસિયત આપ્યા વિના મારો છૂટકો નથી."

આમ વિચારીને જ તેણે ફરિયાદ કરીને ખેતર ભેળાડનારાઓનો એકવાર દંડ કરાવ્યો. પણ એથી કાંઈ તેને નુકસાન થતું અટક્યું નહિ. વખતોવખત એવા બનાવો બનતા અને હુસેન ઢોરને ડબામાં પુરાવી તેના માલેકનો દંડ કરાવતો. આમ થોડો વખત ચાલ્યા પછી હુસેનના પડોશી ખેડૂતોને તેના ઉપર કિન્નો ઊપજવા લાગ્યો અને તેઓ ચડસે ભરાઈને હુસેનના ખેતરને ઈરાદાપૂર્વક વધુ ને વધુ ભેળાડવા લાગ્યા. એક વાર તો કોઈ ખેડૂત હુસેનના ખેતરમાં રાત્રે પેસી ગયો અને આંબાનાં બે ઝાડ કાપી નાંખ્યાં! હુસેને આંબાનાં હુંઠાં ઊભેલાં જોયાં અને તે ઉશ્કેરાઈ ગયો.

"કોણે આ કામ કર્યું હશે! એ બદમાશ જો મારા હાથમાં આવેને, તો હું દેખાડી આપું કે મારા આંબા કાપનારની શી દશા થાય છે."

હુસેને બહુ બહુ વિચાર કર્યો અને તેને પોતાના પડોશી કરસન પટેલ ઉપર શક આવ્યો. તેણે કરસનને ત્યાં જઈને તકરાર કરી પણ કરસને કહ્યું કે 'હું કશું જાણતો નથી, અને જો બહુ બોલીશ તો મારામારી થશે!' હુસેને ચીડાઈને શહેરમાં જઈને પોતાની માલીકીના ખેતરના આંબા કાપી નાંખવા માટે કરસન સામે ફરિયાદ નોંધાવી. મુકર્દમો ચાલ્યો અને કરસન સામે કશો પુરાવો ન હોવાથી તે નિર્દોષ ઠરીને છૂટી ગયો. હુસેન આખો ... ઘેર આવીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની રીસ તેણે ન્યાયાધીશ ઉપર ઉતારી: "ન્યાયાધીશો ય આજ-કાલ લાંચીયા થઈ ગયા છે, નહિતો ખરા ચોરને છોડી મૂકે ખરા? એક ચોર અને બીજા ગંઠીછોડ, બીજું શું? સાળું આખું ગામ જ ચોર બની ગયું છે, નહિ તો ગામમાં કોઈ દિ' આવું બન્યું છે ખરું?"

ત્યારથી હુસેનની દૃષ્ટિને ગામના લોકો લુચ્ચા દેખાવા લાગ્યા. તે ઘેરથી ગામ વચ્ચે થઈને ખેતરે જતો, ત્યારે તેનું મ્હોં ચડેલું હોય અને ઘેર પણ તે ગુસ્સે થએલો જ દેખાય. ધીરેધીરે ગામલોક તેના વેરી બન્યા હોય તેમ તેનું ઘર બાળી મૂકવાનો જાસો તેને કાને આવવા લાગ્યો. લોકો તેની સાથે બહુ વાતચીત કરતા નહિ, અને ગામના વેપારીઓ બનતાંસુધી હુસેનની સાથે ઓછું કામ પાડતા. હુસેન પાસે સારી પેઠે જમીન હતી તોપણ હવે તેને ગામમાંની પોતાની સ્થિતિ વસમી દેખાવા લાગી.

એ જ અરસામાં તેને કાને એવી વાત આવી કે પોતાના ગામના અને આસપાસનાં બીજાં કેટલાંક ગામોના ખેડૂતો બીજે ક્યાંક પુષ્કળ જમીન મળવાથી ત્યાં જવા લાગ્યા હતા. હુસેનને લાગ્યું કે એ ઠીક જ થાય છે. પોતાના ગામના થોડાક ખેડૂતો જો ઓછા થાય તો તેમની પાસેની જમીન ખાલી પડે અને પોતે તેવી જમીન લઈને પોતાની ખેતી વધારી શકે, વધારે પાક ઊતારી શકે અને વધારે સુખમાં રહી શકે તેવી તેની ગણતરી હતી.

એક વાર સાંજે ખેતરથી ઘેર આવતાં હુસેને તળાવની પાળ ઉપરના વડ હેઠળ કોઇ ખેડૂત કુટુંબોનાં ઘરવખરીથી ભરેલાં ચાર ગાડાં છૂટેલાં જોયાં. હુસેને થોભીને પૂછપરછ કરી તો જણાયું કે, ઝાલાવાડના એક ગામડાનાં બે ખેડૂત કુટુંબોની એ ઘરવખરી હતી અને તેઓ ચુંવાળ તરફ જતાં હતાં. વાતની વાતમાં હુસેને ચુંવાળ તરફ જવાનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસા બતાવી, એટલે એક ખેડૂતે કહ્યું: "ચુંવાળમાં ખેડવાની સારી જાતની જમીન મફત મળે છે અને ઘણા ખેડૂતો ત્યાં જઇને વસ્યા છે. જણ દીઠ પચીસ વીઘાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમીન તો શરુઆતથી જ મળે છે. ત્યાંના બધા ખેડૂતોએ પોતાની મંડળી સ્થાપી છે, એમાં અમારા ગામનો એક ખેડૂત હતો. તે ત્યાં ગયો ત્યારે તો હાથ હલાવતો ગએલો, પણ આજ તેની પાસે ચાર સાંતીની ભોં, ચાર બળદ ને ચાર ગાયો છે અને બૈરી–છોકરાંનાં શરીર પર સારી પેઠે ઘરેણાં–ગાંઠાં પણ છે."

હુસેનનું મન આકાંક્ષાથી ઊછળી રહ્યું. તેણે મનમાં કહ્યું: "બીજે સ્થળે જઈને જો સારી પેઠે જમીન મેળવીને સુખે ધંધો કરી શકાતો હોય, તો આ સંકડાશમાં જીંદગી શામાટે ગાળવી ને ઉપરથી હેરાન થવું? અહીંની જમીન હું વેચી નાંખું અને તેનાં નાણાં હાથમાં આવે તે વડે ચુંવાળમાં જઈને ત્યાં જ નવેસરથી ખેતી કરવા માંડું તો શું ખોટું? અહીં તો પૂરી જમીન મળે નહિ, ગામનાં ઢોરો જ ખેતી ખાઇ જાય, અને પછી લોકો સાથે વેરઝેર થાય. એક વાર હું ચુંવાળમાં જાતે જઉં અને જોઇ આવું કે ત્યાં કેવીક સગવડ છે."

ખળાં ભરાઇ ગયાં અને ઉનાળાની નવરી મોસમ આવી એટલે હુસેન ચુંવાળ તરફ જવા નીકળ્યો. પેલા ખેડૂતે જે ગામનું નામ આપ્યું હતું તે રેલ્વે સ્ટેશનથી ઘણું દૂર હતું અને ગાડામાં કે પગે ચાલીને જઇ શકાતું હતું. શહેરમાં હટાણું કરવા કોઇ ગાડું આવ્યું હોય ત્યારે જ સ્ટેશનથી ગાડું ભાડે મળી શકતું, પણ તે દિવસે કોઈ ગાડું આવેલું નહિ, એટલે તેને પગે ચાલીને જ જવું પડ્યું.

ત્યાં જતાં જ હુસેને જોયું કે પેલા ખેડૂતે કહેલી વાત સાચે-સાચી હતી. કોઈ ઠાકોરની પુષ્કળ પડતર જમીન હતી. ઠાકોર સગીર હતા ત્યારે કારભારીએ જમીન ઉપર લક્ષ રાખેલું નહિ અને હવે ઠાકોરે કોલેજમાં ભણીગણીને વહીવટ હાથમાં લીધો હતો. તેમણે સહકારી ધોરણે ખેડૂતોની મંડળી સ્થાપીને ખેતીની ખીલવણી હાથમાં લીધી હતી. દરેક ખેડૂતને પચીસ વીઘાં જમીન મળતી અને જેની પાસે પૈસા હોય તે વધુ જમીન તદ્દન નામને જ મૂલ્યે ખરીદી શકતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાંથી જોઇએ તેટલી માહિતી મેળવીને હુસેન પોતાને ગામ પાછો ફર્યો અને તુરત તેણે પોતાની જમીન વેચી નાંખી, ઘર વેચી નાંખ્યું અને એક ગાડું, બે બળદ તથા જોઈતી ઘરવખરી રાખીને બાકીનું બધું વેચી નાંખ્યું; પછી તુરત પોતાના કુટુંબ સાથે તે ચુંવાળ તરફ ઊપડી ગયો.

(૪)

હુસેન અને તેનું કુટુંબ ચુંવાળમાં પહોંચી ગયાં કે તુરત હુસેનને ખેડૂતોની મંડળીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો અને તેને જોઇતી જમીન પણ કાઢી આપવામાં આવી. પચીસ પચીસ વીઘાંનાં પાંચ ખેતર તેના અને તેના પુત્રોના નામે હુસેનને મળ્યાં. આ બધાં ખેતર સળંગ નહિ પણ જુદાંજુદાં આવેલાં હતાં. તે ઉપરાંત ગોચર માટે જુદી રખાયેલી જમીનમાં હુસેનને પોતાનાં ઢોર ચરાવવાનો પણ અધિકાર હતો. હુસેને તુરત પોતાને માટે કાચાં ઘર ચણાવી લીધાં અને જોઈતાં ગાય-બળદ ખરીદ્યાં. મૂળ વતનના ગામડામાં હુસેન પાસે જેટલી જમીન હતી તે કરતાં ત્રણગણી જમીન તેને અહીં મળી હતી અને વળી બધી જમીન ખૂબ કસવાળી હતી. એક વાર હુસેને મનમાં ગણતરી કરી તો તેને લાગ્યું કે પોતે પહેલાં કરતાં હવે દસગણો સુખી અને સમૃદ્ધ બન્યો હતો. તેની પાસે વાવવા માટેની પુષ્કળ જમીન હતી અને ઢોર ચરાવવા માટે પણ જોઇએ તેટલી જમીન ઘાસથી ભરેલી હતી. કોઈનાં ઢોર પરાયાં ખેતરમાં ઘુસીને ભંજવાડ કરે એવી સ્થિતિ જ અહીં નહોતી, એટલે તે પ્રકારની ફરિયાદો કયાંથી થાય? સૌ પોતપોતાને જોઈએ તેટલાં ઢોર રાખી શકતા.

ઘર બાંધવું, ઢોર ખરીદવાં, વગેરે શરુઆતનું કામકાજ પતી ગયું એટલે હુસેન એ સ્થળે એક પ્રકારની સ્થિરતા અનુભવી રહ્યો. ત્યાંસુધી તેના મનમાં બીજા કોઈ વિચારોનો જન્મ થયો નહિ. પણ પછીથી ધીરેધીરે તેને લાગવા માંડ્યું કે અહીં પણ પોતા પાસે પૂરતી જમીન નહોતી! પહેલે વર્ષે તેણે પોતાનાં બધાં ખેતરમાં કપાસ વાવ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને સારો પાક ઊતર્યો, પણ બીજે વર્ષે તે કપાસ વાવી શક્યો નહિ કારણકે જમીન એવી હતી કે દર ત્રીજે વર્ષે જ કપાસ વાવી શકાય અને વચ્ચેના વરસમાં તેને પડતર રાખવી પડે. કપાસનો સારો ભાવ ઊપજતો અને હુસેનને કપાસ વાવવાની જ ઈચ્છા હતી, તે માટે તેણે બીજી જમીન મેળવવા યત્ન કરવા માંડ્યો. પડતર રહેલાં અને કપાસની વાવણી માટે તૈયાર કરી શકાય તેવાં ખેતર મેળવવા હુસેન ઉપરાંત બીજા ખેડૂતો પણ આતુર હતા. તેઓ તે માટે હરીફાઈ કરતા કે ઝગડતા પણ ખરા. જેઓની પાસે સારી પેઠે પૈસો હોય તેઓ મ્હોંમાંગ્યું મૂલ્ય આપીને તેવું ખેતર કપાસ વાવવા માટે મેળવી શકતા, અને જેઓ સાધારણ હોય તેઓ પોતાનાં ખેતર પડતર રહેવા દઈને માત્ર ઘાસના વહેપારીઓને ઘાસ ઉઠાવી જવા માટે ભાડે આપી દેતા. ઘાસની આવક સામૂલી થતી. હુસેન પાસે કપાસની વાવણી માટે જોઈએ તેવું ખેતર મેળવવા જેટલી નાણાંની સગવડ હતી એટલે તેણે બે ખેતર મેળવ્યાં અને કપાસ પણ સારી પેઠે ઊતર્યો, પણ બેઉ ખેતર ગામથી બહુ છેટે હતાં અને વળી જુદીજુદી દિશામાં આવેલાં હતાં, એટલે ખેડવા વાવવા અને પાક લણી લાવવામાં તકલીફનો પાર રહેતો નહિ. થોડા વખત પછી હુસેનના જોવામાં આવ્યું કે કેટલાક મોટા ખેડૂત જમીનદારો ગણ્યાં-ગાંઠ્યાં કે છૂટકછૂટક ખેતરને બદલે સહકારી મંડળીથી સ્વતંત્ર રીતે એક જ સ્થળે વિશાળ જમીન ધરાવતા હતા, તેઓ પોતાની જમીનમાં જ મકાન તથા વાડો બાંધીને રહેતા હતા અને પુષ્કળ ધન મેળવી શક્યા હતા. હુસેનને વિચાર આવ્યો કે "આવી રીતે મને પણ છૂટી વિશાળ જમીન મળે, તેના ઉપર જ હું મકાન બાંધીને રહું, ઢોર-ઢાંખર માટે વાડો બનાવું અને સાથી–નોકર રાખીને સળંગ જમીન ખેડું તો મારે વારેવારે પરાયાં ખેતર મેળવીને વાવવાની તકલીફ પડે નહિ."

આવી સ્વતંત્ર જમીન ખરીદવાનો વિચાર હુસેનને વારંવાર થવા લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી તો ત્યાં એમ ને એમ ચલાવ્યું. તે પોતાને સળેલાં ખેતર ઉપરાંત બીજાં ખેતર કપાસ વાવવા માટે ભાડે રાખતો અને વાવતો. પાક સારો ઊતરતો એટલે તેની પાસે નાણું પણ ઠીક-ઠીક જમા થવા લાગ્યું હતું. આ રીતે હુસેન ચુંવાળમાં સંતુષ્ટ ખેડૂત જીવન ગાળી શક્યો હોત, પરન્તુ દર વર્ષે બીજા માણસોની જમીન વાવવા માટે ભાડે લેવી પડે અને તે માટે કોઈની ખુશામત, તો કોઈની હરિફાઈ કરવી પડે, તે સ્થિતિથી તે કંટાળ્યો હતો. સારાં ખેતર જ્યાં જ્યાં મળી શકે તેમ હોય ત્યાં ત્યાં ખેડૂતો ઉપરાઉપરી દોડી જતા અને જરા પણ આળસ કે ગફલત કરે તેને ખેતર ન મળી શકે તેવી સ્થિતિ ઊભી થતી. આથી હુસેનને ખેતર મેળવવા માટે ખૂબ જ ચિંતા, ચોંપ કે કાળજી રાખવી પડતી. એક વાર એવું બન્યું કે હુસેને એક બીજા ખેડૂત સાથેની ભાગીદારીમાં જમીન રાખી અને બેઉએ સાથે મળીને જમીન ખેડી પણ ખરી; પરન્તુ વાવણી થયા પહેલાં જમીનના માલીક ખેડૂત સાથે કાંઈ તકરાર ઊભી થઈ, તેને લીધે જમીન વવાયા વિના રહી અને મજુરી માથે પડી.

તે વખતે હુસેનને ખૂબ લાગી આવ્યું. તેણે વિચાર્યું: "જો મારી માલીકીની જ એ જમીન હોત, અને મારે પરાઈ જમીન ઉપર આધાર રાખવાનો ન હોત, તો આવી માથાફોડમાં ઊતરવું પડત નહિ."

હુસેન હવે સારી પેઠે જમીન ખરીદી લેવાના વિચારથી એવી જમીનની શોધ કરવા લાગ્યો. તપાસ કરતાં કરતાં તેને એક ખેડૂત મળ્યો જેની પાસે ૧૩૦૦ વીઘાં જમીન હતી અને અત્યારે નાણાંની મુસ્કેલીમાં આવી પડ્યો હોવાથી પોતાની જમીન સસ્તે ભાવે વેચી દેવા તે તૈયાર હતો. હુસેને તેની સાથે જમીનનો સોદો કર્યો. ચાર હજાર રૂપિયા જમીનની કિંમત ઠરી, જેમાંથી રૂપિયા બે હજાર રોકડા આપવા અને બે હજાર એક વર્ષ પછી આપવા, એવું પણ બેઉ વચ્ચે નક્કી થયું. આ પ્રમાણે વાતચિત થઈ, પણ નાણાંની લેવડદેવડ થાય તે પહેલાં હુસેનને એક ડાકરડાનો મેળાપ થયો. એ ડાકરડો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગામને હવાડે પોતાના ગાડાના બળદને પાણી પાતો હતો અને હુસેન પણ પોતાના બળદને પાણી પાતો હતો. તે વખતે બેઉ વચ્ચે સહેજ વાતચીત થઇ તે ઉપરથી હુસેનના જાણવામાં આવ્યું કે એ ઠાકરડો ડુંગરપુર તરફથી આવતો હતો. ત્યાં તેણે માત્ર એક હજાર રૂપિયામાં જ તેર હજાર વીઘાં જમીન ખરીદી હતી! હુસેને તેને એ વિષે વધુ પૂછગાછ કરી તો તેણે કહ્યું:

"જે જમીન મેં ખરીદી છે તે જમીન જંગલી ભીલ લોકોની છે. એ ભીલ લોકોના ઠાકોરો સાથે જો ભાઇબંધી કરી નાંખીએ તો પછી પાણીને મૂલ્યે જમીન મેળવતાં વાર ન લાગે. પહેલાં તો મેં એક ભીલ ઠાકોરને રંગબેરંગી કાપડ મફત આપી દીધું, થોડાં પિત્તળનાં ઘરેણાં ભેટ આપ્યાં, દારુની બાટલીઓ પણ લાવી આપી; અને એ રીતે તેને ખુશ કરીને સસ્તામાં જમીન પડાવી લીધી!" એમ કહીને એ ઠાકરડાએ નાણાં આપ્યાની પહોંચ અને તે રાજ્યના એક ગામની કોરટમાં કરાવેલો જમીન ખરીદ્યા બાબતનો દસ્તાવેજ પણ બતાવ્યો. વિશેષમાં તેણે કહ્યું: "જમીન નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલી છે, અને તદ્દન પડતર હોવાથી ખૂબ કસવાળી પણ છે."

હુસેનને એ જમીન સંબંધી વધુ માહિતીની જરૂર લાગી અને તેણે ઠાકરડાને બીજા કેટલાક પ્રશ્નો કર્યા. જવાબમાં ઠાકરડાએ કહ્યું:

"અહોહો! ત્યાં તો ખેડવાલાયક જમીન એટલી બધી છે કે ન પૂછો વાત! આખું વરસ હીંડ્યા કરો તોય તમે એ બધી જમીનની આસપાસ એક ફેરો પણ પૂરો કરી શકો નહિ અને એ બધી જમીન ભીલ ઠાકોરોની છે. તે લોકો ભોળાભટાક હોય છે, તેમને પૂરી પાધરી રીતે જમીન ખેડતાં–વાવતાં પણ આવડતું નથી, એટલે 'મફતને ભાવે મરી' મળે એવી ત્યાંની સ્થિતિ છે."

હુસેનને હવે વિચાર આવ્યો: "ચાર હજાર રૂપિયા ખર્ચીને તેર સો વીઘાં જમીન ખરીદવી અને તેમાંય બે હજારનું કરજ માથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊભું રાખવું, તેને બદલે હજાર રૂપિયામાં તેર હજાર વીઘાં જમીન ખરીદવી એ કેટલું મજાનું! અહીં જમીન મેળવવાનાં ફાંફાં મારવાં, તે કરતાં હજાર રૂપિયા તે પ્રદેશમાં જઈને રોકવા એ જ વધારે ઠીક!"

(૫)

ગાડારસ્તે આ પ્રદેશમાં જવાતું હતું. કયે રસ્તે થઈને તે પ્રદેશમાં જવું અને વચમાં કયાં ગામો ને કઈ નદીઓ આવે, વગેરે બાબતની તેણે તપાસ કરી અને પછી ગાડું જોડીને અને પોતાના એક સાથી–નોકરને સાથે લઈને તે ઘેરથી નીકળી પડયો. સાથે થોડું ભાથું લીધું અને કમરે બાંધવાની વાંસળી–થેલીમાં નાંખીને હજાર રૂપિયા લીધા. પાછળ ઘરની અને ખેતરની સંભાળ રાખવાનું તેણે પોતાની ઓરતને સોંપ્યું. સકીનાની આવડત સંબંધે હુસેનને પૂરી ખાતરી હતી. સાથે લીધેલું ભાતું ખૂટી જતાં વચ્ચે આવેલાં ગામો-માંથી તે જોઈતું બીજું ભાતું ખરીદી લેતો અને એ રીતે ગાડામાર્ગે આગળ ને આગળ વધ્યા કરતો.

વચ્ચે એક મોટું ગામ આવ્યું, ત્યાંથી તેણે લાલ–લીલાં–પીળાં એવા તરેહતરેહના રંગનાં કાપડના તાકા લીધા, એક ટોપલી ભરીને દારુની બાટલીઓ લીધી; નકલી સોના–રૂપાનાં કડાં અને ઘરેણાં લીધાં; ખાંડના લાડવા લીધા; ભીલ ઠાકોરને ભેટ આપવાને જે જે જરૂરી ચીજો પેલા ઠાકરડાએ તેને સૂચવી હતી તે બધી તેણે ખરીદ કરી.

૧૦ દિવસની ગાડાની મુસાફરી પૂરી થતાં જ હુસેન એક નદીને કાંઠે ભીલોનાં ઝુંપડાંઓની વચ્ચે આવી પહોંચ્યો. ઠાકરડાએ જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તે પ્રકારનું જ આ સ્થાન હતું. ઘાસ–લાકડાંથી બાંધેલાં નીચાં ઝુંપડાં હતાં, અને તેમાં કોઈ કોઇ જ માટીની નીચી દિવાલ ઉપર ઘાસથી છાએલાં કૂબા જેવાં ઘર હતાં.

હુસેનને જોતાં જ ભીલો આમથી ને તેમથી આવીને તેની આસપાસ એકઠા થવા લાગ્યા. કોઇ ઝુંપડામાંથી નીકળ્યા, કોઈ આસપાસની ટેકરીઓ તરફથી આવ્યા. તે બધા લંગોટીભેર અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખુલ્લા શરીરવાળા હતા, છતાં માથા પર દરેકે લાંબું-ટુંકું કે ફાટ્યું-તૂટ્યું ફાળીઉં વીંટેલું હતું. કોઈના હાથમાં કોહાડા હતા. આસપાસ બકરા અને મુરઘાં ફરતાં-ચરતાં હતાં. દૂર દૂર ટેકરીઓ પર ચરતા ચાર પાંચ ટટ્ટુઓ પણ જોવામાં આવ્યા.

ટેકરીઓ પર અને આસપાસ ચોમેર વેરાન-અણખેડાયલી જમીન દેખાતી હતી. મકાઇ, બાજરી, વગડાઉ ફળ અને કંદ, શિકાર કરીને મેળવેલું કે મરઘાંનું માંસ અને બકરાનું દૂધ એ તેમનો હમેશનો ખોરાક હતો. નજીકને ગામે લાકડાંના ભારા વેચવા જતી ભીલડીઓ કોઇ વાર શાક-તરકારી લઇ આવતી, તે પણ કોઈ વાર તેમના ખોરાકની વસ્તુઓ બનતી. તેઓ મહુડામાંથી હાથે દારુ ગાળતા અને પીતા. કોઈ વાર સરકારી માણસો તેમને દારુ ગાળતા અટકાવવા માટે આવતા અને પજવતા પરન્તુ બે વર્ષ અગાઉ એવી પજવણી કરવા આવનારાઓમાંના બે સિપાઇઓને ભીલોએ ઠાર કર્યા હતા અને પછી ચાલેલા કેસને પરિણામે પાંચ ભીલો ફાંસીએ ચડ્યા હતા; ત્યારબાદ તેમને દારુ ગાળતા અટકાવવાને કોઇ વાર પોલીસ આવી જ નહોતી.

ભીલોનાં શરીર મજબૂત અને ભરાવદાર હતાં. ચિંતાની છાયા તેમાંના કોઈના પણ ચહેરા પર નહોતી. કોઈ ખાસ કામ કોઇને કરવાનું જ નહોતું. ખેતી ઉપર તેમનું પૂરું ધ્યાન નહોતું, અને તેથી નાનાં નાનાં ખેતરમાં અહીંતહીં મકાઈ કે બાજરી વાવેલાં હોય તે સિવાયની બધી જમીન પડતર રહ્યા કરતી. દારુ પીને નાચવું-કૂદવું એ તેમના જીવનનો મુખ્ય આનંદ હતો.

હુસેનની આસપાસ આવીને ઊભેલા ભીલો તેને કાંઈકાંઈ પૂછવા લાગ્યા, પણ પહેલાં તો હુસેનને તેમની બોલીની બરાબર સમજ પડી નહિ. પછી તે કોઇ કોઇ શબ્દો પકડીને અને તેમની ઇશારતો તથા ભાવ ઉપરથી સમજીને જવાબ આપવા લાગ્યો. તેનું બોલવું ભીલો સારી રીતે સમજી શકતા હોય એમ જણાયું. હુસેને જણાવ્યું કે 'હું ખેતી માટે જમીન લેવા આવ્યો છું.' તે જાણીને ભીલો આનંદિત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થએલા જણાયા. તેઓ હુસેનને પોતાના ઠાકોર પાસે લઈ ચાલ્યા. ટેકરીની પેલી મેર થોરની વાડથી ઘેરાયેલા એક વિશાળ વાડામાં ચાર પાંચ માટીથી બાંધેલા કૂબા હતા તેમાં ભીલોનો ઠાકોર રહેતો હતો. ઠાકોર વાઘના ચામડા પર બેઠો હતો અને હુક્કો પીતો હતો. હુસેન તેની સામે જઇને ઊભો અને બે હાથ જોડીને સલામ કરી એટલે ઠાકોર ખુશ થતો દેખાયો. તેણે હુસેનને નીચે બેસવાની ઇશારત કરી એટલે તે બેઠો. ભીલો તેની આસપાસ બેઠા અને ઊભા. ઠાકોરના હુકમથી એક ભીલડી બકરી દોહીને દૂધ લાવી અને એ દૂધનો ચડવો ઠાકોરે હુસેનને પીવા આપી તેનો સત્કાર કર્યો.

તુરત હુસેન પોતાના ગાડામાંથી ભીલ ઠાકોરને ભેટ આપવા માટેની વસ્તુઓ લઈ આવ્યો. રંગ–બેરંગી કાપડ, દારૂની બાટલી અને ખાંડના લાડવા જોઇને ભીલો ખૂબ ખુશ થયા. ઠાકોરે લાડવા બધા ભીલોને વહેંચી દીધા, અને કપડાં, ઘરેણાં તથા દારુ પોતા પાસે રાખી લીધાં.

પછી ભીલ ઠાકોર અને હુસેન વચ્ચે વાતચીત ચાલી.

ઠાકોરે કહ્યું: “ તું સારો માણસ જણાય છે અને તને મળીને અમે ખુશ થયા છીએ. તેં અમને આટલી બધી ભેટ આપી છે, તો અમારે પણ તને કાંઈ આપવું જોઇએ; અમારી પાસેથી જે કાંઈ તને જોઇતું હોય તે કહે.”

હુસેને જવાબ આપ્યો: “ હું ખેડૂત છું અને મને તમારી પાસેથી ખેડવા માટે જમીન સિવાય બીજું કશું જોઇતું નથી. અમારા મુલકમાં જોઈતી જમીન મળતી નથી અને જોઇએ તેવો પાક પણ ઊતરતો નથી. તમારી જમીન સારી અને કસવાળી છે. આવી પુષ્કળ વણખેડી જમીન મેં બીજે ક્યાંય જોઈ નથી.”

ઠાકોર આ સાંભળીને ખૂબ ખુશ થયો અને હસ્યો. પછી તેણે પોતાના સલાહકાર જેવા એક ઘરડા ભીલને કાંઈ પૂછીને જવાબ આપ્યો: “ તેં અમને સરસ વસ્તુઓ ભેટ આપી છે તેના બદલામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તને જોઇએ તેટલી જમીન અમે ખુશીથી આપીશું. અમારી પાસે પુષ્કળ જમીન છે. તારે કઇ જમીન જોઈએ છે તે તું ચીંધી બતાવ, અને એ બધી જમીન અમે તને આપી દઇશું."

હુસેને વિચાર કર્યો કે-કોઈ માણસ ચીંધી બતાવે એટલી બધી જમીન તેની કહેવાય એવું તે ક્યાંય હોતું હશે! આજે તેઓ કહે કે આટલી જમીન તારી અને કાલ ઊઠીને જમીન ખૂંચવી લે તો? માટે જમીનનું ભરત કરીને તેનો સહી સિક્કાવાળો દસ્તાવેજ થાય તો જ જમીન પોતાની થએલી લેખાય. એમ વિચારીને તેણે પ્રકટ રીતે કહ્યું: "મારી આટલી બધી કદર કરવા માટે હું તમારો પાડ માનું છું. તમારી પાસે પુષ્કળ જમીન છે, પણ મારે તો થોડી જ જોઇએ છે. પણ જમીનનો કયો ટુકડો મારો છે તે માટે મારે ચોક્કસાઈ તો કરવી જોઇએ. તેનું ભરત કે માપણી કરીને મને આપવામાં આવે એવું કાંઈ ન બની શકે? જીંદગી અને મોત ખુદાના હાથમાં છે. તમે સારા માણસ છો એટલે મને જમીન આપો છો, પણ કાલે તમારાં છોકરાં મારી પાસેથી કે મારાં છોકરાં પાસેથી જમીન ખૂંચવી પણ લે."

ઠાકોર બોલ્યો: "તું સાચું કહે છે, તું કહે છે તેમ અમે તારા નામ પર જમીન લખી આપીશું."

હુસેન બોલ્યો: "મેં સાંભળ્યું છે કે અમારા મુલકનો એક ખેડૂત અહીં આવ્યો હતો, તમે તેને જમીન આપી હતી, અને કોર્ટમાં જઇને દસ્તાવેજ કરીને તેને તે સોંપી હતી, એવી જ રીતે મને જમીન આપવામાં આવે તો સારું."

ઠાકોર સમજી ગયો. તેણે કહ્યું: "હા, તેમ કરવામાં ય વાંધો નથી. કોર્ટમાં જઇને અમે દસ્તાવેજ કરાવી આપીશું."

"જમીનની કીંમત શું આપવી પડશે?"

"કીંમત પેલાએ આપી હતી તેટલી જ-જરાય વધુ નહિ. એક દિવસના એક હજાર રૂપિયા."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હુસેન સમજ્યો નહિ.

"એક દિવસ એટલે? એ વળી કેવું માપ? એક દિવસના કેટલાં વીઘાં થાય?"

ઠાકોર બોલ્યો: "અમને એવું કંઈ ગણતાં આવડતું નથી. અમે દિવસના માપથી જમીન વેચીએ છીએ. એક દિવસમાં તું પગે ચાલીને જેટલી જમીનને ફરતો ફેરો મારી આવે તેટલી જમીન તારી અને એ રીતે એક દિવસના એક હજાર રૂપિયા તારે અમને આપવાના."

હુસેનના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

તેણે કહ્યું: "પણ એક દિવસમાં તો એક માણસ પુષ્કળ જમીનની આસપાસ ફરી આવી શકે."

ઠાકોર હસ્યો અને બોલ્યો: "તો એ બધી જમીન ફરી આવનારને અમે એક હજાર રૂપિયામાં આપી દઈએ. પણ એમાં એક શરત હોય છે. સૂરજ ઊગતાં તું જ્યાંથી નીકળ્યો હોય તે જ ઠેકાણે તે જ દિવસની સાંજસુધીમાં જો પાછો ન ફરી શકે, તો તારા હજાર રૂપિયા જાય."

"પણ જે જમીન ઉપર હું ફરી આવ્યો હોઉં તે જમીનની નિશાની કેવી રીતે રાખવાની?"

"એ તો સહેલું કામ છે. તને જે જમીન પસંદ હશે તે જમીન પર આપણે જઈશું. એક ઠેકાણું નક્કી કરીને ત્યાંથી તારે નીકળવાનું અને બને તેટલી જમીન પર ફરીને સાંજે ત્યાં પાછા પહોંચી જવાનું. તારે સાથે એક કોદાળી લઈ જવી, અને જ્યાં જ્યાં તને જરૂર લાગે ત્યાં ત્યાં તારે નાનો સરખો ખાડો ખોદીને માટીનો ઢગલો કરવો. એ રીતે જમીનની હદ નક્કી થઈ જશે, પછી હળ લઈને આપણે સાથે જઈશું અને ખાડાની નિશાની ઉપર નજર રાખીને હળ ફેરવીશું, એ રીતે હળના આંકાની અંદર આવી ગએલી જમીનનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માલીક તું થશે. તારી ઈચ્છામાં હોય તેટલા મોટા ફેરાવામાં તું જઈ શકીશ; પરન્તુ સૂરજ આથમે તે પહેલાં તારે એ જ ઠેકાણે પાછા આવી જવું જોઈશે. એ રીતે મપાયેલી બધી જમીન તારી થશે, પછી તે તારા હિસાબે ગમે તેટલાં વીઘાં થાય.''

હુસેન ખુશ થઇ ગયો. બીજે દિવસે વહેલી સવારમાં જમીન માટે નીકળી પડવાનું ઠર્યું.

હુસેને લાડવાનો નાસ્તો કર્યો, દૂધ પીધું અને આમતેમ તે જમીન જોતો ફર્યો, ત્યાં તો સાંજ પડી. હુસેન એક ઝુંપડામાં પથારી કરીને સૂતો. બીજે દિવસે મળસ્કામાં ઊઠીને જેવી રીતે તેને જમીન પર જવાનું હતું તેવી રીતે ઠાકોર અને બીજા ભીલોને પણ તેની સાથે જવાનું હતું.

(૬)

હુસેન સૂતો ખરો પણ તેને ઊંઘ આવી નહિ. આ કસદાર અને સસ્તી જમીનના જ વિચારો તેને આવ્યા કરતા હતા.

તે વિચારતો હતોઃ ''કેટલી બધી જમીનને હું મારાં પગલાં વડે માપી લઇશ! અઢાર–વીસ ગાઉ તો હું એક દિવસમાં સહેજે ચાલી શકું. વળી અત્યારના દિવસો ખૂબ લાંબા હોય છે. અઢાર–વીસ ગાઉના ચક્કરમાં તો કેટલીય જમીન આવી જશે! એટલી બધી જમીન હું જાતે ખેડી ન શકું, તોય શી ફીકર છે? ઓછા કસવાળી જમીન હશે તે હું બીજાને વેચાતી આપી દઈશ અને સારામાં સારી જમીન હશે તે જ ખેડીને વાવીશ. ચાર જોડ બળદ અને બીજા બે કે ત્રણ સાથીને નોકરીમાં રાખીશ, એટલે સહેજે બસો–ત્રણ સો વીઘાં જમીન તો ખેડાશે જ. બાકી જે જમીન રહેશે તેમાં મારાં ઢોર નિરાંતે ચર્યા કરશે.''

આ વિચારમાં હુસેનને એવો અજંપો થઈ ગયો કે ઊંઘ જ આવી નહિ. પરોઢ થતાં તેની આંખ જરા મળી, અને એટલામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને સ્વપ્નું આવ્યું. સ્વપ્નામાં તેણે જોયું કે પોતે ઝૂંપડામાં સૂતો હતો અને ઝુંપડાની બહાર કોઈ ખડખડાટ હસી રહ્યું હતું. એ કોણ હસતું હશે તે જાણવાને તે ઉત્સુક બન્યો અને પથારીમાંથી ઊઠીને બહાર ગયો. તેણે જોયું કે પેલો ભીલ ઠાકોર જ પોતાની નજર સામે ખડખડાટ હસી રહ્યો હતો. તેની ભણી ડગલાં ભરતાં હુસેને પૂછ્યું; "તમે શું જોઈને આટલું બધું હસો છો?" પણ તે વખતે તેણે જોયું કે એ ભીલ ઠાકોર નહોતો પણ પેલો ઠાકરડો હતો, જેણે ૧૩૦૦૦ વીઘાં જમીન સસ્તે ભાવે ખરીદી હોવાનું તેને કહ્યું હતું. હુસેન તેને પૂછવા જતો હતોઃ "તમે અહીં ક્યારે આવેલા છો?" ત્યાં તો તેણે જોયું કે એ ઠાકરડો નહોતો પણ પેલો ખેડૂત હતો જે તેને ત્રણ-ચાર વર્ષ અગાઉ પોતાના વતનના ગામડામાં મળ્યો હતો અને ચુંવાળમાં જમીન રાખીને ખેતી કરવા જતો હોવાનું જેણે કહ્યું હતું. હુસેન તેને ધારીને જોવા લાગ્યો તો તેને જણાયું કે તે એ ખેડૂત પણ નહોતો પણ કોઇ શીંગડાંવાળો માણસ હતો જે ઊભો ઊભો હસતો હતો, અને જેના પગ પાસે એક માણસ સૂતેલો પડ્યો હતો. હુસેને સ્વપ્નમાં એ સૂતેલો માણસ કોણ હશે તે ધારીને જોવા માંડ્યું તો જણાયું કે તે માણસ મૂએલો પડ્યો હતો, અને તે મુડદું પોતાનું જ હતું!

"ભૂત-રાક્ષસ-સેતાન!" એવી બૂમ મારતો હુસેન એકદમ બિછાનામાં બેઠો થઇ ગયો.

બે ક્ષણ પછી તે જરા સ્વસ્થ થતો મનમાં બોલ્યોઃ "એ તો મને સ્વપ્નું આવેલું. અહો! સ્વપ્નો પણ કેવાં કેવાં હોય છે ને!"

તેણે આસપાસ જોયું. ઝૂંપડાનું બારણું ખુલ્લું હતું. તેણે જોયું કે ભળભાંખળું થઇ ગયું છે અને હવે ભીલોને સાબદા કરીને જમીન પર જવા માટે નીકળવાનો વખત થઈ ગયો છે.

હુસેન ઊઠ્યો. તેનો સાથી બહાર ગાડામાં જ સૂતો હતો, તેને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે જગાડ્યો અને ગાડું જોડવા કહ્યું. પછી પોતે ઠાકોરને અને તેના માણસોને બોલાવવા ગયો.

ઠાકોર અને તેના માણસો હજી સૂતા હતા, તેઓને હુસેને જગાડ્યા. ઠાકોરે દારુ મંગાવીને પીધો અને એક વાડકો દૂધ હુસેન માટે લાવવા તેના માણસને કહ્યું, પણ હુસેનને બહુ ઉતાવળ હતી, એટલે તે અધીરો થતો બોલ્યોઃ "એમ દૂધ પીવા રોકાઈશું તો મોડું થઈ જશે, માટે એકદમ ચાલો!"

(૭)

ભીલો તૈયાર થયા અને નીકળ્યા. ઠાકોર અને બીજા બે-ચાર જણ ઘોડે બેઠા હતા અને બીજા થોડા ભીલો પગપાળા ચાલતા હતા. હુસેન પોતાના ગાડામાં બેઠો અને તેનો સાથી ગાડું હાંકવા બેઠો. હુસેને પોતાની સાથે એક કોદાળી પણ લીધી હતી. તેઓ બધા દૂર આવેલી એક ટેકરી પાસે પહોંચ્યા ત્યારે ક્ષિતિજ લાલ થએલી હતી અને સૂર્યની કોર બહાર નીકળવાને થોડી વાર હતી. ત્યાં આગળ ઘોડા તથા ગાડું છોડીને બધા ટેકરી ઉપર ચડ્યા અને ટેકરીની ટોચ પર એક સ્થળે એકઠા થઇને ઊભા. ઠાકોરે હુસેનને ટેકરીની સામે વિસ્તરેલી વિશાળ જમીન ચીંધીને કહ્યુંઃ "જો, આ જમીન આભના છેડા સુધીની છે. તેમાંથી તને જેટલી જોઈતી હશે તેટલી જમીન મળશે."

હુસેનની આંખો આનંદથી ચળકી ઊઠી. કેવી હતી એ કસદાર જમીન! નહિ ખાડા-ટેકરા કે નહિ ખરાબો. જમીન કાળી ભમ્મર જેવી હતી. અત્યારે તેમાં ઘાસ ઊગીને સૂકાઈ ગએલું જણાતું હતું.

ઠાકોરે એક ભીલના હાથમાંથી ભાલું લઇને તેને જમીનમાં ઊંધું ખોસતાં કહ્યુંઃ "આ આપણું નિશાન. અહીંથી તારે નીકળવું અને સાંજસુધીમાં ફરીને અહીં જ તારે પાછા પહોંચવું. તું ફરી વળીશ તેટલી જમીન તારી થશે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હુસેને કમર પરથી રૂપિયાની વાંસળી છોડી અને જ્યાં ભાલું ખોસ્યું હતું ત્યાં મૂકી. માથે ફાળિયું કસીને બાંધ્યું. લાડવાનું ભાથું અને અથાણું પિછોડીમાં બાંધીને પછી પિછોડીને વાંસા પર સજ્જડ રીતે વીંટી લીધી. પાણીની ભરેલી બતકને ખભે ભેરવી દીધી. જોડામાં બેત્રણ ખીલીઓ ઊપડી આવી હતી તે ચાલતાં પીડા કરે તેવો સંભવ હતો એટલે એક પત્થર વડે ખીલીઓ બરાબર બેસાડી દીધી અને હવે ચાલતા વાંધો નહિ આવે એવી ખાતરી કરી લીધી. પછી પોતાના સાથી પાસેથી કોદાળી લઇને તેને ખભે રાખી તે નીકળી પડવાને તૈયાર થઈ ઊભો. તેણે વિચાર્યું કે કઈ બાજુથી જમીનની શરુઆત કરવી. બધી બાજુએ જમીન એકસરખી અને સરસ જ હતી. છેવટે તેણે પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું: "ઊગમણી દિશામાંથી શરુઆત કરું."

તે ઊગમણી દિશાએ મ્હોં ફેરવીને ઊભો અને દૃષ્ટિપાત કર્યો. સામે આકાશમાં સૂર્ય ઊગવાની તૈયારી હતી. સૂર્યની કિનાર બહાર નીકળવાની રાહ જોતો તે ઊભો. તેણે વિચાર્યું: "જરાએ વખત નકામો ગુમાવવો નહિ પાલવે. સવારની ઠંડી હવામાં ચાલવું બહુ સહેલું પડે છે."

સૂર્યની કિનાર બહાર નીકળી-ન નીકળી ત્યાં તો હુસેન ખભે કોદાળી રાખીને નીકળી પડ્યો અને ચડપ ચડપ ટેકરી ઊતરી ગયો.

હુસેને ચાલ ન ધીમી રાખી, ન ઉતાવળી રાખી. એકસરખી ચાલે તે ચાલવા લાગ્યો. હજારેક વાર દૂર જઇને તે થોભ્યો. કોદાળીથી તેણે ખાડો ખોદ્યો અને માટીની ઢગલી કરી. પછી તે આગળ ચાલ્યો. કેટલુંક ચાલીને તેણે બીજો ખાડો ખોદ્યો.

હુસેને પાછું વાળીને જોયું. ટેકરી અને તે ઉપર ઊભેલા માણસો બરાબર દેખાતાં હતાં. ભોંયમાં ખોસેલો ભાલો પણ નજરે પડતો હતો. હુસેને અટકળ કરી કે પોતે દોઢેક ગાઉ દૂર આવ્યો હશે. હવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂર્ય તપતો હતો. તેણે પિછોડીથી બાંધેલી ભેટ છોડી નાંખી, અને ભાથા સાથે પિછોડીને ખભે ભેરવી.

વળી એકાદ ખાડો ખોદ્યા પછી હુસેનને વધુ તાપ લાગ્યો. તેણે સૂર્યની સામે જોયું. થોડો નાસ્તો કરવાનું તેને મન થયું.

"પહોર દિવસ ચડચો, પણ દિવસના ચાર પહોર હોય છે, હજી પાછા ફરવાને બહુ વાર છે, જોડા કાઢી નાંખું તો ઉતાવળે ચલાય. ક્યાંય કાંટા-ઝાંખરાં નથી એટલે ચાલનાં વાંધો નહિ આવે."

તેણે જોડા કાઢી નાંખીને પિછોડીમાં બાંધી લીધા અને પછી આગળ ચાલવા માંડ્યું. હવે ઝડપથી ચાલી શકાતું હતું.

"હવે હું દોઢેક ગાઉ ભોં આગળ કાપું અને પછી ડાબે હાથ વળું." તેણે વિચાર્યું: "આ ભોં એટલી તો સારી છે કે તેને હાથમાંથી જવા દેવી એ ઠીક નહિ. જમીન તો નજીક કરતાં દૂર જ વધારે સારી ને કસદાર હોય."

તે સીધો સીધો આગળ ચાલ્યો અને પછી તેણે પાછું વાળીને જોયું. ટેકરી હવે તદ્દન ઝાંખી દેખાતી હતી અને તે ઉપરના માણસો કાળી કીડીઓ જેવાં દેખાતાં હતાં.

હવે હુસેને વિચાર્યું: "હું આ જ દિશામાં બહુ દૂર નીકળી ગયો. હવે તો પાછા વળવું જોઈએ. દિવસ બહુ નમ્યો છે, શરીરે પરસેવો વળ્યો છે અને પાણીની તરસ પણ ખૂબ લાગી છે."

તે થોભ્યો, કોદાળીથી ખાડો ખોદ્યો અને માટીનો ઢગલો કર્યો. પછી તેણે મ્હોંએ પાણીની બતક લગાડીને થોડું પાણી પીધું અને તુરત તે ડાબે હાથ ફર્યો. તે આગળ ને આગળ ચાલ્યો. તાપ સખ્ત લાગતો હતો.

હવે હુસેનને થાક લાગવા માંડચો. તેણે સૂર્ય સામે જોયું. બરાબર મધ્યાહ્ન થયો હોય એમ લાગ્યું.

તેના મનમાં થયું: "હવે તો થોડો આરામ લેવો જોઈએ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે નીચે બેઠો. ભાથાનું પોટલું છોડીને તેમાંથી થોડું ખાધું અને પાણી પીધું. થાક કહેતો હતો કે થોડી વાર આડે પડખે થા, પરન્તુ તે સૂતો નહિ. સૂઈ જતાંની સાથે કદાચ ઊંઘી જવાય તો? સસલા ને કાચબાની શરતમાં જેવી સસલાની દશા થઈ હતી તેવી પોતાની દશા થઈ જાય ને! અને ઉપરથી હજાર રૂપિયા ખોવા પડે તે જુદા!

થોડી વાર બેસી રહીને તે ઊભો થયો અને પછી આગળ ચાલવા લાગ્યો. પહેલાં તે સહેલાઇથી ચાલી શક્યો. ખાવાથી તેનામાં ચેતન આવ્યું હતું, પરન્તુ તાપથી તેનું શરીર સેકાઇ જતું હતું અને સૂઇ જઇને થોડી વાર આરામ લેવા ઇચ્છતું હતું. પણ એમ જો સૂવા પાછળ એક કલાક ગુમાવે, તો પછી જીંદગીભર પસ્તાવું પડે ને! શરીરની ઇચ્છા તેના મને તુચ્છકારી કાઢી અને તે આગળ ને આગળ ચાલ્યો.

એ દિશામાં પણ તે ખૂબ લાંબે સુધી આગળ ચાલ્યો અને પછી તે ડાબે હાથે વળવા જતો હતો, એટલામાં તેણે કાળા કીચ્ચડથી ભરપૂર એક સુકાઈ ગયેલી તલાવડી જોઇ. "આ કસદાર જમીનનો ટુકડો જવા દઉં તો હું બેવકૂફ જ લેખાઉં. સીંગોડાં તેમાં સારી પેઠે થશે." એમ વિચારીને તે એ તલાવડીવાળી જમીનના પેલા છેડા સુધી ચાલ્યો અને ત્યાં એક ખાડો ખોદી નિશાની મૂકી. ત્યાંથી ડાબે હાથે વળતાં તેણે ટેકરીની દિશામાં નજર નાંખી. સખ્ત તાપને લીધે હવામાં ઝાંઝવાં વળતાં દેખાતાં હતાં અને તેથી ટેકરી ઉપરના માણસોને જોઇ શકાતા નહોતા.

હુસેન મનમાં બોલ્યો: "ઓહો! આ બાજુએ તો હું ખૂબ લાંબે સુધી નીકળી ગયો; હવે ત્રીજી બાજુને ટુંકાવવી જોઇશે." એમ વિચારીને તે બાજુએ વળ્યો અને ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો. તેણે સૂર્ય ભણી જોયું. ત્રીજો પહોર પૂરો થયો હોય એમ જણાયું અને હજી ત્રીજી બાજુએ તેણે એક ગાઉ સો પણ કાપી નહોતી. ટેકરી સુધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહોંચતાં તેને હજી બીજા પાંચ ગાઉ કાપવાના હતા, અને તો જ બરાબર જમીન ચોરસ આકારની થાય તેમ હતું.

તેણે ગંભીરતાથી વિચાર કર્યોઃ “ અંહં, જમીન ચોરસ ન થાય તો ભલે ત્રણખૂણી થાય, પણ હવે સીધા ટેકરી ભણી જ ઉતાવળે ચાલી નીકળવું જોઈએ. એ રીતે ય મને કાંઇ જમીન ઓછી નહિ પડે. ”

હુસેને ઉતાવળે ઉતાવળે ખાડો ખોદ્યો અને ત્યાંથી તે સીધો ટેકરી ભણી જવા લાગ્યો.

(૮)

ત્રીજી બાજુ પૂરી કરીને પછી ચોથી બાજુએ વળવું અને એ રીતે ચોરસ જમીનને ઘેરો લેવો, એ વિચાર જતો કરીને હુસેન હવે સીધો ટેકરી ભણી જતો હતો, પરંતુ હવે તેને ચાલવું બહુ આકરું લાગતું હતું. પગ કહ્યું કરતા નહોતા. તાપ તેને ગભરાવી રહ્યો હતો. કાંટા ઝાંખરાંથી દૂર રહીને ચાલવા છતાં ઉઘાડા પગે હોવાથી તેના પગે ઊઝરડા પડ્યા હતા અને કાંટા–કાંકરા વાગ્યા હતા. વિસામો ખાવાની જરૂર હતી પણ સૂર્યાસ્ત પહેલાં ટેકરી પરના નિશાને પહોંચી જવા માટે વિસામો લેવા થોડી વાર પણ થોભવું તેને માટે અશકય બન્યું હતું. સૂર્ય કાંઈ કોઇની રાહ જોઇને થોડો જ ઊભો રહે છે! આથમણી દિશામાં તે આગળ ચાલ્યો જતો હતો.

હવે તેને ભયસૂચક વિચાર આવ્યોઃ “ ઓ ખુદા ! ઝાઝી જમીન લેવાના લોભમાં હું ભૂલ કરી બેઠો છું કે શું ? જો હું વખતસર નહિ પહોંચું તો શું થશે ? ”

તેણે ટેકરી તરફ જોયું અને તુરત સૂર્ય ભણી જોયું. હજી તે ટેકરીથી ઘણે છેટે હતો અને સૂર્ય તો ક્ષિતિજમાં ડૂબી જવાની તૈયારીમાં હતો !

હુસેને આગળ ને આગળ ચાલ્યા કર્યું. હવે ચઢાણ આવ્યું હતું એટલે ચાલવું આકરું હતું, પણ તે ઉતાવળે ચાલ્યા કરતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે દાબીને ચાલવા માંડ્યું પણ હજી તે દૂર હતો. પછી તેણે દોડવા માંડ્યું. તેણે ભાથું અને જોડા બાંધેલી પિછોડીનો ભાર ફેંકી દીધો, માથા પરનું ફાળીઉં પણ બોજા રૂપ લાગતાં તે ય ફેંકી દીધું, અને માત્ર કોદાળી જ જરૂરી હોવાથી પાસે રાખી.

ફરીથી તેને વિચાર આવ્યો: "હવે હું શું કરીશ? મેં મોટો કોળીઓ ખાવાના લોભમાં બધું ભવિષ્ય બગાડી નાંખ્યું છે! સૂરજ આથમ્યા પહેલાં હું ઠેઠ પહોંચી શકવાનો નથી."

આ ભયને લીધે તેના પગમાં વધુ જોર ઉમેરાયું. તેણે દોડવાનું ચાલુ રાખ્યું. શરીર પરનું કપડું પરસેવે નીતરવા લાગ્યું અને મ્હોં તરસથી સુકાવા લાગ્યું. તેની છાતી લોહારની ધમણની પેઠે ઉછળતી હતી. પગ ફસડાઈ જતા હતા. હુસેનને બીક લાગતી હતી કે આ દોડના થાકને લીધે કદાચ પોતાના પ્રાણ નીકળી જશે!

મૃત્યુની કલ્પનાથી ભયભીત થવા છતાં તે થોભી શકયો નહિ અને તેણે દોડવાનું ચાલુ રાખ્યું. તેણે ધાર્યું કે 'આટલે સુધી દોડી આવીને હવે હું જો અટકી જઇશ તો એ ભીલો મને બેવકૂફ કહેશે.' અને તેણે આગળ ને આગળ દોડ્યા જ કર્યું. ટેકરીની નજીક પહોંચતાં તેણે તેની ટોચ પર ઊભેલા ભીલોની બૂમો સાંભળી, તેમની બૂમો તેને ઉત્તેજી રહી. તે બૂમોમાં સાબાશીનો ધ્વનિ હતો અને વધારે જોરથી દોડીને વેળાસર પહોંચવાની ચેતવણી પણ હતી. તેણે પોતાનું બધું બળ એકઠું કરીને હવે દોડવા માંડ્યું.

સૂર્ય હવે ક્ષિતિજમાં જમીનને અડકી ચૂક્યો હતો, અને તેનું લાલ રંગનું બિંબ મોટું દેખાતું હતું. ખરેખર, સૂર્ય આથમવાની અણી પર જ હતો, પણ હજી હુસેન પોતાના લક્ષ્યબિંદુ સુધી પહોંચી શકયો નહોતો. ટેકરી ઉપર ઊભેલા ભીલો હાથ હલાવી હલાવીને તેને ઉતાવળે પહોંચી જવા ઉત્તેજી રહ્યા હતા. ટેકરીને મથાળે બેસેલો ભાલો અને તેની હેઠળ તેની રૂપિયાની વાંસળી પડી હતી તે પણ તે જોઇ શકતો હતો. ભીલ ઠાકોર તેની બાજુએ બેઠેલો હતો અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેની પાછળ હુસેનનો સાથી ઊભો હતો. હુસેનને તે વખતે પોતાને રાત્રે આવેલું સ્વપ્નું સાંભર્યું.

તેને વિચાર આવ્યોઃ "જમીન તો પુષ્કળ મળશે, પરંતુ ખુદા મને જીવતો રાખશે ખરો? ના ના, હું મરી જઈશ-હવે નહિ જીવી શકું. હું ઠેઠ પહોંચી શકીશ પણ નહિ!"

હુસેને સૂર્ય ભણી દૃષ્ટિપાત કર્યો. સૂર્યના બિંબનો ચોથો ભાગ જમીનમાં ડૂબી ચૂક્યો હતો. અવશેષ રહેલું બધું જોર વાપરીને હુસેન ધસી રહ્યો. તે નીચે નમીને પગને શરીરની પાછળ ઘસડતો-ઘસડતો ધસતો હતો. તે ટેકરી સુધી પહોંચ્યો, ત્યાં સૂર્ય આથમી ગયો, તેનું આખું બિંબ જમીનમાં ડૂબી ગયું! તેણે સૂર્ય ભણી જોયું અને તેનાથી ચીસ નંખાઇ ગઇ! "મારી બધી મહેનત ધૂળમાં મળી ગઈ!" એમ તેને લાગ્યું, અને તે થોભી જવા ઇચ્છતો હતો, પણ એટલામાં ભીલ ઠાકોરે બૂમ મારીઃ "હજી સૂરજ આથમ્યો નથી. ટેકરી ઉપરથી અમને હજી સૂરજ દેખાય છે, માટે જલ્દી આવી પહોંચ!"

હુસેને ઊંડો શ્વાસ લઇને હવે ટેકરી ઉપર દોડતાં ચઢવા માંડ્યું. ટેકરી ઉપર સૂર્યનો લાલ રંગી સોનેરી તડકો હજી પથરાયેલો હતો. તે ટેકરીને મથાળે પહોંચ્યો. તેણે જોયું કે ભીલ ઠાકોર ખડખડ હસતો હતો. એ હાસ્ય હુસેનને સાંભર્યું. સ્વપ્નમાં તેણે જેવું હાસ્ય સાંભળ્યું હતું તેવું જ એ હાસ્ય હતું! તેણે જોરથી ચીસ નાંખી, તેના પગ ફસડાઈ ગયા, તે મ્હોંભેર ભોંયે પછડાયો; અને બેઉ હાથ લંબાઇને ખોસેલા ભાલાની નજીક પડેલી રૂપિયાની વાંસળીને અડ્યા.

ભીલ ઠાકોર બોલ્યોઃ "અહા! માણસ તો જબરો ખરો; તેણે ખૂબ જમીન ઘેરી લીધી!"

હુસેનનો સાથી એકદમ નીચો નમ્યો અને તેણે હુસેનને બેઠો કરવા માંડ્યો; પણ તેણે જોયું કે હુસેનના મ્હોંમાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું! હુસેનના પ્રાણ ઊડી ગયા હતા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભીલ લોકોના મ્હોં પર કરુણા પ્રકટી નીકળી.

હુસેનના સાથીએ કોદાળી વડે ત્યાં જ ઘોર ખોદી. માથેથી પગ સુધી ૭ ફીટ લાંબી અને એક પડખાથી બીજા પડખા સુધી બે ફુટ પહોળી એ પ્રમાણે તેને હુસેનને "ધરતીને ખોળે" પધરાવીને ઉપર માટી વાળી દીધી.

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥

અર્થ—લોભથી જ ક્રોધ અને કામના ઉત્પન્ન થાય છે. લોભથી જ વિશેષ મોહ થાય છે અને લોભ જ પાપનું કારણ બને છે.

(ટૉલ્સ્ટૉયની કથા 'How Much Land A Man Needs' ને આધારે)

—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખુદાનો સાથ

(૧)

મીરઝા અસ્કરી બેચેન બની રહ્યો હતો. કંદહારના કિલ્લામાંના પોતાના નિવાસસ્થાનના એક ખંડમાં તે એક ગદ્દેલા પર પડ્યો પડ્યો આમથી તેમ અને તેમથી આમ પાસાં બદલતો હતો. પહાડીમાંથી વહેતી શીતળ હવા ખંડમાં પ્રવેશતી હતી, ધૂપદાનીમાંથી ધુમાડાની સેર નીકળી રહી હતી, સામે પડેલા ખુમચામાં સંમારેલાં ફળ પડ્યાં હતાં. પણ એ કશાનાં દર્શન–સ્પર્શનથી તેને ચેન પડતું નહોતું. એક અનેરી ચિંતાએ તેના ચિત્તનો કબજો લીધો હતો.

તેનો મોટો ભાઈ કામરાન કાબૂલનો શાહ હતો અને તેની આજ્ઞાથી તે કંદહારની તેહસીલનો વહીવટ ચલાવતો હતો. થોડા જ દિવસ પર તેણે એક એવું કામ કર્યું હતું કે જે તેના મનથી ઘણું સારું હતું, પરન્તુ કામરાનના મનથી તે બેવકૂફીભર્યું હતું.

તેનો મોટો ભાઇ એ હિંદનો બાદશાહ હુમાયુન થોડા દિવસ પર માત્ર થોડા જ મોગલ સૈનિકો સાથે કંદહારમાં આશરો લેવા આવી રહ્યો હતો. હિંદની બાદશાહી તે ગુમાવી ચૂક્યો હતો. ઇરાન અને સિંધમાં લાંબો સમય રખડી રઝળીને તે બેજાર બની ગયો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજપૂતોની એક સેના તેની પાસે હતી પરંતુ તે ય અસંતોષ પામીને તેને છોડી ગઈ હતી. હમીદા બેગમને પેટે જન્મ પામેલો અકબર માત્ર છ માસની વયનો હતો. અસ્કરીને ખબર પડી કે હુમાયુન કંદહાર તરફ આવી રહ્યો છે એટલે તે એકદમ તેને પકડીને કેદ કરવા માટે સૈનિકો સાથે તેની સામે ઊપડયો હતો, પરંતુ તેણે જોયું કે જે તંબૂમાં હુમાયુને મુકામ કર્યો હતો તેમાં હુમાયુન નહોતો! હુમાયુનને અસ્કરી સૈનિકો સાથે આવતો હોવાની માત્ર અધઘડી પહેલાં જ ખબર મળી હતી અને તે ચેતી જઈને નાઠો હતો. તે પોતાનો માલ અસબાબ લેવા રોકાઇ શકયો નહોતો. બાળક અકબરને એક દાસી તથા જૌહર નામના એક વિશ્વાસુ ચાકર પાસે રહેવા દઈ તે હમીદા બેગમને સાથે લઈ પોતાના ઘોડેસવારો સાથે નાસી છૂટયો હતો. બાળક અકબરને જોઈ અસ્કરીને વહાલ ઊપજ્યું હતું. તેને તથા કામરાનને હુમાયુન સાથે વેર હતું, પણ એ બાળક સાથે કાંઈ વેર નહોતું. તેણે બાળકને ઊંચકી વહાલથી ચુંબન લઈ તેને કંદહારમાં સુરક્ષિત રાખવાની પોતાની ફરજ માની હતી, પરન્તુ એ વાત કામરાનને ગમી નહોતી. અકબરને કતલ ન કરી નાંખવા માટે તેણે કાબૂલથી અસ્કરીને ઠપકો આપતો પેગામ લખી મોકલ્યો હતો અને ફરમાવ્યું હતું કે અકબરને વિનાવિલંબે કાબૂલ મોકલી દેવામાં આવે.

બાદશાહ બાબરના મૃત્યુ પછી તેના હિંદ, સિંધ અને કાબૂલના રાજ્યના ભાગલા પડ્યા હતા અને ચારે ભાઈઓએ તે વહેંચી લીધા હતા, પરન્તુ પરિણામે ચારે નબળા પડ્યા હતા. હુમાયુનને શેરખાને હિંદમાંથી નસાડી મૂકયો હતો અને તેને ઠરી ઠામ બેસવાની જગ્યા મળતી નહોતી. ચારે ભાઈઓમાં એટલો કુસંપ હતો કે બધા એકત્ર થઈને હિંદનો કબજો લે એવી શકયતા જ નહોતી, એટલે એક બીજાને બળજબરીથી કબજો કરીને પોતાનું બળ વધારવાની હરીફાઈ તેઓમાં પ્રકટ-અપ્રકટ ચાલી રહી હતી.

આવી સ્થિતિમાં અકબરને કાબૂલમાં કામરાન પાસે મોકલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવામાં આવે તો પરિણામ શું આવે તે અસ્કરીની સમજ બહાર નહોતું. પરંતુ તે શું કરી શકે? હુમાયુન તેનો ઓરમાન ભાઇ હતો અને કામરાન તેનો સહોદર ભાઇ હતો; તે ઉપરાંત કામરાન કાબૂલનો શાહ હોઇ વિશેષ બળવાન હતો અને તેની આજ્ઞામાં રહ્યા સિવાય અસ્કરીનો છૂટકો નહોતો.

"યા ખુદા!" ઉદ્‍ગારતાં નિઃશ્વાસ નાંખીને અસ્કરીએ ખુમચામાંથી સફરજનની એક ચીરી ઉપાડી અને મ્હોંમાં મૂકી. મ્હોં રસથી અને નાસિકા સુગંધથી તૃપ્ત થઈ રહ્યાં.

તે ઊઠ્યો અને વિચારવિવશ સ્થિતિમાં ટહેલતો ટહેલતો ગોખમાં જઈ ઊભો. પહાડમાંની વનસ્પતિ અને બગીચામાંનાં ફૂલને સ્પર્શીને વાતો વાયુ તેને અનેરી સુવાસનો અનુભવ કરાવી રહ્યો.

વિચારને અંતે "ત્યારે શું અકબરને કાબૂલ મોકલવો જ પડશે" એવો પ્રશ્ન મનને પૂછતો તે ગોખમાંથી પાછો ફર્યો અને ખંડમાં મઘમઘી રહેલ ધૂપે તેને વળી નવી જ ખુશબો અર્પણ કરી.

"યા ખુદા! તારી કરામત!" મીરઝા અસ્કરી જાણે ચમકી ગયો હોય તેમ તેણે ઉદ્‍ગાર કાઢ્યો.

પહાડીમાંની વનસ્પતિ સજીવન રહીને સર્વત્ર ખુશબો ફેલાવતી હતી, ખુમચામાંનાં ફળ કપાઇને ખુશબો આપતાં હતાં, ધૂપદાનીમાંનો ધૂપ બળીને ખુશબો વહાવતો હતો : ખુદાની એ જ કરામતના ચિંતનમાં તે જાણે ગુમ બની ગયો અને તેને નિદ્રા આવી ગઇ.

છેક સાંજે તે જાગ્યો ત્યારે કાબૂલથી આવેલો ઘોડેસવાર તેની પાસેથી કામરાનના પેગામનો જવાબ લેવા માટે તેની સમીપે આવ્યો. તેણે જવાબ આપ્યો: "સુલેમાનખાન! કાલે સવારે તમને વિદાય આપીશ; જૌહરની સાથે અકબરને તમારે કાબૂલ લઈ જવાનો છે."

(૨)

સુલેમાન અકબરને લઇને કંદહારથી આવી ગયો છે, એવી ખબર જાણીને કામરાન ખુશ થઇ ગયો; પરંતુ સુલેમાનની સાથે મીરઝા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસ્કરીએ લખી મોકલેલો વળતો જવાબ જ્યારે તેણે વાંચ્યો ત્યારે તે અસ્કરી ઉપર ધુંવાપુંવા થઇ ગયો. તેણે સુલેમાનને પૂછ્યું: "સુલેમાન! અસ્કરીએ આ પત્ર જ આપ્યો છે કે બીજું કંઇ કહ્યું છે?"

"ખાસ તો કશું કહ્યું નથી, નામવર! વિદાય થતી વખતે તેમણે મને માત્ર એટલું કહ્યું હતું કે અકબર એક ફૂલ છે, ખુદાએ બીજા આદમીઓની પેઠે તેનામાં પણ ખુશબો ભરી છે, તો સુલેમાન ખાન! તેને તમે સંભાળીને લઈ જજો! એમ કહીને તેમણે અકબરને માથે હાથ મૂકી દુવા આપી કે ખુદા તારી ખુશબોને આબાદ રાખે; બસ એટલું જ."

"હંઅ, સમજ્યો! એના બાપે એના જન્મ વખતે કસ્તુરી વહેંચી હતી ખરી ને, એટલે મીરઝાને ખુશબો જ યાદ આવતી હશે!"

હમીદા બેગમે જ્યારે ઉમરકોટમાં અકબરને જન્મ આપ્યો હતો ત્યારે હુમાયુન લશ્કર સાથે કુચ કરી રહ્યો હતો. જ્યારે તેને એક માણસે આવીને ખબર આપી કે હમીદા બેગમે શાહજાદાને જન્મ આપ્યો છે, ત્યારે એ ખુશાલી દર્શાવવા માટે કશું વહેંચવા જેવું તેની પાસે નહોતું; માત્ર કસ્તુરીનો ગોટો હતો, એટલે તેણે એ ગોટો તોડીને પાસે બેઠેલા સરદારો-સૈનિકો વગેરેને કસ્તુરી વહેંચી આપી હતી.

સુલેમાનને વિદાય કરીને કામરાન ઊઠયો. અસ્કરીએ તેને વળતા પત્રમાં લખ્યું હતું કે "ભાઇ! ખુદાને ખાતર એ ફૂલ જેવા બાળકની કત્લ તમે ન કરશો! હુમાયુન આપણો ભાઇ હોવા છતાં ભલે દુશ્મન હોય, પરન્તુ આ બાળકની સાથે આપણને કાંઈ દુશ્મનાવટ નથી; એને કાબૂલ મોકલી આપવાના તમારા હુકમથી તેને મોકલું છું ખરો, પરન્તુ તમે એ ફૂલનો જાન લેવાનું પાપ નહિ કરો તો ખુદા રાજી રહેશે."

રાજ્યની કે લડાઈની વાતોમાં ખુદાનું નામ આવે તે કામરાનને બિલકુલ ગમતું નહિ. અકબરના સંબંધમાં પણ અસ્કરી ખુદાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વચ્ચે લાગ્યો હતો તેથી તે ખૂબ ચિડાઈ ગયો હતો. નમાજમાં ખુદા આવે, મૌલવીની વાયઝમાં ખુદાની કરામતો આવે, પરન્તુ રાજ્યની વાતોમાં વળી વચ્ચે ખુદાનું કામ શું ?

તે તત્ક્ષણ અકબ્બરને જ્યાં રાખવામાં આવ્યો હતો ત્યાં ગયો. અકબ્બર પારણામાં ઊંઘતો હતો, દાસી તેને હિંચોળતી હતી, જૌહર બાજુએ બેઠો હતો; દાસીએ અને નોકરે કામરાનને કુર્નિશ કરી.

કામરાને પૂછ્યું: "મુસાફરીમાં કાંઇ મુશ્કેલી તો નથી પડીને જૌહર ?"

"નહિ ખુદાવિંદ! મુસાફરી લાંબી હોવા છતાં શાહજાદાની તબિયત પણ સારી છે."

જૌહરની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં કામરાને પારણામાં નજર કરી. ઊંઘતો અકબ્બર પોતાના અંગૂઠાને ધાવી રહ્યો હતો. કામરાને જોયું કે અકબ્બર જરૂર એક તેજસ્વી બાળક હતો. અસ્કરીને તેને જોઇને વહાલ ઊપજ્યું હોય તો તે નવાઇભરેલું નહોતું. પણ તેટલા ખાતર શું એ દુશ્મનના બાળકને જીવતો રાખવો ? ખુદાની નારાજીની વાતથી ડરી જવું ?

કામરાન અકબ્બરને જીવતો રાખવા બિલકુલ ઇચ્છતો નહોતો, પરન્તુ હાલ તુરત તેણે તેને કત્લ કરવામાં કશો અર્થ જોયો નહિ. કોઇ મોટો અર્થ સરવાનો સમય આવે ત્યાંસુધી અકબરને કાબૂલમાં જ રાખીને જિવાડવામાં કામરાનને કશો વાંધો જણાયો નહિ.

અને એ રીતે અકબ્બર મોટો થવા લાગ્યો.

(૩)

કંદહારથી નાસીને હુમાયુન ઇરાન તરફ ચાલી નીકળ્યો. ઇરાનના શાહ તહમાસ્પે તેને સત્કાર્યો. પોતાના કડકાઇના દિવસો આવ્યા હતા અને હવે હિંદનું રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે કોઇની પણ લશ્કરી મદદ વિના તેને ચાલે તેમ ન હતું. તેની પાસે તેના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના માત્ર સાત સો સૈનિકો હતા. તેને જોઈતી મદદ શાહ તહમાસ્પ તરફથી મળે તેની તેને આશા હતી. તહમાસ્પ શીઆ મુસ્લીમ હતો, એટલે હુમાયુનને શીઆ પંથ પ્રત્યે પોતાની લાગણી બતાવવા જેવી નમ્રતા પણ દાખવવી પડતી હતી. છેવટે શાહે હુમાયુનને ચૌદ હજાર ઘોડેસવારોની મદદ આપી. હુમાયુન એ લશ્કર સાથે ઊપડયો. બોસ્તનો કિલ્લો કબજે કરીને તુરત તેણે કંદહાર તરફ સેનાને દોરી.

હુમાયુને કંદહારને ઘેરો ઘાલ્યો. અસ્કરી પાસે એવડા મોટા લશ્કરની સામે લડવા જેટલું બળ નહોતું એટલે તે કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યો. ઘેરો ચાલુ હતો તે દરમ્યાન હુમાયુને પોતાના સરદાર બહેરાખાનને કામરાન સાથે વાટાઘાટ ચલાવવાને કાબૂલ તરફ મોકલ્યો, પણ કામરાને કાંઈ જ વાટાઘાટ ચલાવવાની સાફ ના પાડી દીધી.

પાંચ મહિને કંદહારનો કિલ્લો પડયો અને હુમાયુને અસ્કરીને ક્ષમા આપી, તોપણ તેને નજરકેદમાં રાખ્યો. એ વખતે ઈરાની લશ્કર હુમાયુનને છોડી ગયું, છતાં તેને હવે આસપાસથી પુષ્કળ સૈનિકો મળી ગયા હતા. તેનો ભાઈ હિંદાલ પણ પોતાની સેના સાથે તેને આવી મળ્યો. એ રીતે મોટી સેનાને મોખરે હુમાયુન કાબૂલ પર ચડયો. કામરાનને હુમાયુનના જંગી સેનાબળના સમાચાર મળતાં તે કાબૂલ છોડી સિંધ તરફ નાઠો અને ત્યાં તેના સસરા હુસેન અર્ઘુને તેને બક્કરમાં આશ્રય આપ્યો. હુમાયુને કાબૂલના કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્રણ વર્ષના બાળક અકબરને લાંબા વિયોગને અન્તે આનંદનાં આંસુ સાથે ચુંબન લીધું.

હુમાયુને કાબૂલમાં થોડા મહિના આનંદમાં ગાળ્યા. કામરાનનો એક સરદાર બદખશાનના કિલ્લાનો કબજો કરી બેઠો હતો તેથી હુમાયુન લશ્કર સાથે તે કિલ્લા તરફ ઊપડયો અને કિલ્લો કબજે કરી ત્યાં તે કેટલોક સમય રહ્યો. પરન્તુ તે દરમ્યાન કામરાન સિંધમાંથી સેના સાથે કાબૂલ ઉપર ચડી આવ્યો. તેણે કાબૂલમાં પેસી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હુમાયુનના કેટલાક સરદારોને કતલ કરી નાંખ્યા. હુમાયુનને એ સમાચાર મળ્યા કે તુરત શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં તે લશ્કર સાથે કાબૂલ તરફ ઊપડ્યો. કામરાને કિલ્લાની બહાર યુદ્ધ આપ્યું અને હુમાયુને તેના લશ્કરને હરાવ્યું એટલે કામરાન કિલ્લામાં ભરાયો.

હુમાયુને કિલ્લા ઉપર તોપોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો. કિલ્લો તૂટવા લાગ્યો અને કામરાનને વધુ વખત ટકી રહેવાની હિંમત રહી નહિ. તેના સૈનિકો મોટા પ્રમાણમાં મરાયા હતા અને જેઓ બાકી હતા તેઓ પણ હિંમત હારતા જતા હતા. હવે કાબૂલ છોડીને નાસી ગયા સિવાય તેનો છૂટકો નહોતો, પણ તોપોના મારા વચ્ચેથી નાસવાનો ય માર્ગ દેખાતો નહોતો.

તે વખતે કામરાનને બાળક અકબર યાદ આવ્યો! પાંચ વર્ષના એ બાળકનો ઉપયોગ આ વખતે જ સારી કરી શકાશે એમ તેણે જોયું અને તેને પકડી મંગાવીને કિલ્લાના જે ભાગ પર હુમાયુનની તોપો છૂટી રહી હતી તે કિલ્લા પર ઊભો કરી દીધો! હુમાયુનના તોપચીઓને પહેલાં તો ખબર પડી નહિ કે આ બાળક કોણ છે અને કેમ તોપોના મારાની વચ્ચે આવીને ઊભો છે, પરન્તુ હુમાયુન તુરત જ ચેતી ગયો, કામરાનની યુક્તિ તેના ધ્યાનમાં આવી ગઈ અને તેણે તોપનો મારો બંધ કરાવ્યો. અકબરની આસપાસ ચાલતી અગ્નિફૂલોની વૃષ્ટિ અટકી ગઈ. અકબર બચી ગયો અને કામરાન કિલ્લામાંથી નાસી છૂટ્યો.

કામરાને બલ્ખ તરફ જઈ ઉઝબેક સૈનિકોને એકઠા કર્યા અને તેમની મદદથી બદખશાનના કિલ્લા પર હલ્લો કરી તેનો કબજો લીધો. હુમાયુનને એ ખબર મળતાં તે બદખશાન તરફ સવારી લઇ ગયો, કામરાનને હરાવ્યો અને કામરાનને હવે કશી જ આશા દેખાઇ નહિ ત્યારે તે ભાઈને શરણે ગયો.

હુમાયુને ઉદાર દિલથી તેને માફી આપી. અસ્કરીને તેણે એ જ વખતે નજરકેદમાંથી મુક્ત કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. હિંદાલ તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેની સાથે જ હતો. એમ ચારે ભાઇની લડાઇનો હવે જાણે કાયમને માટે અંત આવ્યો હોય તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો

(૪)

પરન્તુ કબરમાં સૂતેલા બાદશાહ બાબરના આત્માને ભાઇઓ વચ્ચે ચાલી રહેલા બખેડાઓ ચેન પડવા દે તેમ નહોતું.

હુમાયુન બલ્ખના પ્રદેશ ઉપર સવારી લઈ ગયો એટલે પાછળ કામરાને કાબૂલ ઉપર ચડાઈ કરી! બલ્ખ તરફ હુમાયુન ફાવ્યો નહિ. તે મોટા ભાગનું લશ્કર ગુમાવીને પાછો ફર્યો અને કાબૂલ પહોંચ્યો ત્યારે એ કિલ્લો કામરાનના હાથમાં ગએલો જણાયો.

હુમાયુનના સરદારો વફાદાર હતા. તેમણે હુમાયુન પ્રત્યે એકનિષ્ઠાના સોગંદ લીધા અને હુમાયુને સરદારોની સલાહ પૂછીને વર્તવાના સોગંદ લીધા. પછી કાબૂલ ઉપર હુમાયુને જે આક્રમણ કર્યું તેમાં કામરાનને માટે કિલ્લો છોડી નાસવા સિવાય બીજો કશો માર્ગ રહ્યો નહોતો. તે નાસીને ખૈબરઘાટમાં ભરાયો. તેને આશરો આપનારા અફઘાનો ઉપર તુરત હુમાયુને ચઢાઇ કરી. કામરાન ત્યાંથી નાઠો અને હિંદુસ્તાનમાં શેરશાહના પુત્ર સુલતાન સલીમશાહ પાસે ગયો, પણ ત્યાં તેને આશરો મળ્યો નહિ એટલે તે ગક્કરના સુલતાનનો આશરો મેળવવા ગયો; પરંતુ છેવટે એ સુલતાને જ કામરાનને હુમાયુનને સોંપી દીધો.

કામરાને હુમાયુન વિરુદ્ધ અને માણસાઇ વિરુદ્ધ એવા અપરાધો કર્યા હતા કે તેને દેહાંતદંડ સિવાય બીજી કોઈ સજા જ ઘટતી નહોતી; છતાં હુમાયુને તેને સંમાનથી બોલાવ્યો, પોતાની જમણી બાજુએ બેસાડ્યો અને તે વખતે બધા તડબૂચ ખાતા બેઠા હતા એટલે હુમાયુને પોતાને હાથે તડબૂચની એક ચીરી ઉપાડીને કામરાનના હાથમાં આપી. રાત્રે ખુશાલીમાં ગાનતાન ચાલ્યાં તેમાંય બેઉ ભાઇઓ સાથે બેઠા. બે દિવસ એવી રીતે ચાલ્યા ગયા. હુમાયુનના સલાહકાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરદારો કામરાનને કતલ કરવા જ ઇચ્છતા હતા, એટલે તેઓએ હુમાયુનને પૂછ્યું: “ કામરાનનું હવે તમે શું કરવા ધારો છો ? ”

હુમાયુને કહ્યું: “ એક વાર ગક્કરના સુલતાનને બક્ષીસ આપીને સંતોષીએ, પછી કામરાનને યોગ્ય સજા કરીશું.”

બે દિવસ વધુ ગયા અને હુમાયુનને લાગ્યું નહિ કે પોતાના વફાદાર સરદારોના દબાણ આગળ પોતે પોતાના ભાઈને કાંઈ જ સજા કર્યા વિના રહી શકે. પોતાનો પિતા બાબર જ્યારે મૃત્યુશય્યા પર પડ્યો હતો ત્યારે હુમાયુને પિતાને વચન આપ્યું હતું કે પોતે પોતાના સાવકા ભાઇઓ ઉપર મીઠી નજર રાખશે. કામરાન દુષ્ટ અને અપરાધી હોવા છતાં તે પોતાનો ભાઈ હતો; પિતાને આપેલા વચનનો ભંગ કરીને તેને કત્લ કરવાની પરવાનગી આપતાં હુમાયુનનું દિલ કબૂલ થયું નહિ. સરદારો તો તેને કત્લ થએલો જોવા જ ઇચ્છતા હતા. હુમાયુને કામરાનને જીવનભર તુરંગમાં પૂરી રાખવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી, પણ સરદારોને તેથી સંતોષ થયો નહિ. છેવટે તેને જીવનભર અપંગ બનાવવાને તેની આંખો કાઢી નાંખી અંધ બનાવવાનું ફરમાન હુમાયુનને કરવું પડ્યું.

કામરાનની આંખો ખેંચી કાઢવાનું ત્રણ માણસોને ફરમાન થયું, પરંતુ એ કાર્ય કરવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ. ત્રણ દિવસ એમ ને એમ વહી ગયા. ચોથે દિવસે ત્રણેને વડા સરદારે પુનઃ શાહી ફરમાનની યાદ આપીને ધમકાવ્યા, અને તેઓને એ કામ કરવા જવાની ફરજ પડી.

કામરાન પોતાના તુરંગના તંબૂમાં ગમગીન બેસી રહેતો હતો. તેનાં અપકૃત્યોની ભૂતાવળ રાતદિવસ તેની આંખો સામે નાચી રહેતી હતી. પોતાની હવે શી દશા થશે તેનો તેને ખ્યાલ નહોતો. ગુલામઅલી નામના એક ગુલામે આવીને તેને સુણાવ્યું: “ શાહજાદા ! તમારી આંખો ખેંચી કાઢવાનું બાદશાહનું ફરમાન થયું છે ! ”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામરાન એ સાંભળતાં એકદમ ઊભો થઇ ગયો અને આતુર સ્વરે બોલ્યો: "ગુલામઅલી! તું એ માટે જ આવ્યો છે?"

"હા, હજુર!"

"ગુલામઅલી! તું ખુદાને પિછાણે છે?"

"હા, હજુર!"

"ખુદા ક્યાં છે?"

"ખુદા દરેક ઠેકાણે હોય છે, ખુદામય આ દુનિયા છે, અહીં પણ ખુદા હાજર છે."

"એ ખુદા પ્રત્યે તને માન છે?"

"હા હજુર!"

"તો ખુદાને ખાતર તું મારી ગરદન કાપી નાંખ! મારી આંખો ખેંચી કાઢવાનું બંધ રાખ!"

"આપને ઠાર કરવાનો બાદશાહનો હુકમ નથી."

"તો કહે કે તને ખુદા પ્રત્યે માન નથી, બાદશાહ પ્રત્યે માન છે: અરે, ખુદા અહીં છે જ નહિ. સારા હિંદમાં ખુદા નથી, ગુલામઅલી!"

પણ કામરાન વધુ શબ્દો આગળ બોલે તે પહેલાં બીજા બે માણસોએ તેને પકડ્યો, નીચે પછાડ્યો અને તેના મ્હોંમાં ડૂચો માર્યો. બે જણાએ તેના હાથપગ મજબૂત પકડી રાખ્યા અને ત્રીજાએ ચીપીઆવતી તેની આંખો ખેંચી કાઢી! કામરાને એ ત્રાસ વેઠતાં કરેલા મૂગા પોકારો તંબૂની દિવાલોમાં જ સમાઇ ગયા. તેનો પ્રકાશ થોડી ક્ષણોમાં અંધકારમાં પલટાઈ ગયો.

કામરાનના મુખમાંથી કપડાના ડૂચા કાઢી નાંખ્યા ત્યારે તેના મુખમાંથી એક જ પોકાર સંભળાવા લાગ્યો: "ઓ ખુદા! તું ક્યાં છે? તું ક્યાંય પણ હોય તો મને બેજાન કેમ કરતો નથી?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હુમાયુને ત્યાંથી પોતાનો મુકામ ઉપાડ્યો. આંખોની અપાર પીડા વેઠતા અંધ કામરાનને પણ સવારીની સાથે સાથે ઘોડે બેસાડી લઈ જવામાં આવતો. સવારી કાબૂલ તરફ જઈ રહી છે તેવું તેણે જાણ્યું અને તે અત્યંત બેચેન બની ગયો. જે કાબૂલમાં પોતે બાદશાહ તરીકે એક વાર સત્તા ચલાવતો હતો તે જ કાબૂલમાં હવે આંધળા કામરાનનું સરઘસ ફરશે એ વિચાર તેને મૂંઝવતો હતો. તેણે હુમાયુનની મુલાકાત માંગી અને મુલાકાતનો દિવસ નક્કી થયો પણ સમય નક્કી થયો મધરાત પછીનો.

ચોમેર અંધકાર પ્રસરી રહ્યો હતો. આકાશમાં તારા ચમકતા હતા. છાવણીમાં શાન્તિ પ્રસરી હતી. વગડાના જંતુઓનો ગણગણાટ માત્ર શ્રવણગોચર થતો હતો. તે વખતે હુમાયુન કામરાનના તંબૂમાં પોતાના પાંચ સેવકો સાથે દાખલ થયો. કામરાને તેનો સત્કાર કર્યો, તે વખતે તેની આંખો પર બાંધેલા પાટાને જોઈ હુમાયુનનું હૃદય દ્રવી ગયું. તે ખૂબ રડ્યો. કામરાનનાં આંસુની ધાર પણ તેના પાટાને પલાળતી મુખ પરથી વહેવા લાગી. હુમાયુને પોતાના ભાઈનો જાન બચાવવા તેને આંધળો કર્યો હતો, પણ અંધાપો શું મૃત્યુ બરાબર નથી?

કેટલીક વારે કામરાન શાન્ત થયો. તેણે પોતાનાં બાળકો તથા આશ્રિતોને હુમાયુનને રક્ષણ માટે સોંપ્યાં અને હુમાયુને તેમને સ્વીકાર્યાં. છેવટે કામરાન બોલ્યો: "મને કાબૂલ ન લઈ જાઓ! ખુદાને મળવા મારે મક્કા જવું છે, તો ત્યાં જવાની પરવાનગી આપી મને છૂટો કરો!"

હુમાયુને તત્કાળ કામરાનની માંગણી માન્ય રાખી અને એ રીતે એ મુલાકાત પૂરી થઈ.

(૫)

"શાહજાદા! આવી સ્થિતિમાં તમે મક્કે જઈને રહેવાનો વિચાર છોડી દો; તમે મારી પાસે રહો, તેમ નહિ તો હું તમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટી જાગીર આપું તે તમે ખાઓ અને નિરાંતે જિંદગી ગાળો, પરંતુ મક્કા જવાનો વિચાર માંડી વાળો!"

કામરાનને તેનો સસરો અને સિંધનો સુલતાન હુસેન અર્ધુન આગ્રહથી સમજાવી રહ્યો હતો. બાજુએ બેઠેલી કામરાનની અત્યંત વહાલી ચુચક બેગમ ઝારઝાર રડી રહી હતી. માત્ર સાત વર્ષ પૂર્વે જ કામરાન તેને પરણ્યો હતો.

મક્કા જવા માટે માર્ગમાં કામરાન પોતાના સસરાને ત્યાં થોડા દિવસ ઠઠ્ઠામાં થોભ્યો હતો. મક્કા જવા માટેનાં વહાણો ઠઠ્ઠાથી ઊપડતાં હતા.

કામરાને જવાબ આપ્યો: "વાલીદ! મને જવા દો, અહીં મને બધું મળશે પણ ખુદા નહિ મળે; હિંદમાં ખુદા નથી, સિંધમાં ખુદા નથી, ખુદા માત્ર મક્કામાં છે, તેને મળવા જ મારે જવું છે."

"શાહજાદા! એ તમારો ભ્રમ છે. ખુદા બધે છે. એક તલપૂર જગ્યા ખુદા વિનાની ખાલી નથી. તમે અહીં રહો અને ખુદાની તસ્બી ફેરવતાં ખુદાએ આપેલી જિંદગીનાં વર્ષ સુખમાં પૂરાં કરો!"

"જિંદગીનાં ઘણાં વર્ષ ખુદાના સાથ વિના વીતાવ્યાં છે, એ હવે મને ખૂબ સાલે છે. મને જો ખુદાનો સાથ હોત તો મેં તો ખુદા પાસે મોત જ માંગ્યું હતું; અને તે મને જરૂર આપત! પણ ખુદા અહીં નથી, તે માટે તો હું મક્કા જઉં છું."

અનેક દલીલો અને આજીજીઓ કામરાનને પોતાના નિશ્ચયથી ચળાવી શકી નહિ.

"તો વાલીદ!" ચુચક બેગમે પિતાને કહ્યું: "મારે પણ મક્કા જવું છે!"

"અરે દિવાની! તારે શામાટે મક્કા જવું જોઇએ? તને અહીં શું દુ:ખ છે? તું તારે મારી છાયામાં મજાહ કર!"

"નહિ, એ કેમ બની શકે અબાજાન? મારા શૌહર મક્કા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાય છે, તેમને હવે આંખો નથી, તેમને મારી ચાકરીની પૂરી જરૂર પડવાની; તેમને છોડીને હું અહીં કેવી રીતે સુખમાં રહી શકું ?"

"બેવકૂફ ન થા ! શાહજાદાની ચાકરી માટે હું ચાકરોને મોકલીશ, ચાકરોને મ્હોંમાંગ્યો દરમાયો આપીશ, જોઇએ તેટલી સામગ્રી શાહજાદાની સાથે મોકલીશ, પણ તને હું મક્કા જવાની પરવાનગી નહિ જ આપું !" એમ કહેતો સુલતાન ઊઠીને ચાલ્યો ગયો.

ચુચક બેગમ ઊઠીને શૌહરની પાસે ગઈ, તેને બાથ ભરીને ખૂબ રડી. કામરાને તેના મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું: "પ્યારી બેગમ ! તું મારી સાથે આવવાનો વિચાર છોડી દે. તારા વાલીદ ઠીક કહે છે. મને તો દુઃખ વેઠવાનો મહાવરો હવે પડતો જાય છે, તારાથી ત્યાંનાં દુઃખ નહિ વેઠી શકાય."

"હું દુઃખો વેઠીશ, તમારાં દુઃખોમાં ભાગ પડાવીશ, હું વાલીદની પરવાનગી જરૂર મેળવીશ."

અને કેટલીય વાર સુધી એ દંપતી સુખદુઃખની નહિ, કેવળ દુઃખોની જ વાતો કરતું આંસુધારાઓ વહાવતું બેસી રહ્યું.

કામરાનની મક્કાની મુસાફરી માટેનું વહાણ તૈયાર થયું. સુલતાને અનેકવિધ સામગ્રી વહાણમાં ભરી આપી. નોકરો આપ્યા, કામરાને માંગી નહિ છતાં પુષ્કળ સોનામહોરો તેની સાથે બંધાવી, પણ ચુચક બેગમને શૌહર સાથે જવાની પરવાનગી ન જ આપી.

સવારમાં વહાણ ઊપડવાનું હતું. કામરાનને પરોઢમાં લાવીને વહાણમાં બેસાડવામાં આવ્યો. એ બધાં આપ્તજનો વચ્ચેનો નિવાસ કામરાનને માટે જેટલો પ્રેમભર્યો હતો તેટલો જ દુઃખભર્યો પણ હતો, એટલે હવે જલ્દી બંદરનો કિનારો છોડીને વહાણ આ ખુદા વિનાની ભૂમિથી છૂટીને ખુદાના વાસવાળા પ્રદેશ ભણી વિદાય થાય તો ઠીક એવું તે ઇચ્છી રહ્યો હતો. તેણે અધીરાઈથી ટંડેલને પૂછ્યું: "ટંડેલ ! હજી સવાર પડ્યું નથી ? વહાણ ક્યારે ઉપાડશો ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હજી એકાદ ઘડીની વાર થશે. અંધારું ઓસરવાની જ હું રાહ જોઉં છું, નામવર!" ટંડેલે જવાબ આપ્યો.

એક ઘડીનો સમય પૂરો થવાની રાહ જોતો કામરાન બેસી રહ્યો. એટલામાં કાળો બુરખો ઓઢીને આવેલી એક સ્ત્રી વહાણ ઉપર ચડી અને કામરાનને વળગી પડી!

"પ્યારા! હું તમારી સાથે આવું છું!" ચુચક બેગમે કહ્યું.

"તું આવે છે?" કામરાને સ્વર ઓળખીને પૂછ્યું: "બેગમ! વાલીદે પરવાનગી આપી?"

"ના! તેમની પરવાનગી વિના હું છાનીમાની આવી છું, હું તમને કોઈ રીતે છોડી શકું તેમ નથી!"

"યા ખુદા!" કામરાને આંખો લૂછતાં ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો: "તારો કેવો એહશાન! શું તેં અહીંથી જ મારો સાથ કર્યો, અય ખુદા?"

———

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિતૃભક્ત કે રાજભક્ત?

(૧)

"બોલ સુંદર! તું પિતૃભક્ત છે કે રાજભક્ત?"

નાયકના પ્રચંડ વદનની સામે અઢાર વર્ષની વયનો કુમાર સુંદર ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. તેનાથી તત્ક્ષણ જવાબ આપી શકાયો નહિ. પરિસ્થિતિ પૂરી રીતે ઊલટાઈ ગઈ હતી અને તે એટલી ઓચિંતી ઊલટાઈ ગઇ હતી કે પોતે હવે શું કરવું તે તેને સૂઝતું નહોતું. અત્યારે તેને, મદુરાનો કબજો કરી બેઠેલો નાગમ નાયક એક એવો પ્રશ્ન પૂછી રહ્યો હતો કે જે પ્રશ્નનો જવાબ જો તે પોતાના સાચા અંતરથી આપે તો તેને પણ પિતાની પેઠે કારાગૃહમાં જ પુરાવું પડે.

સુંદર એ મદુરાના રાજા ચંદ્રશેખર પાંડ્યનો યુવરાજ હતો. જ્યારે પાડોશના ચૌલ રાજાએ મદુરા પર આક્રમણ કરી તેને કબજે લીધું હતું અને એ પિતા-પુત્રને મદુરા છોડી નાસવું પડ્યું હતું, ત્યારે મદુરા પાછું મેળવવા માટે તેમની પાસે પૂરું સૈન્ય નહોતું, એટલે એ પિતા-પુત્રની નજર છેવટે વિજયનગરના સમ્રાટ્ કૃષ્ણદેવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરફ ઢરી હતી. તેમણે વિજયનગરમાં કૃષ્ણદેવ પાસે પહોંચી સહાયની યાચના કરી હતી, અને કૃષ્ણદેવે પોતાના જમણા હાથ જેવા વીર સેનાપતિ નાગમ નાયકને સેના સાથે મદુરા પર ચઢી જવાની તથા તથા ચૌલ રાજાના અધિકારીઓને હાંકી કાઢી, ચંદ્રશેખરને રાજમુકુટ પહેરાવી પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ નાગમ નાયકે મદુરામાંના ચૌલ અધિકારીઓને નસાડીને નગરપ્રવેશ કર્યો કે તુરત જ તેની મતિમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે વિજયનગરમાં પોતાની વીરતાથી બહુમાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આક્રમણનો, યુદ્ધનો કે સંરક્ષણનો કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં નાગમ નાયક જે કાંઈ સલાહ આપે તે પ્રમાણે જ કૃષ્ણદેવને વર્તવું પડતું અને છેવટે તેની સલાહનો જ વિજય પણ થતો. તે જ્યારે ઉશ્કેરાતો ત્યારે તેની પ્રચંડ મુદ્રા જોઈને શત્રુઓ થરથરી જતા. એવી ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી નાગમ નાયકમાં ઓચિંતી રાજા–પદવીની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી હતી અને નગરપ્રવેશ કરતાં જ તેને આવી મળેલી તકનો લાભ લઈ મદુરામાં રાજ્યાસન જમાવી દેવાની ઇચ્છા થઈ હતી. "વિજય મેં મેળવ્યો છે, તો મદુરામાં રહી હું જ કેમ સ્વતંત્ર રાજ્ય ન જમાવું ?" એ મનોગત પ્રશ્નનો ઉત્તર તેના મને અનુકૂળ આપ્યો હતો અને તેણે એ સંબંધે નિશ્ચય પણ કરી નાંખ્યો હતો. સેના સાથે રાજગઢીમાં પહોંચતાં જ તેણે ચંદ્રશેખરને પરહેજ કરી કારાગૃહમાં પૂર્યો હતો અને હવે તે તેના પુત્રને પૂછી રહ્યો હતો કે "બોલ સુંદર ! તું પિતૃભક્ત છે કે રાજભક્ત ?"

હવે મદુરાનો રાજા નાગમ પોતે હતો. સુંદર જો રાજભક્ત થઈને રહેવા ઇચ્છે તો તેને યોગ્ય સંમાન સાથે રહેવાનું મળે, પરન્તુ જો તે પિતૃભક્ત થવા ઇચ્છે તો તેને તુરંગમાં પૂરી દેતાં નાગમ એક ક્ષણની યે વાર કરે તેમ નહોતું.

સુંદરનું અંતર તો તેને એમ કહેતું હતું કે છેવટ સુધી વિશ્વાસ આપીને દગો કરનાર નાગમ જેવા રાજાના ભક્ત થઈને રહેવા કરતાં મૃત્યુ વધારે સારું છે; પિતાની સાથે તુરંગમાં પુરાઇ તેમની સેવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવામાં જીવનની વિશેષ સાર્થકતા રહેલી છે; પરન્તુ તે સમય વિચારી ગયો અને તેણે જવાબ આપ્યો: "નાયક! નહિ–નહિ મદુરેશ્વર! દેશપ્રેમી ક્ષત્રિય જુવાન દેશસંરક્ષક રાજાનો પહેલો ભક્ત હોય અને પછી તે પિતા કે માતાનો ભક્ત હોઇ શકે!"

નાગમ તે ઉત્તરથી પ્રસન્ન થયો અને તેણે સુંદરને માનભેર મદુરામાં રહેવાની છૂટ આપી તથા જોઈતી વ્યવસ્થા પણ કરી આપી.

(૨)

જે વખતે નાગમ મદુરાના તાબાનાં ગામડાંમાં ફરીને પોતાને નવું મળેલું રાજપદ માણી રહ્યો હતો તથા વ્યવસ્થા સ્થાપી રહ્યો હતો, તે વખતે લાગ જોઇને સુંદર છાની રીતે મદુરા છોડીને વિજય-નગર જઈ પહોંચ્યો અને તેણે કૃષ્ણદેવને નાગમની દગાખોરીની વાત કહી. કૃષ્ણદેવ ક્રોધથી પ્રજળી ઊઠચો અને હાક મારી બોલ્યો: "અરે, કોઇ તૈયાર થાઓ અને નાગમને જીવતો પકડી મારી પાસે લાવો!"

નાગમને જીવતો પકડવો એ કાંઇ બાળકની રમત નહોતી. જેણે પોતાના યુદ્ધકૌશલ્યથી વિજયનગરને યુદ્ધોમાં વિજય અપાવ્યો હતો, જેણે પોતાના બાહુબળથી અનેક વીરોને યમસદન પહોંચાડ્યા હતા, જેણે પોતાની આંખોના તેજથી શત્રુઓને દઝાડી વશ કર્યા હતા, તે નાગમને જીવતો પકડવાનું કામ માથે લેવા કોણ તૈયાર થાય?

અનેક સેનાનીઓ સભામાં બેઠા હતા, તેમની સામે કૃષ્ણદેવે એક પછી એક દૃષ્ટિપાત કર્યો, અને બધા સેનાનીઓ વદનને નીચું ઢાળીને બેસી જ રહ્યા. સભામાં સન્નાટો છાઇ ગયો. કૃષ્ણદેવના વદન પર ગ્લાનિ પથરાવા લાગી.

કૃષ્ણદેવ પુન: બોલ્યો: "કોઈ મનમાં ગૂંચવાશો નહિ, જે કાંઈ ગૂંચવણ હોય તે પ્રકટ રીતે કહી દેજો! સૈન્ય જોઇએ તેટલું આપીશ. મુદત પાંચ દિવસથી માંડી પાંચ મહિના સુધીની આપીશ. નાગમને જીવતો પકડી લાવવાનું ન બને તો..." અને કૃષ્ણદેવ આગળ બોલતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અટકી ગયો. નાગમ જેવા એક સમયના પોતાના વીર સેનાપતિનું મૃત્યુ પોતાના જ સૈનિકાને હાથે થાય એવી કલ્પના કરતાં તેને કમકમાં આવી ગયાં.

"કોઈની હિંમત ચાલતી નથી?" ફરી કૃષ્ણદેવે ચોતરફ સેનાનીઓ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

કોઇના ય મુખમાંથી કશો ઉદ્ગાર ન નીકળતો જોઇને તત્ક્ષણ કૃષ્ણદેવ આસન પરથી ઊઠયો અને તલવારને હાથમાં પકડતો બોલ્યો: "હું જાતે મદુરા જઈશ અને નાગમને જીવતો પકડી લાવીશ......" અને ખિન્ન વદને તે સભામાંથી ચાલી નીકળ્યો.

પાછળ સેનાનીઓ અને મંત્રીઓ સુંદરની આસપાસ ઘેરો વળીને ઊભા અને તેને કાંઈ કાંઈ પૂછવા લાગ્યા.

"સુંદર પાંડ્ય! નાગમે મદુરામાં કેટલી સેના જમાવી છે?...તેને આસપાસમાંથી કાંઇ સહાય મળવાનો સંભવ ખરો કે નહિ?...તારા પિતાને હજી તેણે જીવતો રાખ્યો છે શું?..."

સુંદરે જવાબો આપ્યા: "મદુરામાં વિજયનગરથી આણેલી સેના ઉપરાંત નાગમ પાસેની સેનામાં અમારા આગલા સૈનિકો પણ કેટલાક ઉમેરાયા છે...પડોશમાંના પ્રદેશમાંથી ધનને જોરે તે વધુ સૈનિકો મેળવી શકે ખરો...ચૌલ રાજા સાથે સંધિ કરવા તે મથે છે પણ હજી તેનું કાંઈ વળ્યું નથી...મારા પિતા તુરંગમાં પુરાયા પછી તે નિરુપદ્રવી પુરુષને નાગમ શામાટે હાથ લગાડે?"

કોઇએ પ્રશ્ન કર્યો: "પણ તને નાગમે છૂટો રાખ્યો એ તો નવાઈની વાત! એ કેમ બન્યું?"

સુંદરે ઉત્તર આપ્યો: "મને પણ નાગમ કારાગૃહમાં જ મોકલત, પરન્તુ મને તેણે એક પ્રશ્ન કર્યો અને મેં તેનો એવો જવાબ આપ્યો કે જેથી તેણે મને બંધનમાં રાખવાની જરૂર માની નહિ."

"એવો શો પ્રશ્ન હતો, વારુ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુંદરે કહ્યું: "તેણે મને પૂછ્યું કે તું 'પિતૃભક્ત કે રાજભક્ત ?' મેં જવાબ આપ્યો: ક્ષત્રિય જુવાન તો પહેલો દેશસંરક્ષક રાજાનો જ ભક્ત હોય !"

એ સાંભળનારાઓ સુંદરની સમયસૂચકતાની પ્રશંસામાં મ્હોંમાં આંગળી ઘાલીને મૂગા બની ગયા.

પણ એક જુવાન તેઓમાંથી ખસ્યો, છૂટો પડ્યો, દોડ્યો અને રાજગઢના પ્રાંગણમાં સેવકોની સાથે ચાલ્યા જતા કૃષ્ણદેવની પાસે પહોંચી, તેની આડે ઊભા રહી, તેની તલવારને મસ્તક અડાડી બોલ્યો: "મહારાજ ! હું પોતે મદુરા જઈને નાગમ નાયકને પકડી લાવીશ ! મને આજ્ઞા આપો, હું તૈયાર છું !"

કૃષ્ણદેવ સ્તબ્ધ બની ગયો. તેની આંખો વિશ્વનાથના વદન સામે જ જડાઈ રહી. તેણે ઊંડો શ્વાસ લઈને પૂછ્યું: "વિશ્વનાથ ! તું તારા પિતા સામે લડવા જઈશ ?"

"હા, સ્વામી ! એ જ મને મારું કર્તવ્ય લાગ્યું."

(૩)

"વિજયનગરથી સેના મદુરા તરફ આવે છે" એવા સમાચાર મળતાં જ નાગમ નાયક ચમકી ગયો. આજસુધી તો તેણે પોતાનું વીરત્વ પોતાના સ્વામીના હિત માટે ખર્ચ્યું હતું, પરન્તુ એ વીરત્વ હવે તેને પોતાના હિત માટે ખર્ચવાનું હતું. મદુરા એક વાર કબજે કરીને પોતે મદુરેશ્વર થયો, પોતે જ સ્વામી થયો, પછી પહેલાંના સ્વામીનો વિચાર શો કરવો ? કૃષ્ણદેવ એક વાર તેનો સ્વામી હતો, પણ હવે તે પોતાનો શત્રુ હતો. તેને શિકસ્ત આપવાને નાગમે કડેડાટ યુદ્ધ માટેની તૈયારી કરી, સેના જમાવી, આયુધો એકઠાં કર્યાં, અને મદુરા સુધી શત્રુની સેના પહોંચે તે પહેલાં તેને માર્ગમાં જ યુદ્ધ આપવાને એક સેનાનાયક સાથે સેના રવાના કરી.

વિશ્વનાથ પોતાના પિતાની બધી શક્તિઓને પિછાણતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેની સૈન્ય જમાવવાની શક્તિ અને હારેલી બાજીને જીતમાં પલટાવી નાંખવાની ચાણાક્ષતાથી વિશ્વનાથ સુજ્ઞાત હતો. તેણે એ બધી ગણતરી કરીને પોતાની સાથે સેના તથા આયુધો લીધાં હતાં.

મદુરાથી સાત કોસ દૂર મદુરાની અને વિજયનગરની સેનાઓ સામસામે આવી ઊભી અને યુદ્ધ મચ્યું. વિજયનગરની જંગી સેના સામે મદુરાની અર્ધી સેના કપાઈ ગઈ અને બાકીની અર્ધી સેના મદુરા તરફ પાછી ફરી.

ગ્રીષ્મનો સૂર્ય તપી રહ્યો હતો અને નાગમનું મસ્તક પણ તપી રહ્યું હતું. પોતાની સેના હારીને પાછી ફરતી હતી એ સમાચારે તેનામાં વિશેષ જુસ્સો આણ્યો હતો. નાની સેના વડે શત્રુની મોટી સેનાને કેવી રીતે હઠાવવી તે કળા તે જાણતો હતો, પરંતુ તેવી કળાનો તે આશ્રય લે તે પહેલાં તેને સમાચાર મળ્યા કે વિજય-નગરની સેનાનો સેનાની તો પોતાનો જ પુત્ર વિશ્વનાથ હતો, અને જાણે તેના કાળજામાં કટાર ભોંકાઈ! તેને અપરંપાર વેદના થઈ. કળ વળી ત્યારે તેનો જુસ્સો નરમ પડી ગયો.

નાગમને યુદ્ધ શરુ કર્યાં પૂર્વે પુત્રને મળવાની અને એની સાથે વાત કરવાની ઈચ્છા થઈ આવી. તેણે શત્રુની છાવણીમાં દૂત મોકલ્યો. અને વિશ્વનાથને પોતાને મળવા આવવા સૂચના લખી મોકલી. સેનાનાયકોએ એ સૂચનાનું પાલન કરવામાં જોખમ જોયું, પરન્તુ વિશ્વનાથ બીજા કરતાં પોતાના પિતાને વધારે સારી રીતે પિછાણતો હતો. તે માત્ર એક જ અંગરક્ષકને લઈને પિતાની છાવણીમાં ગયો. પિતાને જોતાં જ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને તે પિતાની સામે ઊભો.

નાગમે કહ્યું : "વિશ્વનાથ! બેસ."

વિશ્વનાથ પિતાની સમીપે આસન પર બેઠો.

નાગમે કહ્યું: "વિશ્વનાથ! કૃષ્ણદેવ મહારાજ મારા પર રોષે ભરાયા હોય એમાં મને કશી નવાઇ નથી લાગતી, પણ તું એ મારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પર રુષ્ટ થઇને મારી સામે લડવા સેના દોરી લાવ્યો છે તેથી મને બહુ નવાઇ લાગી છે.”

“પિતાજી!” વિશ્વનાથે કહ્યું: “તમને એમાં નવાઈ લાગી એ જ મારે મન આશ્ચર્યની વાત છે.”

“દીકરા! હું તારો પિતા છું. ભવિષ્યનો મદુરેશ્વર તું જ થઈશ તેનો પણ તને ખ્યાલ ન આવ્યો? ભલે ન આવ્યો, પરંતુ તું મારો પુત્ર છે, તું વિજયનગરની સેના છોડીને ચાલ્યો જા, અને કૃષ્ણદેવને કહી દે કે બીજો કોઈ સેનાપતિ મોકલે; તારી હત્યા મારા હાથે ન થાય એમ હું ઈચ્છું છું.”

વિશ્વનાથ બોલ્યો: “પિતૃભક્ત પુત્રથી એમ ન થઇ શકે!”

“પિતૃભક્ત!” નાગમ ભ્રૂકુટી ચડાવીને બોલ્યો: “એ તું શું બોલે છે? પિતાની સામે લડવા આવનાર વિશ્વનાથ પિતૃભક્ત હોઈ શકે ખરો?”

“હા પિતાજી! આપની રાજભક્તિને કલંક લાગે એ મારાથી જોઇ શકાયું નહિ અને તેથી જ મદુરા સામે દોરવાની સેનાનો હું સેનાપતિ બન્યો છું.”

“તો એમ કહે કે તું પિતૃભક્ત નથી, રાજભક્ત છે!” નાગમે કહ્યું.

“નહિ, પિતાજી! સુંદર પાંડ્યની રાજભક્તિથી પ્રસન્ન થનાર પિતાની સેવા મારા જેવો પિતૃભક્ત પુત્ર જે રીતે કરી શકે તે રીતે હું વર્ત્યો છું. રાજભક્તિ તો મારે મન સાધન છે. એ સાધન પિતાને પ્રિય છે એવું જાણીને પિતૃભક્તિ જેવા સાધ્યને સિદ્ધ કરવા મેં એ સાધનને ઉપયોગમાં માત્ર લીધું છે!”

એ સાંભળતાં જ નાગમ નાયકનો બધો માનસિક કેફ ઊતરી ગયો. કેટલીક ક્ષણો સુધી તે મૂગો જ બેસી રહ્યો, અને જ્યારે તે બોલ્યો ત્યારે તેના ઉદ્દગારમાં નવું ભાન આવેલું જણાયું. તેણે કહ્યું:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બેટા! તારા રાજદ્રોહી પિતાને દોરડે બાંધીને હવે તું મને આપણા સ્વામી પાસે લઈ જા!"

(૪)

વિજયનગરમાં મંત્રીઓ, સેનાનીઓ અને સરદારોની સભામાં કૃષ્ણદેવ બેઠો હતો. વિશ્વનાથે નાગમ નાયકને સભામાં હાજર કર્યો હતો. નાયકના વદન પર પહેલાંનું તેજ નહોતું, તેના અંગમાં વીરત્વ તરવરતું દેખાતું નહોતું, તેની દૃષ્ટિ નીચી ઢળીને કૃષ્ણદેવના પગ ઉપર સ્થિર બની હતી. આખી સભામાં શાન્તિ છવાઇ રહી હતી. કૃષ્ણદેવ નાગમને હવે કેવી સજા કરશે અને તેની પ્રત્યે કેવા ઉદ્ગાર કાઢશે તે જાણવાને સૌ આતુર બનીને બેઠા હતા.

શાન્તિનો ભંગ કરતાં કૃષ્ણદેવે ઉચ્ચાર કર્યો: "નાગમ! તેં કેવો અપરાધ કર્યો છે તે તું જાણે છે?"

"હા મહારાજ!"

"હવે તું કેવી સજાની આશા રાખે છે તે કહે."

"સ્વામી! આશાની વાત ન પૂછો, ઇચ્છાની વાત પૂછો."

"તો બોલ, તારી શી ઇચ્છા છે?"

"રાજદ્રોહીને ઘટે તેવા મૃત્યુની." એમ બોલતાં જ નાગમે બેઉ હાથની હથેળીઓથી પોતાનું વદન ઢાંકી દીધું. વિજયનગરની રાજ-સભાને પૂર્વે કોઇ વાર એવું દૃશ્ય જોવા મળ્યું નહોતું.

"અને વિશ્વનાથ! તેં દર્શાવેલી રાજભક્તિ માટે તને શું પારિતોષિક આપું?" કૃષ્ણદેવે વિશ્વનાથ ભણી દૃષ્ટિપાત કરતાં પૂછ્યું.

વિશ્વનાથ બોલ્યો: "મહારાજ! મેં તો પિતૃભક્તિથી પ્રેરાઈને જ મારો ધર્મ બજાવ્યો છે, મને રાજભક્તિ બદલનું પારિતોષિક ન જોઇએ!"

એમ કહેતાં જ વિશ્વનાથ નીચું જોઇ ગયો. તેનું હૈયું દ્રવવા લાગ્યું હતું. પિતાનું જીવન ઊગરી જાય તેવું તે ઇચ્છતો હતો, પરન્તુ તેને પિતાના પ્રાણની ભિક્ષા જોઇતી નહોતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૃષ્ણદેવ બોલ્યો: "વિજયનગરના સમ્રાટ્‌નો નિયમ છે કે રાજદ્રોહીને દેહાંતદંડ જ દેવો, નાગમ! તને દેહાંત દંડ..."

આટલું બોલતાં અટકીને કૃષ્ણદેવે સભામાં બેઠેલાઓનાં વદન ભણી દૃષ્ટિ ફેરવી લીધી. વિશ્વનાથની આંખોમાં આંસું હતાં, બધા સભાસદોનાં વદન પર કરુણાભાવ હતો: એક જ વદન નિર્વિકાર હતું અને તે નાગમનું. તે ધીર ગંભીર મુખમુદ્રા ઊંચી થઈ, કૃષ્ણદેવના પગ ઉપરની તેની દૃષ્ટિ કૃષ્ણદેવના વદન ભણી મંડાઇ, બેઉની દૃષ્ટિ એક થઈ અને કૃષ્ણદેવે જે કંઈ નિરખ્યું તેથી આંદોલિત થએલું તેનું હૃદય બોલ્યું: "નાગમ! તને દેહાંતદંડમાંથી મુક્ત કરું છું!"

અને નાગમ તથા વિશ્વનાથ કૃષ્ણદેવના પગ આગળ ઝૂકી પડ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોહની આગ

" જયસિંહજી! જયસિંહજી! આમ નીચું શું જોઇ રહ્યા છો? જરા ઊંચું તો જુઓ, આંખોને જરા ઉલ્લાસ તો માણવા દો!"

જયસિંહે સંકોચાતાં માથું ઊંચું કર્યું, ચોપાસ નજર ફેરવી, અને તરત પાછું મસ્તક નીચું ઢાળી દીધું!

અને દ્રોહરરાય ખડખડ હસી પડ્યો. નૃત્યાંગનાઓ અને દ્રોહરરાયની રાણીઓએ તેના હાસ્યનો પડઘો પાડ્યો. સૌને જયસિંહનું બેહદ શરમાળપણું જોઈ હસવું આવ્યું.

દ્રોહરરાય બોલ્યો: " જયસિંહજી બહુ જ શરમાળ છે."

એક રાણી બોલી : " અરે, મને તો લાગે છે કે જયસિંહજી બ્હીકણુ છે!"

એ સૂચનથી જયસિંહની ભીરુતા હવે તુચ્છકારસૂચક અટ્ટહાસ્યના વિષયરૂપ બની.

મહમદ કાસીમે સિંધ ઉપર સવારી કરીને ઈસવી સન ૭૧૨ માં સિંધના રાજા દાહિરને હરાવ્યો હતો અને યુદ્ધમાં દાહિરનું મરણ થયું હતું. અરબોને એકલે હાથે મારીને હડાવી શકાય તેવી દાહિરના મોટા પુત્ર જયસિંહને આશા રહી નહિ, એટલે તેણે હિંદુ રાજાઓ તરફની મદદ એકઠી કરવાને યત્ન કરવા માંડ્યો. મદદની શોધમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જયસિંહ *કુરીજમાં આવ્યો હતો. યુદ્ધને અંતે તે સૌથી પહેલો દ્રોહરરાય પાસે જ આવ્યો હતો. તેની પાસે પાયદળ અને ઘોડેસવાર મળીને ૭૦૦ માણસોનું લશ્કર હતું.

તે આવી પહોંચ્યો ત્યારે દ્રોહરરાય આનંદોત્સવમાં મસ્ત બન્યો હતો. તેના અંતઃપુરમાં નૃત્યગાન ચાલી રહ્યાં હતાં. પુષ્પનાં તબકો, સુગંધી અગરબત્તી અને અત્તરથી આખો ખંડ બહેકી રહ્યો હતો. રૂપાની દીવીઓમાં સુગંધી તેલના દીવા બળી રહ્યા હતા. મદ્યની પ્યાલીઓ ઊડી રહી હતી. સેવકો વીંજણા વડે વાયુ ઢોળી રહ્યા હતા. ઇંદ્રિયોને ઉલ્લસિત અને ઉત્તેજિત કરનારી બધી વસ્તુઓ ત્યાં હાજર હતી. દ્રોહરરાય પોતાની રાણીઓથી વીંટળાઇને બેઠો હતો અને રાણીઓના હાથની મદ્યની પ્યાલીઓ પીતો અને તેમને પાતો આનંદ માણી રહ્યો હતો. ગાયિકાઓ અને નૃત્યાંગનાઓ વાદ્યોના સ્વર સાથે સંવાદ સાધી ગાતી, ડોલતી અને નૃત્ય કરી રહી હતી.

જયસિંહ આવ્યો ખરો, પણ અચકાયો. તેના હૃદય ઉપર યુદ્ધમાં થએલા પરાજયનો ભાર હતો, તથા આનંદ–ઉત્સવથી તે વિમનસ્ક બની ગયો હતો, અને અહીં તો નૃત્યાંગનાઓ તથા ગાયિકાઓ જ નહોતી, પરંતુ દ્રોહરરાયની રાણીઓ પણ હતી: તેમની ઉપર દૃષ્ટિ કરવી એ જ તેને મન અણગમતું હતું–બ્રાહ્મણપુત્રને અભડાવનારું પાપ હતું. પરંતુ હવે શું થાય? જાતે ચાલીને આવ્યા પછી પાછા ચાલી નીકળીને કાંઇ દ્રોહરરાયનું અપમાન થાય?

તે નીચું જોઇને બેસી રહ્યો અને નૃત્યગાન આગળ ચાલ્યાં. વાદ્યોના સ્વર અને નૃત્યાંગનાઓનાં નુપૂરની ઘુઘરીઓના ઘમકારની સાથે દ્રોહરરાયનું મસ્તક ડોલવા લાગ્યું, પરન્તુ જયસિંહનું વદનમંડળ તો સ્થિર રહી નીચું જ નિહાળી રહ્યું હતું. રાણીઓ અને નૃત્યાં-

* 'ચચનામા'માં જણાવ્યા પ્રમાણે અહીં 'કુરીજ'ને એક નગર માનીને ચલાવ્યું છે, પરંતુ મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો કચ્છને જ 'કુરીજ' કહેતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગનાઓમાં એવી એવી રમણીઓ હતી કે જેમાંની એકને જોતાં બીજીને ભૂલી જવાય અને સૌંદર્ય-લાવણ્યમાં કઈ સુંદરી ચઢે તેનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડતું; પરંતુ જયસિંહને એવું માપ કાઢવું જ નહોતું, એટલે તે ઊંચું માથું પણ શાને કરે?

દ્રોહરરાયને જયસિંહના મનની આ શુષ્કતા અસહ્ય લાગી. તેણે કહ્યું: "જયસિંહજી, મને કહો તો ખરા કે આટલો સંકોચ અને શરમ શાને?"

જયસિંહ બોલ્યો: "મહારાજ! હું બ્રાહ્મણ છું તે આપ જાણો છો; પરાઇ સ્ત્રીઓ તરફ દૃષ્ટિ કરવી તેને પણ હું પાપ માનું છું."

"એ તો મનોદુર્બળતા!" કહી દ્રોહરે વાત સંકેલી લીધી.

પણ એક ચિત્તમાં જયસિંહની એ વૃત્તિએ અસાધારણ ચોટ લગાવી હતી.

દ્રોહરની બહેન જાનકી એ સ્ત્રીમંડળમાં હતી. તે વીસ વર્ષની તરુણી હતી. તેના દિલનું કોઇ આકર્ષણ કરી શક્યું નહોતું અને તેથી તે હજીસુધી અપરિણીતા હતી.

મનાઈ કરેલું ફળ ચાખવાની લોલુપતા મનુષ્ય-સ્વભાવના એક ખૂણામાં રહેલી હોય છે. એ સ્વભાવ તો ફળ ચાખવામાં જ અધીરાઈ અને પરાક્રમશીલતા સમજે છે. માનિની જાનકીને જયસિંહની પવિત્રતાને પરાજિત કરવામાં જ પોતાની પરાક્રમશીલતાનો ભાસ થયો. તેના ગુમાને તેને જયસિંહ તરફ આકર્ષી; પરન્તુ તેની પવિત્રતાને અભડાવવાની મોજ માટે, પોતામાં જાગેલા કુતૂહલના શમન માટે.

તે તીવ્ર દૃષ્ટિએ જયસિંહને જોઈ રહી. ખરેખર, તેણે જયસિંહ તરફ ત્રાટક જ માંડ્યું. જયસિંહ ઊંચી આંખ પણ કરતો ન હતો, તે એ ત્રાટકથીજ જાણે ચલિત થયો હોય તેમ તેણે જોયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એઉનો નેત્રમિલાપ થયો અને તુરત તેણે આંખોને પાછી બોલાવી લીધી.

જાનકીને એ ક્ષણિક નેત્રમિલાપે વધારે શૂર ચડાવ્યું. જયસિંહની આંખોમાં પવિત્રતાનો ઘમંડ જ નહોતો, નરી પવિત્રતા જ હતી, એમ તેણે જોયું; અને અણઓટચા અમૃતને ચાખીને એઠું કરવાની મોજ જાનકીને મન કાંઈ નાની-સૂની નહોતી!

પરંતુ જાનકીને ખબર નહોતી કે તેનું ગુમાન પલટાઇને મોહની આગનું સ્વરૂપ પકડતું હતું. તેનું કુતૂહલ મોહાકર્ષણથી અલિપ્ત રહ્યું નહોતું. તે પોતાના મનને ઠગતી, પરંતુ મન તેને જ ઠગી રહ્યું હતું.

દગન મગન હો કર કરત મોહમદ્યકા પાન,
નિદ ચિતની જ્વાલમેં પરત પાત અવસાન.

ગાન-તાન પૂરાં થયાં અને સૌ પોતપોતાને સ્થાનકે જઈ નિદ્રામાં પડ્યાં, પરંતુ જાનકીના ચિત્તની મોહજ્વાળાએ તેની નિદ્રાને ઉડાડી મૂકી, તેના દેહને દઝાડવા માંડ્યો.

રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરની શીતલ લહરિઓ પણ તેનાં તન-મનને ટાઢાં પાડવા અસમર્થ બની. તેણે તરત પાલખી મંગાવી અને તેમાં બેસી સેવકોને આજ્ઞા કરી કે "નગરની બહાર જયસિંહની છાવણી તરફ ચાલો."

* * *

ચોકીદારોને પોતાની ઓળખ આપી, જયસિંહને મળવા જવાની મોટી અગત્ય હોવાનું કહી, જાનકી તેના તંબૂમાં દાખલ થઈ. સેવકોને તેણે તંબૂની બહાર રાખ્યા. જયસિંહ નિદ્રામાં હતો, પરંતુ જાનકીના મુખમાંથી નીકળતી મદિરાની વાસે તેને ઓચિંતો જગાડ્યો. તેણે જોયું કે જાનકી પોતાની સામે ઊભી હતી. તેના ઓઠ સ્મિતથી અલંકૃત હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અહો, રાજકુમારી! અત્યારે તમે અહીં ક્યાંથી?" શય્યામાંથી સફાળો ઊઠતો જયસિંહ બોલ્યો.

"તમને મળવા આવી છું."

"મળવા? આ તે કાંઈ મળવા આવવાનો વખત છે?"

નેત્રોમાંથી અમૃત સ્ફુરાવતી, કપોલ પર લજ્જાનાં ચક્કર પાડતી અને કંઠવડે વીણા બજાવતી જાનકી બોલી: "અરે ભોળા રાજકુમાર! આ તમે કેવો પ્રશ્ન કરી રહ્યા છો? આવી ઘોર રાત્રિમાં મારા જેવી તરુણી તમારી સમીપે આવી છે અને તમારી મધુરી નિદ્રાનો ભંગ કરી રહી છે, એમાં જ શું તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાઇ રહેલો નથી?"

"એટલે?"

"હજી પણ એટલે?" ભ્રૂભંગ કરતી જાનકી ઓઠ પરના સ્મિતને વધારે વિકસાવતી ઉચ્ચરી: "હું મારી મેળે તમારા શયનાગાર સુધી ચાલી આવી છું, પછી કશો જ પ્રશ્ન કરવાનો રહેતો નથી. સાંભળો, તમારી વિધાત્રી પ્રભાત થતાંસુધી તમારા પર પ્રસન્ન થઇ છે અને તેમણે મને તમારી પાસે મોકલી છે."

"બસ કરો, રાજકુમારી! હું તમારો મનોભાવ સમજી ગયો છું; પરંતુ ધર્મપત્ની સિવાયની સ્ત્રીઓને આ બ્રાહ્મણ માતા અને બહેન સમજે છે; તે એવો અધર્મ નથી આચરતો."

"ધર્મ અને અધર્મ હું પણ સમજું છું." જાનકી ચીડાતી બોલી.

"તમારી સમજ અને મારી સમજમાં ફેર છે. તમે દુર્વાસનાની તૃપ્તિને ધર્મ સમજો છો, હું દુર્વાસનાના દમનને ધર્મ સમજું છું."

એ શબ્દોએ નિરાશ બનાવેલી જાનકીના માનનું મર્દન કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાંખ્યું, તેના ગુમાનને ધૂળમાં મેળવી દીધું. તે ચાલી ગઈ, પરંતુ ક્રોધની આગ વરસાવતી તેની આંખો ઉચ્ચારતી હતી:

પ્રેમી દિલ શત્રુ ભયો, તૂટયો પ્રેમકો તાન,
મરવો તુજકો મારકે, હમરો નિશ્ચય જાન !

* * *

જાનકી પોતાના મહાલયમાં પાછી ફરી. તેના ક્રોધનો પાર નહોતો. અપમાન પામેલો યોદ્ધો શત્રુનો વાળ પણ વાંકો કરી શક્યા વિના ઘેર પાછો આવે, તે સમયની તેની મનોદશા જાનકી અનુભવી રહી. શયનખંડમાં આવતાં જ તેની રાહ જોતાં જાગી રહેલી દાસીએ જાનકીને પૂછ્યું: "કેમ બા, જયસિંહજી અત્યારે મળી શક્યા ?"

"ચૂપ !" કરતી આંખો કાઢી તેણે દાસીને એવો તમાચો લગાવ્યો કે ગાલ ચંચવાળતી તે નાસી ગઈ.

જાનકીના ક્રોધનો ફુંફાડો એટલેથી શમ્યો નહિ. તેણે પોતાના દેહ પરના અલંકારો કાઢી, તોડી, ફેંકી દીધા. વસ્ત્રો જેમ તેમ ઉડાડી મૂક્યાં, અને ધુંધવાતી-ફફડતી તે પલંગ પર પડી પણ તેના સળગતા મગજે આજે ઊંઘને હરામ કરી હતી.

બીજા દિનના બપોર સુધી તે શયનખંડમાંથી બહાર નીકળી નહિ, અને જ્યારે નીકળી ત્યારે તેનું વદન પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર રહ્યો નહોતો-ખાખરાનું પાન બની ગયું હતું.

દ્રોહરરાયને ગંધ આવી કે જાનકીને ક્રોધ ઊપજે તેવું કાંઈ બન્યું છે. તે તરત બહેનની પાસે આવ્યો અને તેણે તેના ક્રોધનું કારણ પૂછ્યું. જાનકીએ વાત ઊલટાવીને જ કહ્યું: "તમારા ગઈ રાતવાળા બગલાભગતે રાત્રે મારા મહેલે આવી મારી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી ! કાં તો એ જયસિંહને મારો કે મને મરવા દો, ત્રીજો માર્ગ નથી."

દ્રોહરરાયે બહેનને શાંત કરી જયસિંહને તેની દુષ્ટતાનો દંડ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવાને તેણે પાશ રચ્યો. તે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને આંચ ન આવવા દેવા માટે પ્રકટ લડાઇ કરી એ શરણાગતનો વધ કરવા ઇચ્છતો નહોતો.

* * *

દ્રોહરરાય અને જયસિંહ શેતરંજ રમવા બેઠા છે. બેઉ પાસા ઢાળે છે અને મહોરાં ચલાવે છે.

દ્રોહરરાયના બે ચાકરો ભાણ અને સુખેત બાજુના ખંડમાં છુપાઈ રહ્યા છે. "રાજા બંધાઇ ગયો છે" એવા સંકેતશબ્દો દ્રોહરરાયના મુખમાંથી ક્યારે નીકળે અને પોતે જયસિંહ ઉપર તૂટી પડી તેને ઠાર કરે, તેની તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા છે.

પણ ધીરે પગલે જયસિંહના બે યોદ્ધાઓ તુરસીયા અને સુરસીયા ત્યાં જ આવે છે અને જયસિંહની પાછળ ઊભા રહે છે. દ્રોહરરાય માથું ઊંચું કરી તેમને જુએ છે અને ચમકે છે! દ્રોહર સમજે છે કે પોતાના કાવતરાની વાત ફૂટી ગઈ હોવી જોઇએ. તે બોલી જાય છે: "રાજા બંધાયો નથી અને પ્યાદાં મારવાની કશીય જરૂર નથી."

આ અસંબદ્ધ વાણી રાજાના મુખમાંથી કેમ નીકળી? જયસિંહને વહેમ આવ્યો અને તેની નજર પોતાનાં માણસો પર પડી. તે સમજી ગયો અને મૂગો મૂગો ઊઠીને ચાલતો થયો.

છાવણી પર આવતાં જ જયસિંહે જાણ્યું કે દ્રોહરરાયના એક સિંધી ચાકર પાસેથી આ કાવતરાની બાતમી સુરસીયા તથા તુરસીયાને મળી હતી, અને તેથી તરત તેઓ જયસિંહના બચાવ માટે જ પહોંચ્યા હતા.

જયસિંહે છાવણી ઉઠાવી લીધી, પરંતુ દુષ્ટ માણસના આવાસે જવાથી પોતાને અપવિત્ર થયેલો માની તેણે સ્નાન કર્યા પછી જ ઘોડે પલાણ માંડ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ પાધર પાસેથી જતાં જતાં તેણે શું જોયું? રાજમહેલ સળગતો હતો! દ્રોહરરાય આગ હોલવવાની ધમાલમાં પડ્યો હતો. જાનકીને મહેલમાંથી બહાર કાઢવા માટે તે બૂમો મારી રહ્યો હતો.

સેવકોએ સળગતા મહેલમાં પેસી જાનકીને બહાર કાઢી; પરંતુ એ બળીને ભડથું થઈ ગઈ હતી!

મોહની આગે વૈરની આગ સળગાવી હતી અને અતૃપ્ત વૈરની આગે બુદ્ધિને આગ લગાડી હતી: જાનકી બળી મૂઈ હતી.

મોહાનલ આપ હિ દહત, દાહત સબેં નઠોર;
જ્યોં દાવાનલ દહત હૈ, આપ ઔર ચિહું ઓર.

— —

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટ્રસ્ટી મંડળ

(૧) માનનીય ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર—પ્રમુખ
હિન્દી પાર્લામેન્ટ, ન્યુ દીલ્હી : સલાહકાર

(૨) સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટી—નાઇટ
માજી ડેપ્યુટી ગવર્નર, રીઝર્વ બેન્ક ઑફ ઇન્ડીયા, મુંબઈ

(૩) શ્રીયુત્ કુંદનલાલ ચૌ. ફિરોદીયા—સ્પીકર
મુંબઇ ધારાસભા—મુંબઇ

(૪) શેઠ શાંતિલાલ મંગળદાસ—પ્રમુખ
મીલ માલિક મંડળ—અમદાવાદ

(૫) રા. સા. શેઠ કાન્તિલાલ ઇશ્વરલાલ—ડાયરેક્ટર
શેર બજાર—મુંબઇ

(૬) શ્રીયુત્ અમૃતલાલ દલપતભાઇ શેઠ—સંચાલક
"જન્મભૂમિ" દૈનિક પત્ર—મુંબઇ

(૭) માન. છોટાલાલ ઝવેરભાઇ સુતરીયા
લોકલ-દીવાન--વડોદરા. સ્થાનિક સલાહકાર

(૮) ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ
મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી-વડોદરા

સંસ્કૃતિ રક્ષક સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય
ભૂતડી ઝાંપો, રાવપુરા, વડોદરા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar